تحقیقی مجلّہ پنجابی زبان و ادب
شعبہ پنجابی، یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

کھوج

(چھیماہی)

جلد 40 شمارہ 02 مسلسل شمارہ نمبر 80

مدیر: پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن
نائب مدیر: ڈاکٹر سعادت علی ثاقب

مجلّہ ''کھوج''

ISSN: 1992-6545

کمپوزنگ : محمد سدھیر
چھاپہ خانہ : پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور

پتہ : شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج
علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
ای میل : info.punjabi@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com
فون/فیکس : 042-99210834

شمارے دا مُل : -/400 روپے پاکستانی، بیرون مُلک 10 امریکی ڈالر

چھیماہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے مراسلہ نمبر ایس۔او (سی ڈی) 75/1-3 مورخہ 2 جنوری 1980ء دے مطابق پنجاب دے سکولاں تے کالجاں لئی وی منظور شدہ اے۔

"Khoj"

ISSN: 1992-6545

Composer : Muhammad Sudheer

Printing : Punjab University Press, Lahore

Address : Deptt. of Punjabi Language & Literature,
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)

E-mail : info.punjabi@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com

Tel./Fax No. : 042-99210834

Price : Rs. 400/- (in Pakistan)
: US $. 10/- (Abroad)

Biannual "Khoj" is approved by HEC & recommended for educational institutions of the Punjab by Letter No. S.O(CD)75/1-3 dated 02-01-1980, Govt. of the Punjab.

تحقیقی مجلّہ پنجابی زبان و ادب
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی

کھوج

(چھیماہی)

جلد40، شمارہ2، مسلسل شمارہ نمبر80...... جنوری جون 2018ء

یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، لاہور

مقالہ لکھن والیاں لئی اصول تے قاعدے/ ہدایتاں

1۔ مقالہ اَن چھپیا ہووے تے کسے دوسری تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔

2۔ مقالہ اِن پیج پروگرام، 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سوفٹ تے ہارڈ دوویں طرح گھلیا جاوے۔

3۔ مقالے دے پہلے صفحے اُتے ہیٹھ لکھت معلومات ایس ترتیب نال درج ہوون:

مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پتہ، فون نمبر: دفتر تے موبائل، ای میل پتہ، مقالے دے اَن چھپے ہون دی آپ گواہی تے دستخط۔

4۔ ہر مقالے دے نال اوس دا انگریزی وچ خلاصہ (Abstract) 100 توں 200 لفظاں وچکار لازم لکھیا ہووے تے اوس خلاصے وچ اوہناں اکھراں ہیٹھ لکیر لائی جاوے۔ جیہڑے انٹرنیٹ سرچ لئی اُگھویں یاں خاص (Key words) لئی استعمال ہوسکن۔ گھٹ توں گھٹ 5 اکھر اجیہے ہوون جیہڑے مقالے دے مختلف پکھاں نوں ظاہر کرن مثلاً جے کوئی مقالہ چڑھدے یا مشرقی پنجاب دے ادب بارے ہے تے لفظ Indian Punjabi Literature ہیٹھ لکیر لائی جاوے جے اس وچ کسے خاص شخصیت، ادبی صنف یاں لوک ادب دا ذکر ہووے تے اوس شخصیت، صنف تے لوک ادب دے اوس خاص کھیتر ہیٹھ لکیر لائی جاوے۔ ایسے طرح مقالہ جنھاں سرناویاں نوں پُوردا اے یاں جس بھی کھیتر دا ویروا کردا اے اوہناں دے ہیٹھ وی لکیر لائی جاوے جویں Social & Political Culture، Colonial، Feminist، Folk، وغیرہ

5۔ مقالے وچ جدوں پہلی وار کسے اہم شخصیت دا ناں آوے تے کمانیاں (بریکٹاں) وچ اوس دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات (موقعے مطابق) درج کیتی جائے۔ جے کر کسے حکمران یاں بادشاہ دا ذکر آوے تے اوتھے اوہدی حاکمی دے سال لکھے جان اتے کسے اہم یاں خاص کتاب دی صورت وچ اوس دا چھپن ورہا لکھیا جاوے۔

6۔ پنجابی توں علاوہ دوجیاں زباناں وچ شخصیتاں دے ناں یاں کتاباں دے سرناویں کمانیاں وچ انگریزی اکھراں وچ لکھے جان۔

7۔ حوالیاں، مآخذاں تے کتابیات لئی ''کھوج'' لئی ہیٹھلے طریقے نوں اپنایا جاوے، مثال دے طور تے:

کتاب دا حوالہ: شریف کنجاہی۔جگراتے (لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء)37۔

کتابیات وچ اندراج: کنجاہی، شریف۔جگراتے۔لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء

مضمون دا حوالہ: جمیل احمد پال، ڈاکٹر، ''جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین''، کھوج 73 (جولائی۔دسمبر 2014ء)؛ 12۔

مآخذاں یاں کتابیات وچ اندراج:

پال، جمیل احمد، ''جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین'' کھوج 73 (جولائی۔دسمبر 2014ء) 9-28

Online Sources لئی:

ویب سائٹ دا پورا پتہ، اوس توں فائدہ چکن دی تاریخ، جس مضمون دا حوالہ دتا جائے اوس دے سرناویں تے لیکھک دا ناں وی دیو۔

8۔ HEC دی ہدایت مطابق ''کھوج'' وچ مقالہ چھاپن توں پہلاں دو ماہراں کول مخفی تحریری رائے (Blind Review) لئی گھلیا جاندا اے۔ دوواں ماہراں دی مثبت، منفی رائے دے مطابق ہی مقالے نوں ''کھوج'' وچ شامل کیتا جاندا اے یا نہیں کیتا جاندا۔

حوالیاں لئی ہور جانکاری لئی: http://mgrin.ursinus.edu/help/resrch_guides/cit_style|_chicago.htm

مدیر:

مجلّہ کھوج۔شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
E-mail: info.punjabi@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com
Ph&Fax: 042-99210834

بسم الله الرحمن الرحيم

ہے دنیا دید دی طالب تمامی
''فقم قم یا حبیبی کم تنامی''
ہے تیرا ہر لقب سوہنے توں سوہنا
قریشی ، ہاشمی ، عربی ، تہامی
ہے جتھوں تک خدا دی بادشاہی
ہے اوتھوں تیک تیرا نامِ نامی

(پیر فضل گجراتی)

فہرست

اداریہ

نویں سال دی نویوں نویں بہار مُبارک۔ چیتر وساکھ مُبارک!

گل جنی وی نویں ہووے پرانی چوں نکلدی اے جویں آواز تے ساز دُھروں اپنا ہوون رکھدے نیں پر سمے سمے نال نروئے وی ہوندے جاندے نیں ایہ نواں ہوون کویں ممکن ہوندا اے سینہ بہ سینہ ٹُر دی کسے نہ کسے ڈھب اٹکل نال نویں ونت نواں وگن تے رُوپ دکھاندی اے۔ ایسے سموہ ریت نال جُڑیا اے پہلا مضمون ''پنجاب دے سازاں دا اُنتی پندھ تے فیتہ بندی دے آلات'' جیہناں توں مراد پنجاب دے خاص موسیقی دے ساز تے اوہناں دی سانبھ نوں کھوج کار نے تجربے تے کھوج دی کُٹھالی راہیں ساجیا اے۔ ایسے ونت دا ہی اک مضمون گُرسمرن کور ہوراں دا پنجاب دے لوک ناچاں دے گاون روپ بارے اے جس وچ لوک ریت دے مُہاندریاں نوں مُڑ اُگھاڑن دی کوشش کیتی گئی اے خاص کر کے لہندے پنجاب وچ جتھے ایہ ناچ ہُن سگویں الوپ ہوندے جا رہے نیں۔ پنجاب دی سماجک تے لوکک ریت نال ہی جُڑیا ہویا ہے لیکھ Patang: The Fighter Kite of Punjab کہ پنجاب وچ پتنگ تے بسنت دا ناتا صدیاں پرانا اے بھانویں پتنگ دُنیا بھر وچ اُڈائی جاندی اے پر جنگی پتنگ ایتھے دی خاص وست ہے اس دی شکل تے بَنت بارے پروفیسر امجد پرویز ہوراں دا بھرپور لیکھ وی ایس شمارے دا حِصّہ ہے۔

مریم سرفراز ہوراں دا مضمون ''پنجابی کلاسیکل قصیاں وچ پکھواں دے سائنسی ویروے'' بارے اے۔ جس توں پنجاب دے پکھواں بارے جانکاری تے کہانی وچ اوہناں دی ساویں آمد یاں ذکر قِصّے وچ دلچسپی دے معنی اُگھاڑن دے نال نالِ پکھواں بارے سائنسی جانکاری وی دیندا اے جیہڑا ادب تے سائنس دے وِشیاں دے اِکدوجے نال گُجھے ناطیاں نوں اُگھاڑن دا اُپرالا اے۔

نویں بہار وچ ونو ون رنگ روپاں والے پھُل پتے جویں باغاں نوں مہکاندے نیں ایویں ایس پراگے وچ ساز، آواز، الوپ ہوندی ثقافت، تے دوجے کئی تحقیقی موضوع ایس علمی ادبی باغ دے اندر دی کنسو دیندے نیں۔ علماں دی ادب راہیں سائنسی پڑھنت تے ادب وچ پرچلت مہاڑ نویں سوجھ راہ وکھاندے نیں۔ عرفان الحق ہوراں دا مضمون 'پنجابی دی آزاد نظم دے اجوکے مہاندرے'، کرامت مغل

ہوراں دا 'پنجابی صحافت دا پچھوکڑ تے اجو کے روپ' اتے واصف لطیف ہوراں دے منقبتی تے رثائی حوالے نال مسلمانی ادبی روایت بارے لکھیا مضمون ایس دا حِصّہ اے۔ ڈاکٹر سیّد انصر گردیزی ہوراں اپنے مضمون وچ حضرت سلطان باہوؒ دیاں فارسی لکھتاں دی ہُن تیکر دی بھال دے مطابق تعداد تے موضوعات بارے جانکاری دتی اے۔ جد کہ ڈاکٹر وسیم گردیزی ہوراں پنجاب دی سب توں معروف داستان ''ہیر'' دے مُڈھلے شاعراں دے کرداراں دا ٹکراواں تول کر کے شاعراں دی شعری اُپج تے سماجی تاریخ دے اُتار چڑھانوں پیش کرن دا پربندھ کیتا اے۔

چیتر رُتاں وچ ونو ون کھوج لیکھاں دا پراگا پیش اے۔

.... **مدیر**

* سعادت علی ثاقب

پنجاب دے چونویں سازاں دا اُنتی پندھ تے فیتہ بندی دے آلات

موسیقی صدیاں توں فن دی صورت وچ انساناں وچ پرچلت اے پر مُدھ قدیم توں ای علماء ایس نوں علمی پدھر اُتے وی جانچ تے پرکھ رہے نیں۔ ارشمیدس تے فیثا غورث ورگے عالماں نے پہلی واری موسیقی نوں ریاضی دی اک شکل آکھیا تے موسیقی دے مُڈھلے سُراں نوں کجھ خاص فریکوئینسیاں اُتے بنھن دا آہر کیتا۔ فیثا غورث دیاں کمیاں نوں اک مسلمان ریاضی دان الفارابی نے پورن دا بھرواں جتن کیتا۔ ہولی ہولی ایہ علم ریاضی توں الگ ہو کے علم طبعیات (Physics) دا حصہ بن گیا تے ایس علم اُتے ہن تک دی زیادہ تر تحقیق فزکس دی ای دین اے۔ فیثا غورث توں کافی پہلے انسان نے گان دا عمل شروع کر دتا سی۔ گان توں بعد انسان نے فطری آوازاں دا سہارا لے کے سازاں دی ایجاد دا عمل وی شروع کر دتا۔ ساز دی ابتداء بارے آکھیا جاندا اے کہ دوڑدے ہوئے گھوڑے دے ٹاپواں دی آواز نے انسان نوں لئے (Rythem) ول مائل کر دتا۔ اک روائت موجب اک واری کسے انسان نے کسّی ہوئی رَسی نوں زور نال ہلایا تے اوہدے وچوں تھرتھراہٹ دی آواز نکلی جیہڑی کنی دیر تک جاری رہی۔ ایتھوں ای اوہنوں تار دے ساز بنان ول رہنمائی حاصل ہوئی۔ ہولی ہولی تارتوں پھونک تے پردیاں والے ساز ہوند وچ آئے۔ ہتھلے مقالے وچ اسیں ہند خاص طور تے پنجاب وچ ورتیندے سازاں دے بنن توں لے کے اوہناں دیاں مختلف ارتقائی شکلاں بارے گل بات کراں گے۔ سازاں دی نوعیت نوں پوری طرح سمجھن لئی پہلے سُر دی سائنسی حیثیت اُتے تراویں جیہی پیش اے۔

فزکس دی رونال آوازنوں دو حصیاں وچ ونڈیا گیا اے یعنی سریلی آواز Melody تے شور Noise۔ فزکس نے ای سانوں دسیا اے کہ مختلف سُراں دا ایسا سلسلہ Series جیہناں دے وچکار کوئی سادہ پر خاص قسم دا وقفہ موجود ہووے تے اوہ جیہڑا اگڑ پچھڑ ساڈے کناں نوں بھاوے، موسیقیائی پیمانہ اکھواندا اے۔ چیتے رہوے جے ایہ پیمانہ مشرق تے مغرب وچ صدیاں توں ورتیندا آرہیا اے پر ایہ معلوم نہیں ہوسکیا جے ایہد اڈھ کدوں بجھا۔

تجربیاں توں پتہ چلیا اے کہ دوسُراں دے مجموعے دا سُریلا یاں غیرسُریلا ہونا اوہناں دیاں فریکوینسیاں دی نسبت اتے منحصر ہونداا ے۔ فرض کرو اک سُر دی فریکوینسی 1000 اے تے دوجے دی 2000 ظاہر اے کہ ایہناں فریکوینسیاں دی نسبت 2000/1000 یا 2/1 اے۔ ہن فرض کرو کہ اک

سُر دی فریکوئینسی 1000 اے تے دوجے دی 2007۔ انج ایہناں فریکوئینسیاں دی نسبت 2007/1000 بنے گی۔ مختلف تجربیاں نال ایہ گل ثابت ہو چکی اے کہ جیہناں سُراں دیاں فریکوئینسیاں دی نسبت دو چھوٹے صحیح اعداد نال ظاہر کیتی جا سکے اوہناں دا مجموعہ سُریلا ہووے گا۔ چنانچہ 1000 تے 2000 دی فریکوئینسیاں والے سُراں دا مجموعہ سُریلا ہووے گا کیوں جے ایہناں دیاں فریکوئینسیاں دی نسبت 2/1 اے پر 1000 تے 2007 دی فریکوئینسیاں والے سُراں دا مجموعہ سُریلا نہیں ہووے گا۔ کیوں جے ایہناں دیاں فریکوئینسیاں دی نسبت 2007/1000 اے جیہڑی دو وڈے صحیح عدداں 1000 تا 2007 نال ای ظاہر ہوسکدی اے۔[(1)]

دو سُراں دی فریکوئینسیاں دی نسبت نوں فزکس دی رو نال وقفہ Interval آکھیا جاندا اے تے ایس وقفے نوں دو صحیح عدداں نال ظاہر کیتا جاندا اے۔ ایہ صحیح عدد جنے چھوٹے ہون گے اونا ای اوہناں دا وقفہ سریلا ہووے گا۔ مثلا 2/1 دا وقفہ 4/3 دے وقفے توں ودھ سُریلا ہووے گا کیونکہ پہلے وقفے دے عدد دوجے وقفے دے عدداں نالوں چھوٹے نیں۔ گویا موسیقی پیدا کرن لئی اسیں اجیہے سُر استعمال کرنے آں جیہناں دے وقفے دو چھوٹے چھوٹے صحیح عدداں نال ظاہر کیتے جا سکن۔ چنانچہ 1/1، 2/1،3/2،4/3 تے 5/4 وغیرہ سُریلے وقفے نیں پر 1/1 سب توں ودھ سُریلا وقفہ اے۔ ایس توں گھٹ سُریلا وقفہ 2/1 تے ایس توں گھٹ 3/2 اے یعنی جیویں جیویں وقفے نوں ظاہر کرن والے عدد وڈے ہوندے جان گے وقفے دا سُریلا پن گھٹ ہوندا جاوے گا۔ ایس توں ایہ سٹہ نکلیا جے اک سُر دی فریکوئینسی 1000 ہووے اتے دوجے دی وی 1000 تے ایہناں سُراں دا وقفہ 1000/1000 ہووے گا جیس نوں 1/1 دے عدداں نال ظاہر کیتا جاسکدا اے۔ جے اک سر دی فریکوئینسی 1000 تے دوجے دی 2000 ہووے تے ایہناں دا وقفہ 2000/1000 یعنی 2/1 ہووے گا۔ سُراں دی فریکوئینسی بالترتیب 2000 تے 3000 ہون دی صورت وچ ایہ وقفہ 3000/2000 یعنی 3/2 تے ایہ فریکوئینسی 3000 تے 4000 ہون دی شکل وچ وقفہ 4000/3000 یعنی 4/3 کہلائے گا۔ ایسے ترتیب نال دوجے سُریلے وقفے پیدا کرن والے سُراں دیاں مناسب فریکوئینسیاں چُنیاں جاسکدیاں نیں۔ سُریلے ساز ایہناں دی فریکوئینسیاں دے مناسب چناؤ نال رل کے بن دے نیں۔[(2)]

کسے دتے ہوئے سُریلے وقفے نوں پیدا کرن لئی اسیں سُراں دے وکھو وکھ جوڑے منتخب کر سکنے آں۔ مثلاً جے دتا ہویا وقفہ 3/2 ہووے تے اوس وقفے نوں پیدا کرن لئی سُراں دے مختلف جوڑے چنے جاسکدے نیں جیہناں دیاں فریکوئینسیاں انج ہون گیاں۔

پہلے سُر دی فریکوئینسی	300	600	900	1200	1500	3000
دوجے سُر دی فریکوئینسی	200	400	600	800	1000	2000

سب توں پہلے ہیلم ہولٹز (Helum Holts) نے دو خالص سُراں دے سلسلے وچ مختلف وقفیاں دے سُریلے پن دا تقابل پیش کیتا۔ اوہدے خیال موجب جدوں وقفہ 9/8 ہو جاندا اے تے آواز کناں نوں بھیڑی لگن لگ پیندی اے۔

سُراں دی اپر لکھی نسبت توں بعد جے اسیں حاصل تقسیم لیئے تے پتہ چلے گا کہ ایہناں سُراں دے ہر جوڑے دیاں فریکوینسیاں دی نسبت اکو ای اے یعنی 3/2۔ پس ایہ سارے جوڑے اکو سُریلا وقفہ یعنی 3/2 پیدا کرن گے ایتھے اسیں کجھ ایجیے سُریلے وقفے تے اوہناں دے ناں لکھ رہے آں جیہڑے موسیقار عام طور تے ورتوں وچ لیاندے نیں۔

وقفہ	ناں
1/1	یونیسن (Unison)
2/1	آکٹیو (Octave)
3/2	پنجواں (Fifth)
4/3	چوتھا (Fourth)
5/4	وڈا تریجا (Major Third)
6/5	چھوٹا تریجا (Minor Third)
9/8	وڈا وقفہ (Major Tone)
10/9	چھوٹا وقفہ (Minor Tone)
15/8	ستواں (Seventh)
16/15	ہلکا وقفہ (Semi Tone)

ایہ گل پہلے ہو چکی اے کہ ایس جدول وچ سب توں سُریلا وقفہ 1/1 اے کیوں جے ایہ سب توں چھوٹا اے۔ انج ای جیویں جیویں عدداں دیاں قیمتاں ودھدیاں جاندیاں نیں وقفے گھٹ سُریلے ہوندے جاندے نیں گویا اپر والی لسٹ وچ سب توں گھٹ سُریلا وقفہ آخری یعنی 16/15 اے۔ (3)

موسیقائی پیمانے (Musical Scales)

اسیں جاننے آں کہ موسیقی پیدا کرن لئی موسیقار ایسے سُراں دا چناؤ کردا اے جیہناں دے وقفے سُریلے ہون۔ سُراں دے ایجیے مجموعے نوں موسیقائی پیمانہ (Musical Scale) آکھدے نیں۔ سُراں دے مختلف مجموعے منتخب کر کے اسیں بوہت سارے وکھو وکھ موسیقائی پیمانے ترتیب دے سکنے آں۔ ایہناں موسیقائی پیمانیاں وچوں جیہڑے پیمانے دی ورتوں نال اسیں سب توں ودھ سُریلے

وقفے پیدا کر سکدے آں۔اوہنوں ڈایا ٹونک سکیل (Diatonic Scale) یا اٹھ سُرا پیمانہ آکھدے نیں۔ اچھے موسیقار ایسے پیمانے نوں پسند کردے تے ایسے توں ای لابھ چکدے نیں۔ ایس پیمانے وچ سُراں دے کئی سیٹ ہوندے نیں، ہر سیٹ وچ سُراں دے وقفے اکو جیہے ہوندے نیں پر مختلف سیٹاں Sets دے سُراں دیاں فریکوینسیاں مختلف ہوندیاں نیں تے ہر سیٹ وچ ست سُر ہوندے نیں۔ موسیقاراں نے ایہناں سُراں دے ناں انج رکھے ہوئے نیں:

کھرج	رکھب	گندھار	مدھم	پنجم	دھیوت	نکھاد
سا	رے	گا	ما	پا	دھا	نی
C	D	E	F	G	A	B

سائنس داناں نے ایہناں دی اک خاص فریکوینسی وی متھی ہوئی اے۔ جے کسے سیٹ دے پہلے سُر یعنی 'سا' دی فریکوینسی 24 ہووے تے اگلے سیٹ دے پہلے 'سا' دی فریکوینسی دگنی یعنی 48 ہووے گی۔ سیٹ دے سُراں دیاں فریکوینسیاں دی قیمت ہیٹھ دتی ہوئی ترتیب موجب متھی جاوے گی۔

سُراں داناں	سا	رے	گا	ما	پا	دھا	نی	سا
فریکوینسی	24	27	30	32	36	40	45	48

اگے چل کے اسیں ایہناں فریکوینسیاں نوں معلوم کرن دا ول وی لکھاں گے۔ جیہناں نوں اپنی مرضی نال گھٹ ودھ وی کیتا جاسکدا اے۔ فرض وجھوں جے کسے سیٹ دے پہلے سُر یعنی 'سا' دی فریکوینسی 256 رکھنی لوڑیندی ہووے تے اُپر لکھے فارمولے دی مدد نال باقی سُراں دیاں فریکوینسیاں دی بھالنا (دریافت) کیتی جاسکدی اے۔ ایس طرح موجودہ سیٹ دیاں فریکوینسیاں معلوم کرن دا طریقہ ایہ ہووے گا۔

یعنی جے 'سا' دی فریکوینسی 256 رکھنی اے تے اسیں اپر والے سُراں دیاں فریکوینسیاں نوں واری واری 256/24 نال ضرب دینے آں تاں جے نویاں فریکوینسیاں دے وقفے اکو جیہے رہن۔

سُر داناں	فریکوینسی دا فارمولا	فریکوینسی دی قیمت
سا	$\frac{256}{24}\times 24$	256
	$\frac{256}{24}\times 27$	288
256x5/4=320	$\frac{256}{24}\times 30$	320
256x3/4=341	$\frac{256}{24}\times 32$	341 1/3
256x3/2=384	$\frac{256}{24}\times 36$	384

426 2/3	$\frac{256}{24}\times 40$	256x3/2=426
480	$\frac{256}{24}\times 45$	256x15/8=480
512	$\frac{256}{24}\times 48$	256x2=512

اپر لکھے فارمولے نال اسیں اوہناں سیٹاںSetsدے سُراں دیاں فریکوینسیاں دی بھال وی کر سکنے آں جیہناں دا پہلا سُر 'سا' 256 توں گھٹ یاں ودھ ہونداا ے۔ ایس طرح ڈایا ٹونک سکیل دے سارے سُراں دیاں فریکوینسیاں لبھیاں جاسکدیاں نیں۔ کسے سیٹ دے پہلے سُر یعنی 'سا' نوں کی نوٹ Keynote یاں بنیادی سُر آکھدے نیں جیویں نچلے سیٹ وچ کی نوٹ 256 اے۔ایہدا فارمولہ کجھ انج ترتیب پائے گا۔

سا	رے	گا	ما	پا	دھا	نی
256	288	320	$341\frac{1}{2}$	384	$426\frac{2}{3}$	480

جے موسیقار ایسے ای فریکوینسی 256 نوں کی نوٹ دے طور تے ورتوں وچ لیا رہیا اے تے سُر یلے وقفے پیدا کر دا رہوے گا۔ باقاعدہ گاون اک یاں دو وقفیاں نال نہیں ہونداسگوں اوہدے وچ بے شمار وقفے شامل ہوندے رہندے نیں۔ خاص طور تے تیز طرار تاناں دی شکل وچ تاں ایہناں وقفیاں دی گنتری ہوروی ودھ جاندی اے پر ست سُراں نال کیوں جے موسیقی دی مکمل کیفیت ساہمنے نہیں آوندی سی ایس پاروں موسیقاراں نے اپنے پہلے سُر یعنی 'کی نوٹ' دی فریکوینسی نوں بار بار بدلن دا آہر کیتا۔ چیتے رہوے جے اجیہی تبدیلی واسطے سادہ ڈایا ٹونک سکیل وچ کوئی گنجائش موجود نہیں۔ مثلاً اگر پہلے سُر دی فریکوینسی 256 دی تھاویں288 (یعنی اگر 'رے' نوں 'سا' بنا لیا جاوے) مقرر کر دتی جاوے تے ایس نویں سیٹ وچ دو جے سُراں دیاں نویاں فریکوینسیاں مقرر کرنیاں پین گیاں تاں جے سُراں دے وقفے انجے دے انجے ای رہن۔ ایویں ای جے اک سُر دی تھاں بوہت سارے سُر بطور کی نوٹ واری واری چُنے جان تے ہر سُر دے ''رے گا ما پا دھانی'' پیدا کرن لئی بے شمار نویں سُر پیدا کرن دا سر بندھ کرنا پوے گا۔ سٹا ایہ نکلیا کہ موسیقی دے آلات (سازاں) وچ بوہت سارے مختلف وقفے پیدا کرن لئی اک بوہت وڈے تے پیچیدہ کی بورڈ دی لوڑ پوے گی۔ ایس مشکل دا حل کرن لئی موسیقاراں نے اک ترمیم شدہ موسیقائی سکیل ترتیب دتا اے جیہدے اک سیٹ وچ ستاں دی بجائے باراں12 سُر شامل کیتے گئے نیں تے ایہناں سُراں دیاں فریکوینسیاں ایس طریقے نال منتخب کیتیاں گئیاں کہ دو قریبی سُراں دا وقفہ مستقل حیثیت نال قائم رہندا اے۔ ہن کیوں جے ایس نویں سکیل وچ دو قریبی سُراں دے وقفے دی قیمت مستقل ہوندی اے ایس لئی ایہدے وچ پہلے سُر 'کی نوٹ' دے بدلن دی لوڑ نہیں پیندی۔

چنانچہ ترمیم شدہ موسیقائی سکیل وچ موسیقار اپنے 'کی نوٹ' نوں مرضی دے مطابق بدل سکدا اے لیکن ترمیم شدہ سکیل دے وقفے اپنے سُر یلے نہیں ہوندے۔ ایہو کارن اے جے موسیقاراں نے سُراں دے وقفے ودھان دے باوجود وی اپنے راگ ٹھاٹھ وغیرہ نوں ڈایا ٹونک سکیل وچ ای ترتیب دتا اے۔ یعنی راگ ست سُراں توں ودھ نہیں بن سکدا۔ اٹھ یاں نو سُراں دا راگ کدے نہیں بند اسگوں اوہ 6,7 یا5 سُر دا ہوندا اے۔ (4)

موسیقی دے آلات:

جے اسیں موسیقی دے ساز تے اوہناں دیاں قسماں بارے جانکاری دین ٹریئے تے اوہناں دی گنتی بوہت زیادہ ہو جائے گی پر مقالے دی جسامت دے حوالے نال اسیں موسیقی دے کجھ بنیادی سازاں دا ذکر کراں گے۔ اسیں جاننے آں کہ انسانی کن اوہ سُر یلیاں آوازاں سن سکدا اے جیہناں دی فریکوینسی دی قیمت 20 توں لے کے 20000 تک ہووے۔ پر نویں کھوج موجب فریکوینسی دی ایہ قیمت 15 توں شروع ہو جاندی اے۔ (5)

آوازاں نوں بعض خصوصی ضابطیاں دے تحت سُر یلا تے سنن جوگ بنان لئی موسیقی دے آلات (Instruments) بنائے جاندے نیں ایہناں نوں موسیقی دے ساز وی آکھیا جاندا اے۔ ایہناں وچ بعض آلات گھٹ فریکوینسی دی آواز لئی تے بعض بلند فریکوینسی دی آواز پیدا کرن لئی ورتوں وچ آوندے نیں۔ پر کجھ آلات اجیہے وی ہوندے نیں جیہڑے ساریاں فریکوینسیاں دی آواز پیدا کر سکدے نیں۔

اسیں پہلے دس چکے آں کہ سُریلی آواز عام طور تے کجھ مختلف فریکوینسیاں دا آمیزہ (Mixture) ہوندی اے یعنی اوہدے وچ اک بنیادی فریکوینسی ہوندی اے تے کجھ زائد فریکوینسیاں۔ مثلاً کسے ساز دی آواز دی بنیادی فریکوینسی 100 ہووے تے اوہدیاں زائد (ودھ) فریکوینسیاں دیاں قیمتاں 600,500,400,300,200 وغیرہ ہو سکدیاں نیں۔ تجربیاں نال ثابت ہویا اے کہ جے کر موسیقی دے کسے آلے دی آواز وچ پنج توں ودھ فریکوینسیاں ہون تے اوہدی آواز کن نوں چنگی نہیں لگے گی۔ ایس لئی موسیقی دے آلات نوں ایس سلیقے نال وجایا جاندا اے کہ اوہناں دیاں زائد فریکوینسیاں دی تعداد پنج توں ودھ نہیں ہوندی۔ جے موسیقی دے کسے آلے دی بنیادی فریکوینسی دی قیمت 4000 ہووے تاں اوہدیاں پنج زائد فریکوینسیاں دیاں قیمتاں مندرجہ ذیل ہون گیاں۔

8000 = 2 x 4000

12000 = 3 x 4000

16000 = 4 x 4000

$$20000 = 5 \times 4000$$

$$24000 = 6 \times 4000$$

ایس جدول توں ظاہر ہوندا اے کہ جے بنیادی فریکوینسی دی قیمت 4000 ہووے تاں اوہدیاں کجھ زائد فریکوینسیاں کن نوں نہیں سنن گئیاں۔ کیوں جے 20000 توں ودھ فریکوینسی دی آواز کن سن نہیں سکدا۔ ایس لئی موسیقی دے آلات چوں صرف اوہ آوازاں پیدا کیتیاں جاندیاں نیں جیہناں دیاں بنیادی فریکوینسیاں 20 توں ودھ تے 4000 توں گھٹ ہون۔

سازاں دیاں بناوٹ دے لحاظ نال کجھ قسماں موجود نیں جیہناں دا ذکر اگے تفصیل نال ہووے گا۔ البتہ مختصر طور تے ایہہ دسنا ضروری اے جے کوالٹی وچ پیدا ہون والیاں تبدیلیاں بالائی سُراں دی تعداد تے اوہناں دے آپسی حیطیاں دی وجہ نال پیدا ہوندیاں نیں۔ ایہہ حیطے مختلف صورتاں وچ مختلف ہوندے نیں۔ ایس حقیقت دا پتہ فوریر (اک ماہر طبیعات) دے تجربے نال وی چلدا اے۔ لہٰذا سانوں اوس اثر دا مطالعہ کرنا پوے گا جیہڑا تارنوں چھیڑن دا طریقہ بالائی سُراں دے پیدا ہون اُتے پاندا اے۔ ایہناں سب سازاں دے تار دوواں سریاں توں جکڑے ہوندے نیں۔ لہٰذا ایہناں اُتے ٹرن والی موج (Wave) واری واری ایہناں سُراں توں منعکس (Reflect) ہوندی رہندی اے۔ حاصل حرکت (Resultant Motion) موجود لہراں تے واپس آن والیاں لہراں (موجاں) دے تصادم اُتے منحصر ہوندی اے۔ ایس طرح ساکن لہراں (Stationary Waves) وجود وچ آندیاں نیں اتے تار کجھ حصیاں وچ ونڈیا جاندا اے۔ ایہدا بوہتا انحصار تارنوں چھیڑن دے طریقے اُتے ہوندا اے۔ ابتدائی طریق ارتعاش وچ تار صرف اک حلقہ (Loop) بنا کے مرتعش ہوندا اے یعنی

مساوات:

$$y1 = -2aSin\frac{nx}{1}\cos\frac{nvt}{l} \qquad (1)$$

$$= A\sin\frac{nx}{l}\cos\frac{nvt}{l}(A = -2a)$$

rth ہارمونک وچ

$$l = r\frac{n}{2} \qquad (2)$$

$$n = \frac{21}{r}$$

$$y1 = ArSin\frac{r\pi x}{l}Cos\frac{r\pi vt}{l}$$

فرض کرو بعض سُراں A,B,C,D وغیرہ دی فریکوینسی بالترتیب n_1,n_2,n_3,n_4 وغیرہ اے۔ تے فیر:

B تے A دا درمیانی وقفہ $= \frac{n_2}{n_1}$

C تے B دا درمیانی وقفہ $= \frac{n_3}{n_2}$

D تے C دا درمیانی وقفہ $= \frac{n_4}{n_3}$

D تے A دا درمیانی وقفہ $= \frac{n_2}{n_1} \times \frac{n_3}{n_2} \times \frac{n_4}{n_3} = \frac{n_4}{n_1}$

یعنی حاصل وقفہ درمیانی وقفیاں نوں جمع کر کے نہیں سگوں مسلسل ضرب نال ملدا اے۔

دوواں وقفیاں دا فرق اوہناں نوں تقسیم کرن نال حاصل ہوندا اے۔ مثلاً B تے A دے وقفے تے C تے B دے وقفے دا فرق۔

$$= \frac{n_2}{n_1} \div \frac{n_3}{n_2} = \frac{n_4}{n_1}\left[\frac{n_2}{n_1} \times \frac{n_2}{n_3}\right] = \left(\frac{n_4}{n_3}\right) Ans.$$

بعض ویلے ایہ وقفے اک ہور طریق نال ظاہر کرن وچ وی سوکھت رہندی اے۔ انج اوہناں دی اکائی نوں سینٹ (Cent) فرض کر لتا جاندا اے۔ ایہدی وجہ ایہ اے کہ اوہناں آلات دے نیم سُر (Semitone) وچ 100 سینٹ ہوندے نیں جیہناں وچ اک سپتک (Octave) وچ باراں مساوی نیم سُراں دے برابر وقفے پیدا ہوندے نیں۔ کسے وی وقفے وچ سنیٹاں دی تعداد وقفے دے لوگارتھم دے مطابق ہوندی اے۔ اک سپتک 1200 لوگارتھمی سینٹاں دے برابر بنائی جاندی اے:

$$1200 = K \text{ Log } \frac{2}{1}$$

$$K = \frac{1200}{Log 2}$$

$$\text{وقفہ} = \frac{n_2}{n_1} = \frac{1200 Log \frac{n_2}{n_1}}{Log 2} \text{ سینٹ}$$

$$\text{بڑا وقفہ } \frac{9}{8} = \frac{1200 Log \frac{9}{8}}{Log 2} \text{ سینٹ} = 204$$

$$\text{چھوٹا وقفہ} = \frac{10}{9} = \frac{1200 Log \frac{10}{9}}{Log 2} = 182.5 \text{ سینٹ}$$

$$\text{وڈا تیجا وقفہ} = \frac{5}{4} = \frac{1200 Log \frac{5}{4}}{Log 2} = 111.6 \text{ سینٹ}$$

سازاں دی بناوٹ تے ہور جانکاری:

ایس سرناویں تھلے اسیں کجھ اوہناں آلات یا سازاں (Instruments) دا ذکر کراں گے جیہڑے مشرق تے مغرب وچ اکٹھے ورتیندے ہین۔ موسیقی دے ایہناں سازاں نوں تن حصیاں وچ ونڈیا جاسکدا اے۔

(1) تار دے ساز (Stringed Instruments)

(2) ہوا دے ساز (Wind Instruments)

(3) ضرب دے ساز (Percussion Instruments)

(1) تار دے ساز

موسیقی دے ایہناں سازاں دا انحصار تاراں دے عرضی ارتعاشات اُتے ہوندا اے۔ ایہناں تاراں وچوں نکلن والے سُر دی کیفیت دا انحصار ایس گل اُتے ہوندا اے کہ تارنوں کیویں چھیڑیا گیا اے لہٰذا پہلے اسیں ایہناں ارتعاشات دی ماہیّت اُتے غور کراں گے۔ تارنوں چھیڑن دے تن اہم طریقے نیں۔

(الف) چوٹ یاں سَٹ مارنا یعنی تار اُتے ہتھوڑی مارنا جیویں پیانوفورٹ (Pianoforte) وچ ہوندا اے۔

(ب) چھیڑنا یعنی تارنوں دبا کے یاں کھچ کے چھڈ دینا جیویں ستار، بربط، وینا وغیرہ۔

(ج) کمان پھیرنا یعنی بالاں دے گز اُتے گوند وغیرہ لا کے اوہنوں تاراں اُتے پھیریا جاندا اے مثلاً سارنگی، دلربا تے وائلن وغیرہ۔

(2) ہوا دے ساز

ایہ ساز دو طرح دے ہوندے نیں:

(الف) پتریاں توں بغیر بانسُریاں

(ب) پتریاں (Reeds) والے ساز

(i) کلارنٹ۔ الغوزہ (بانسُری وی)

(ii) بانسُری یاں نلکی توں بغیر جیویں ہارمونیم۔

(3) ضرب دے ساز

ایہناں سازاں نوں اکثر لکڑی وغیرہ دے اک خالی برتن وچ مڑھیا جاندا اے۔ خالی لکڑی دے سرے نوں گوشت دی خشک جھلی نال مڑھ دتا جاندا اے۔ جھلی نوں کسّن لئی طبلے، ڈھول تے ایجیہے دوجے سازاں اُتے ڈوریاں تے گٹو لگے ہوندے نیں۔ ڈھول نوں ڈگے یاں مونگری نال جدکہ طبلے تے ڈھولک نوں ہتھاں نال وجایا جاندا اے۔

موسیقی دے سازاں دے سُر

ایتھے اسیں کجھ سازاں دے سُراں دے ہارمونک پیش کرنے آں تاں جے ایہناں دی کیفیّت دا تقابل کرن وچ آسانی رہوے۔

(1) بندارغن پائپ: ایہدے وچ صرف طاق ہارمونک ہوندے نیں۔ چوڑے پائپ چوں خالص سُر نکلدا اے۔تنگ پائپ دا تیجا ہارمونک زوردار تے پنجواں ہلکا ہوندا اے۔

(2) کھلا ارغن پائپ: ایہدے چوڑے پائپ وچوں زوردار سپتک نکلدی اے۔ پائپ وچ چھیویں یاں ستویں ہارمونک تک موجود ہوندے نیں پر اوہناں دی شدت گھٹدی جاندی اے۔

(3) بانسُری: بانسُری وچوں تقریباً خالص سُر نکلدا اے۔ اوہدی سپتک (Octeve) مشکل نال سنی جاندی اے۔ایس توں وکھ کوئی دوجا ہارمونک نہیں سنیا جاندا۔

(4) کلارنٹ: ایہدے تیجے پنجویں تے ستویں ہارمونک خاصے زوردار طاقتور ہوندے نیں۔ چوتھے، چھیویں تے اٹھویں ہارمونک وی آسانی نال سنے جاسکدے نیں۔

(5) الغوزہ: ایہدے وچ سولھویں ہارمونک تک دی سیریز موجود ہوندی اے ایدوں بعد دے ہارمونک سنائی نہیں دیندے۔ (یاد رہوے کہ انسانی آواز وچ وی ہارمونک دی پوری سیریز ہوندی اے پر ایہ وی سولھویں ہارمونک تک سنی جاسکدی اے)۔

(6) پیانو فورٹ: ایہدا دوجا ہارمونک وی مُڈھلے ورگا طاقتور ہوندا اے۔ تیجا تے چوتھا تیزی نال ڈِگدا اے تے ستواں ہارمونک مشکل نال سنیا جاندا اے۔

(7) وائلن: ایہدے وچ ہارمونک دی اک لمی سیریز ہوندی اے جیہناں دی شدت ہولی ہولی گھٹ ہوندی جاندی اے۔ چوتھے ہارمونک تک ایہ سیریز تیزی نال ڈگدی اے فیر ایہدی رفتار سست ہوندی جاندی اے۔

(8) طبلہ: ایہ چوٹ دا ساز اے۔ ایہدے سُر وی ہارمونک سیریز وچ ہوندے نیں۔ ڈھول دے مقابلے وچ ایہدے سُر بوہت بہتر ہوندے نیں۔

ایس توں وکھ پنجاب وچ ورتے جان والے کجھ سُراں دا ذکر وی اکثر تھاویں ملدا اے۔ ایہناں نوں چار حصیاں وچ ونڈیا جاندا اے۔ جیویں اوندھ ساز، سور ساز، تت ساز، گھان ساز۔ اوندھ ساز وچ ڈھول، ڈھولک، ڈَھڈ، گھڑا، نگاڑا، ڈمرو، کھنجری آندے نیں۔ سور ساز وچ الغوزہ، کنگھی شامل نیں۔ تت سازاں وچ ڈھنڈ، سارنگی، اکتارا، دوتارا، سارندہ، تونبی آجاندے نیں جدکہ گھان سازاں وچ تھالی، چمٹا، منجیرا، گھنگھرو تے کھڑتال شامل نیں۔[6]

گراموفون تے ٹیپ ریکارڈ دی ایجاد

انسانی گلے وچوں آواز ہمیشہ توں ای برآمد ہوندی آرہی اے پر انسانی ذہن نے تحقیق نال اپنی آواز نوں دوبارہ سنن لئی بڑی کوشش کیتی۔ اخیر ایڈیسن نے 1877ء وچ اک ایسا آلہ بنان وچ کامیابی حاصل کرلئی جیہڑا ساڈی آوازنوں اپنے اندر بند کر کے دوبارہ سنا دیندا سی۔ (7)

آواز ریکارڈ کرن تے دوبارہ پیدا کرن دے تن طریقے نیں۔ میکانکی، بصری تے برقی، ایس مقصد لئی کئی آلات ایجاد کیتے گئے نیں۔ فونوگراف تے گراموفون میکانی قسم دے آلات نیں۔ فونوسکوپ، فونوڈیک (Phonodeik) تے بولدیاں تصویراں بصری آلات نیں۔ برقی آلات وچ بیل ٹیلیفون، مختلف مائیکروفونز، لاؤڈ سپیکر تے مقناطیسی ٹیپ ریکارڈ شامل نیں۔

فونوگراف

جدوں کسے باریک پردے اُتے آواز دیاں لہراں اک نکتے تے کٹھیاں ہوندیاں نیں تے اوہ مقام تھرتھران لگ پیندا اے۔ ایہدے الٹ جے اوہ پردہ فیر اوسے طرح مرتعش کیتا جاوے تے اوہدے نال ہوا وچ اوہوای لہراں پیدا ہون گئیاں تے اوہوای آواز سنائی دیوے گی۔ ایہو فونوگراف دا بنیادی اصول اے۔ ایڈیسن ایس آلے دا موجد اے۔ شروع وچ ایہدے اندر اک پردہ D (جیہڑا ابرق دا سی) تے اک نوکدار پتری "S" رکھی گئی سی۔ ساہمنے دتی گئی شکل موجب اوہدی نوک سخت موم دے اک سیلنڈر تے جمائی گئی جیہڑا اپنے محور دوالے گھمدا سی۔ M ماؤتھ پیس اے۔ جدھروں آواز دیاں موجاں داخل ہوندیاں نیں۔ ایہ موجاں پردے D نوں مرتعش (Vibrate) کر دیندیاں نیں۔ نوکدار پتری وی مرتعش ہوجاندی اے تے موم دے سیلنڈر اُتے لہریئے دار لائناں پا دیندی اے۔ ایہ ریکارڈ تیار ہوگیا۔

گراموفون (Gramophone)

گراموفون 1887ء میں برلی نر (Berliner) نے ایجاد کیتا۔ گراموفون ریکارڈ تھلے لکھے طریقے نال تیار کیتا جاندا اے۔ موم دے اک توے نوں مناسب طریقے نال گھمایا جاندا اے۔ توے دا قطر عام طور تے 12 انچ ہوندا اے تے اوہدے گھمن دی رفتار 78 چکر فی منٹ ہوندی اے۔ توے دے کنارے دے قریب اوہدی سطح اُتے اک گھمن والی سوئی رکھی جاندی اے۔

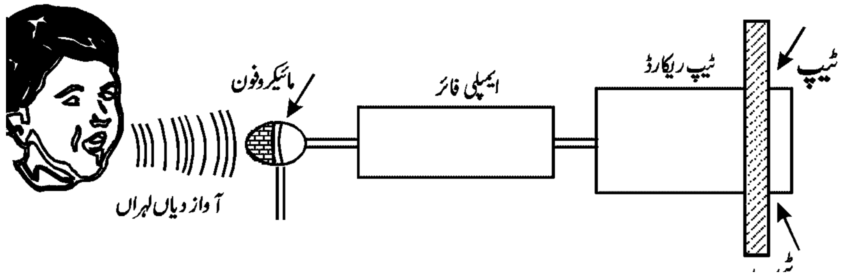
جیہڑی گھمد یاں ہویاں توے دی سطح وچ اک نالی کھود دی رہندی اے۔ سوئی اپنی تھاں تے قائم نہیں رہندی سگوں ہولی ہولی توے دے مرکز ول نوں سرکدی رہندی اے۔ ایس لئی نالی دا قطر ہولی ہولی گھٹدا رہندا اے۔

ایہدا طریقہ ایہ وے کہ جیہڑی آواز نوں ریکارڈ کرنا ہوندا اے۔ اوہدیاں لہراں پہلے اک مائیکروفون وچ داخل کیتیاں جاندیاں نیں۔ جیہڑا ایہناں لہراں نوں اک نکھے جیہے اے سی (A.C) وچ تبدیل کر دیندا اے۔ ایس اے سی (A.C) نوں ایمپلی فائر (Amplifier) نال زور دار کیتا جاندا اے۔ فیر اوہنوں اک اجیہے آلے وچوں گزاریا جاندا اے۔ جیہڑا کھُبنے والی سوئی وچ (کمبنی) لرزش پیدا کردا اے۔ سوئی نال نکلن والی نالی خمدار ہوندی اے۔ نالی کھودن دا عمل 5 منٹ تک جاری رہندا اے۔ کھودیاں ہویاں لکیراں اینیاں لاگے ہوندیاں نیں کہ اک انچ وچ ایہناں دی تعداد 100 ہوندی اے۔ انج بنن والے ریکارڈز دیاں نقلاں مناسب طریقے نال ریکارڈاں تے تیار کیتیاں جاندیاں نیں۔ ایہ ریکارڈ بڑے سخت تے پائیدار ہوندے نیں۔ ایہناں نوں دوطریقیاں نال وجایا جاندا اے۔ (8)

پہلا طریقہ: ایس طریقے وچ آواز گراموفون توں پیدا کیتی جاندی اے۔ ریکارڈ نوں اک گولی (قرص) تے رکھ کے گھمایا جاندا اے۔ گھمن دی رفتار اوہو رکھی جاندی اے جیہڑی آواز نوں ریکارڈ کردیاں متھی گئی سی۔ تاں جے آواز دی کوالٹی درست رہوے۔ گراموفون دی سوئی دی نوک نوں احتیاط نال ریکارڈ دے کنارے دے قریب رکھ دتا جاندا اے۔ ریکارڈ دے گھمن نال سوئی دی نوک خمدار نالی وچ ایدھر اودھر ہوندی رہندی اے یعنی لرزدی اے۔ گراموفون دے جس پُرزے نال سوئی نوں لایا جاندا اے اوہنوں ساؤنڈ بکس (Sound Box) آکھدے نیں۔ اوہدے اندر اک جھلی ہوندی اے جھلی تے سوئی وچ تعلق قائم رکھن لئی اک لیور (Lever) لایا جاندا اے۔ جدوں سوئی دی نوک لرزدی اے تے لیور دے ذریعے اوہدی لرزش جھلی نوں منتقل ہوندی رہندی اے۔ جھلی دے لرزن نال جیہڑی آواز پیدا ہوندی اے اوہ اوسے آواز دی اک صحیح نقل ہوندی اے جیہڑی ریکارڈ کیتی گئی سی۔ جھلی دی لرزش نال جیہڑیاں لہراں ساؤنڈ بکس دے اندر پیدا ہوندیاں نیں۔ اوہناں نوں باہرلی ہوا وچ مناسب طور تے منتقل کرن لئی اک ہارن (Horn) استعمال کیتا جاندا اے۔

دوجا طریقہ: ایس طریقے وچ ساؤنڈ بکس (Sound Box) دی بجائے بجلی دا اک پرزہ استعمال کیتا جاندا اے جیہنوں گراموفون پک اپ (Gramophone Pick-up) آکھدے نیں۔ پک اپ دی سوئی دی نوک ریکارڈ تے رکھی جاندی اے جدوں ریکارڈ گھمدا اے تے سوئی دی نوک لرزن لگ پیندی اے۔ ایس لرزش نال پک اپ وچ اک ہلکی اے سی (A.C) پیدا ہوندی اے۔ ایس کمزور اے سی (A.C) نوں اک ایمپلی فائر دی مدد نال زوردار کر کے اک لاؤڈ سپیکر وچوں گزاریا جاندا اے۔ انج اچی آواز پیدا ہوندی اے جیہڑی ریکارڈ کیتی گئی آواز دی صحیح نقل ہوندی اے۔ ایس پک اپ

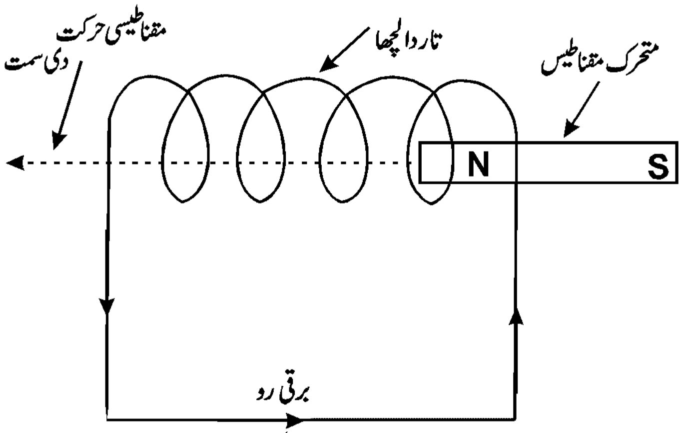
نوں ریڈیو نال وی ملایا جاسکدا اے۔انج ریڈیو دے پرزے آواز پیدا کرن لئی استعمال کیتے جاسکدے نیں۔

2۔ ٹیپ ریکارڈر(Tape Recorder)

فیر آواز نوں ریکارڈ کرن لئی ٹیپ ریکارڈ ایجاد کیتا گیا۔ ایہ طریقہ ڈنمارک دے پولسن (Poulsen) نے 1899ء وچ ساہمنے لیاندا۔اوس نے تجربیاں نال ثابت کیتا کہ جے کسے فولادی ٹیپ وچ اک برقی مقناطیس دی مدد نال مختلف برقی تاثرات پیدا کیتے جان تے اوہدے وچ آواز محفوظ کیتی جا سکدی اے۔[9]

آواز نوں ریکارڈ کرن والی ٹیپ تے اک اجیہا مسالہ چپکا دتا جاندا اے کہ جدوں ٹیپ نوں مقناطیس بنایا جاندا اے تے اوہدی مقناطیسیت قائم رہندی اے۔ٹیپ وچ آواز بھرن دی ترکیب ہیٹھلی تصویرتوں ویکھو:

آواز دیاں لہراں نوں پہلے مائیکروفون نال اک ہلکی جیہی اے سی(A.C) وچ تبدیل کیتا جاندا اے۔ فیر اوس خفیف جیہی رونوں ایمپلی فائر دی مدد نال زور دار کیتا جاندا اے۔ ایہ زور دار گھٹن ودھن والی روٹیپ ریکارڈر وچ اک تار دے لچھے وچوں گزردی اے۔برقی رو دے گھٹن ودھن نال ٹیپ ریکارڈر دے اندرلے مقناطیس دی طاقت وی ودھدی گھٹدی اے۔ ایس مقناطیس دے قطباں دے لاگیوں ٹیپ گزردا رہندا اے۔ جدوں برقی رو دی طاقت ودھدی اے تے مقناطیس دی طاقت وی ودھ

جاندی اے تے ٹیپ دا جیہڑا حصہ مقناطیس دے قطباں دے لاگیوں لنگھدا ہوندا اے اوہدے وچ مقناطیسیت زیادہ مقدار وچ پیدا ہوندی اے۔ جدوں برقی رو دی طاقت گھٹ ہو جاندی اے تے مقناطیس دی طاقت وی گھٹ ہو جاندی اے تے ٹیپ دا جیہڑا حصہ مقناطیس دے قطباں دے لاگیوں گزر رہیا ہوندا اے اوہدے وچ وی مقناطیسیت گھٹ مقدار وچ پیدا ہوندی اے۔ پس ٹیپ وچ مقناطیسیت ہر تھاں تے اکو جیہی پیدا نہیں ہوندی سگوں مختلف تھاواں اُتے اوہدی مقدار مختلف ہوندی اے۔ ایہ وی کہ ٹیپ وچ مقناطیسیت دیاں تبدیلیاں برقی رو دی طاقت دیاں تبدیلیاں دے مطابق ہوندیاں نیں۔

اسیں دس چکے آں کہ مقناطیس دی طاقت جنی زیادہ ہووے گی اونی زیادہ طاقتور برقی رو لچھے وچ پیدا ہووے گی۔ ایس اصول دے مطابق ٹیپ دی مقناطیسیت توں اک تار دے لچھے وچ برقی رو پیدا کیتی جاندی اے۔ کیوں جے ٹیپ دی مقناطیسیت اکو جیہی نہیں ہوندی سگوں مختلف مقامات تے مختلف ہوندی اے۔ ایس لئی ٹیپ دی حرکت نال جیہڑی برقی رو پیدا ہوندی اے اوہدی طاقت گھٹدی ودھدی رہندی اے۔ ایس خفیف رونوں اک ایمپلی فائر دی مدد نال زور دار کیتا جاندا اے۔ جدوں ایس زور دار رونوں اک لاؤڈ سپیکر وچوں گزاریا جاندا اے تے ایہ آلہ اک بلند آواز پیدا کردا اے۔ ایہ آواز اصل آواز دی صحیح نقل ہوندی اے۔

حوالے:

* ایسوسی ایٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی یونیورسٹی اورینٹل کالج، لاہور

1- Sears, Francis Weston: University Physics; London, Addison-Wesley Publishing Company, 1972, P.322

2- Sears, Francis Weston: University Physics

3- پال، عبدالبصیر، ڈاکٹر: آواز، 70۔

4- پال، عبدالبصیر، ڈاکٹر: آواز، 70۔

5- Encyclopedia Encarta Computer

6- ظفر چیمہ، ڈاکٹر۔ پنجاب رنگ، تماہی: مقالہ پنجاب دے لوک ساز، از ڈاکٹر جسبیر کور (لاہور: دیال سنگھ ریسرچ اینڈ کلچرل فورم، جولائی تا ستمبر 2007ء)6۔

7- Wilson.P & Webb.G.W- Modern Gramophones & Electrical Reproducers (London: Cassell & Company Ltd., 1929) 126-

8- پال، عبدالبصیر، ڈاکٹر، آواز، 120۔

9- Sears, F.W (London: University Physics) 34-

* سید عنصر اظہر
** ڈاکٹر بابر نسیم آسی

حضرت سلطان باہوؒ دی فارسی لکھتاں دا فکری ویروا

حضرت سلطان باہوؒ پنجابی زبان دے اُچ پدھر دے منے پر منے صوفی شاعر نیں۔ اوہناں نوں پنجابی شاعری وچ سی حرفی دا موڈھی وی متھیا جاندا اے۔ ایہ گل وی اچنبے توں گھٹ نہیں کہ سلطان باہوؒ ہوراں نے ایک سو چالیہہ (140) کتاباں فارسی زبان وچ لکھیاں نیں جیہناں وچوں زیادہ تر دا اج کوئی نشان وی نہیں لبھدا پر اوہناں دی اکتی (31) کتاباں عاشقاں تے کاڈھیاں دی کوششاں نال ناصرف مِل گیاں نیں بلکہ چھاپے وی چڑھ چکیاں نیں۔ شاکر کنڈان ہوراں کاڈھ کڈھی اے کہ: ''سلطان باہوؒ دی کتاباں دی تعداد ایک سو چالیہہ اے پر سلطان الطاف علی دے آکھن پاروں اوہناں دیاں اکتی (31) کتاباں لبھدیاں نیں، تے صدیق کلیم ہوراں نے اوہناں دی کتاباں دی تعداد سینتی (37) دسی اے۔''(1)

پروفیسر احمد سعید ہمدانی ہوراں دی پُن چھان پاروں 'مناقب سلطانی' وچ لکھیا اے: ''سلطان باہوؒ ہوراں عربی تے فارسی زبان وچ ایک سو چالیہہ کتاباں لکھیاں۔ فارسی زبان وچ نعتاں تے مثنویاں لکھیاں۔ پنجابی زبان دی شاعری وچ جھنگ تے خوشاب دی پنجابی دا مٹھا لہجہ ویکھن نوں لبھدا اے۔ ایہناں ایک سو چالیہہ کتاباں وچوں زیادہ تر ضائع ہو چکیاں نیں۔''(2) پروفیسر ڈاکٹر نسیم ہوریں ایس بارے لکھدے نیں: ''حضرت سلطان باہوؒ دے نزدیک کتاباں تصوف بارے لکھیاں جیہڑیاں تصوف بارے سند سمجھیاں جاندیاں نیں، پر افسوس دی گل اے پئی اج اوہناں وچوں صرف چونتی کتاباں دے قلمی نسخے لبھدے نیں۔''(3) خالد پرویز ملک ہوری اپنی کتاب 'حیات و تعلیمات سلطان باہو' وچ اوہناں دیاں لکھتاں دی تعداد تے اہمیت بارے چانن پاندیاں حضرت فقیر نور محمد کلاچوی دے حوالے نال لکھدے نیں کہ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں سوتوں زیادہ کتاباں فارسی وچ لکھیاں تے اوہناں وچوں فارسی دی چالیہہ قلمی کتاباں میرے کول موجود نیں۔ میرا علم تصوف تے بوہت وسیع مطالعہ اے، میں متقدمین تے متاخرین، سالکین تے مشائخ دی بوہت ساریاں کتاباں پڑھیاں نیں، پر جیہڑا اثر سلطان باہوؒ ہوراں دی کتاباں وچ اے دوجیاں چوں کوئی اوہناں دی خشبونوں وی نہیں اپڑ سکیا۔''(4)

تعداد توں اڈ جے اسیں سلطان باہوؒ دی ایہناں کتاباں دی ادبی اہمیت تے تصوف دی دنیا وچ اوہناں دے مقام بارے جھات پائیے تاں پتہ چلدا اے پئی: ''سلطان العارفین ہوراں دی کتاباں دی

علم و ادب، معرفت تے ثقافت اسلامی دے جہان وچ بڑی اہمیت رکھدیاں نیں۔ اوہناں دی ہر کتاب مرشد کامل دا درجہ رکھدی اے۔ اوہناں دا ماخذ تے منبع قرآن تے احدیثِ نبویؐ نیں یعنی ایہ کتاباں علم لدنی تے مکمل الہامی نیں۔''(5)

حضرت سلطان باہوؒ ہوراں دی ایہناں کتاباں بارے محترمہ رفعت یاسمین ہوری اپنے مقالے وچ لکھدیاں نیں: ''سلطان باہوؒ ہوراں دی کتاباں جیہڑیاں رشد و ہدایت لئی لکھیاں گیاں نیں، اوہناں وچ شریعت وطریقت وحقیقت ومعرفت الٰہیہ تے مراقبہ تے نفس امارہ نوں مارن دے طریقے، تصور اسم ذات، طالب دیاں صفتاں تے مرشد بارے مضمون وی لبھدے نیں۔''(6)

معروف محقق و باہو شناس پروفیسر ڈاکٹر کے۔بی نسیم حضرت سلطان باہوؒ ہوراں دے تصوف اتے اوہناں دیاں کتاباں دی اہمیت بارے لکھدے نیں: ''اوہناں دیاں کتاباں وچ جیہڑا تصوف تے عرفان لبھدا اے اوہ دوجیاں توں بالکل وکھرا اے۔ اوہناں دیاں گلاں الہامی نیں...... اوہ اُچے مقامات جیہڑے سالاں دی عبادتاں تے ریاضتاں پاروں میسر آوندے نیں ایس طریقے وچ ایک لمحے وچ لبھ جاندے نیں۔''(7)

سلطان باہوؒ ہوراں دیاں لکھتاں دے ناں پن چھان کرن والیاں انج لکھے نیں: ''اسرار القادری، امیر الکونین، اورنگ شاہی، توفیق الہدایت، تیغ برہنہ، جامع الاسرار، محبت الاسرار، دیدار بخش، دیوان باہو، رسالہ روحی، سلطان الوہم، شمس العارفین، عقل بیدار، عین العارفین، عین الفقر، فضل اللقا، قرب دیدار، کشف الاسرار، کلید التوحید (صغیر)، کلید التوحید (کبیر)، کلید الجنت، گنج الاسرار، مجالستہ النبی، محبت الاسرار، محکم الفقرا، محک الفقر (صغیر)، محک الفقر (کبیر)، مفتاح العارفین، نور الھدیٰ (صغیر)، نور الھد ایت عین نما المعروف نور الھدیٰ (کبیر)۔''(8)

رفعت یاسمین اپنے مقالہ وچ سلطان باہوؒ دی ایسیاں کتاباں دا ذکر وی کیتا اے جیہڑیاں اج ڈھوں ای نہیں لبھدیاں۔ اوہناں دے خیال پاروں، ''اوہ کتاباں جیہڑیاں اج بالکل نہیں لبھدیاں اوہناں دے ناں ایہ نیں۔ مجموع الفضل، تلمیز الرحمٰن، قطب الاقطاب، شمس العاشقین، عین النما تے دیوان باہو صغیر تے کبیر۔''(9)

فقیر الطاف حسین نے سلطان باہوؒ دیاں تیتی (33) کتاباں دے ناواں دی دس پائی اے: ''عین الفقر کبیر، عین الفقر صغیر، عین الفقر متوسط، عقل بیدار کبیر، عقل بیدار صغیر، تلمیز الرحمٰن، مجالستہ النبی، محبت الاسرار، اسرار قادری، جامع الاسرار، توفیق الہدایت، تیغ برہنہ، مجموع الفضل، محک الفقر کبیر، محک الفقر صغیر، رسالہ روحی شریف، اورنگ شاہی، امیر الکونین، مفتاح العاشقین، قرب دیدار، مجموع الفضل، نور الھدیٰ کلاں، عین نما، قلب الاقطاب، ابیات باہو، حجۃ الاسرار، پنج گنج، مخزن فی۔''(10)

سلطان باہو دیاں فارسی لکھتاں:

سلطان باہوؒ ہوراں نے اپنی ساریاں نثری لکھتاں وچ صوفیانہ تے عاشقانہ و عارفانہ شعر وی شامل کیتے نیں۔ پروفیسر ڈاکٹر محمد اختر جعفری لکھدے نیں: ''جے اسی شعر وچ توحید، عرفانِ رسالت، دانش وحکمت، عشق حقیقی تے عجز وانکسار، دوزخ تے وجدان، مہربان انسان دیاں مہربانیاں، اہمیت مرشد، ظاہر داری دی مخالفت، باطن دی اصلاح، عشق حقیقی دا سوز، حق گوئی تے عمل دی تلقین تے عشق رسولؐ ورگے مضموناں دا وادھو استعمال ویکھن نوں لبھدا اے۔ ایہنا نوں پڑھن باہجوں ہر کوئی سلطان باہوؒ نوں بوہت وڈا انسان تے شاعر من لیندا اے۔''(11)

حضرت سلطان باہوؒ دا غزلاں دا دیوان جیہڑا عاشقانہ و عارفانہ مزاج دیاں غزلاں نال بھریا ہویا اے اوہناں وچ مشہور فارسی شاعراں جینویں مولانا رومؒ، سعدیؒ شیرازی، حافظؒ شیرازی، تے امیر خسروؒ دا ناصرف فنی تے فکری رنگ لبھدا اے سگوں اوہناں دے شعر وی تھاں تھاں تے نظر آوندے نیں۔ اوہناں دی غزل وچ عشق حقیقی تے عشق مجازی، عرفان وتصوف دے کلبوت وچ نظر آوندا اے۔ اوہناں دا جھکا وی وحدت الوجودی شاعراں ول لبھدا اے۔ جس دا اظہار اہناں دے سارے فارسی تے پنجابی کلام وچ تھاں تھاں تے نظر آوندا اے۔ اہناں دی غزل دا ایہ شعر ویکھو:

ھو الاول ھو الاخر ظہور آمد تجلی او

بذات خود ھویدا حق کہ لا فی الکونین الا ھو (12)

قاضی جاوید ہوراں دے خیال وچ: ''سلطان باہوؒ وحدت الوجود دے فلسفہ دے قائل تے سن پر ایہ فلسفہ اوہناں دے فکری نظام دی بنیاد نیں۔ ایہ گل بالکل صاف اے پئی او زندگی تے کائنات بارے اہناں دے وچار ایس فلسفہ نال کوئی واسطہ نہیں رکھدے۔''(13) سلطان باہوؒ دی فارسی غزل بارے ڈاکٹر کے۔ بی نسیم لکھدے نیں کہ: ''سلطان العارفین حضرت سلطان باہو قدس سرہٗ العزیز اپنی چورنجا (54) غزلاں وچ معبود حقیقی تے عشق حقیقی دا پرچار، ریا کاری دی تکذیب، نفس تے حُبِ دنیا دی تذمیم، دونواں جہاناں دے محبوب دی تجلیات دا ذکر، میل تے جدائی دا ذکر، قرب حق دے انوار دا ذکر، طریقت وچ صفائی باطن تے سخت کوشی نوں بڑے بھرویں انداز وچ پیش کردے نیں۔''(14) دیوان باہو دی غزلاں وچ اقرار کامل، وحدانیت و ربوبیت اللہ تعالیٰ نظر آوندے نیں۔ سلطان باہوؒ دی غزلاں وچ فنا فی اللہ دا سبق ملدا اے۔ فارسی دیوان باہو دی پہلی غزل دے کجھ شعر ویکھو:

یقین دارم درین عالم کہ لا معبود الاً ھو ولا موجود فی الکونین لا مقصود الاً ھو

چو تیغ لا بدست آری بیا تنہا چہ غم داری مجواز حق یاری کہ لا فتاح الاً ھو (15)

ایک ہور غزل وچ طلب عشق الٰہی، فنا فی الذاتِ خدا تے فنا فی الشیخ دا درس بڑے سوہنے

انداز وچ دتا گیا اے:

بیا ای عشق جان سوزان کہ من خود را بتو سوزم
اگر سوزی وگرنہ من یقین را بتو سوزم
خس و خاشاک می سوزی درونِ خویش می جوشی
کنون مارا شدی روزی، بیا خود را بتو سوزم
دلی با یار خود بستم ز جان ھم دست خود شستم
چون مستان وار من مستم، بیا خود را بتو سوزم (16)

سلطان باہوؒ ہوراں دے صوفیانہ تے عارفانہ افکار اوہناں دے فارسی شعراں وچ بوہت اگڑواں اے، اوہناں دے وکھرے تے نویکلے صوفیانہ تے عارفانہ افکار دا اوہناں دے شعراں وچ وکھ وکھ نتارا کرنے آں۔ اوہناں دی شاعری وچ سب توں زیادہ مرشد تے مرید دے موضوع تے بحث لبھدی اے۔ صوفیا دی نظر وچ سلوک دے رستے تے راہنمائی کرن والے نوں مرشد متھیا جاندا اے۔ اہلِ تحقیق دے نزدیک، ''مرشد اوس نوں آکھدے نیں جو راہ راست تے راہ مستقیم ول راہبری کرے۔ مرشد نوں شیخ تے پیروی آکھدے نیں۔''(17)

سلطان باہوؒ اپنی نثری تے شعری تخلیقات وچ مرشد تے راہبر دے منصب بارے چوکھا چانن پایا اے۔ 'عین الفقر' وچ اوہ لکھدے نیں: ''مرشد نوں اوس درخت وانگوں ہونا چاہی دا اے جیہڑا گرمی تے سردی اپنے اُتے جُڑدا اے پر اپنے تھلے بیٹھن والے نوں مکمل آرام پہنچاوندا اے۔ مرشد نوں دشمن دنیا تے دوست دین ہونا چاہی دا اے۔''(18)

اپنی ایک ہور لازوال تصنیف 'نورالھدیٰ' وچ مرشد دیاں خوبیاں بارے لکھدے نیں کہ: ''مرشد لئی لازم تے فرض عین اے کہ طالب اللہ نوں مقام خوف یعنی ترس و مقام رجا یعنی مقام کشف القبور تے مقام مجلس محمدیؐ بارے دسے تے اوتھے اپڑاوے نالے طالب حق نو ں تلقین معرفت علم کرے۔''(19) اپنے شعراں وچ وی سلطان باہوؒ مرشد بارے چوکھے شعر آکھے نیں۔ 'مفتاح العارفین' وچ آکھدے نیں:

مرد مرشد می برد در ہر مقام مرشد نامرد طالب زر تمام (20)

'قرب دیدار' وچ لکھدے نیں:

می تواند بست مثلش را ز نور ہر کہ دیدارش رسد، شد با حضور (21)

'نورالھدیٰ' وچ مرشد کامل دا تعارف کروا ندیاں ہویاں آکھدے نیں کہ:

مرشدِ کامل بود ، کامل نظر طالب کامل بود، اہل از خضر
مرشد اکمل بود ، عارف نظر گنج بخشد طالبان راسیم و زر (22)

'دیدار بخش' وچ مرشد دا تعارف کراندیاں آکھدے نیں کہ:

مرشدی راہبر بیامد، می برد دارالامن لامکان والا نشان، با خدا انجمن (23)

'مفتاح العارفین' وچ لکھدے نیں:

مرد آن راہبر بود راہ خدا
از یک نظر طالب کند باطن صفا

طالبی باید طلب جان سوختہ
طالبِ دیدار جان سوختہ (24)

ہر بے مرشد مریدنوں مشورہ دیندیاں آکھدے نیں:

ہر کرا مرشد نباشد پیشوا
این رسالہ بس بود رھبر خدا

در مطالعہ دار دائم اہلِ دین
عارفی فی اللہ شوی حق الیقین (25)

سلطان باہوؒ دی شاعری دا ایک ہور اہم موضوع لقاء و رویت اے۔ لقاء و رویت صوفیا تے عرفا وچ خواہشِ دیدارِ محبوب حقیقی دے وصل نوں آکھدے نیں تے موت نوں ایس دا واحد رستہ آکھدے نیں تے صوفیاء محبوب حقیقی توں جدائی دا بڑا دکھ مناندے نیں۔ مولانا رومؒ دی مثنوی معنوی دا آغاز وی ایس طرحان دے شعراں نال ای ہونداا ے:

بشنو از نی چون حکایت می کند
وز جدای ہا شکایت می کند

کز نیستان تا مرا ببریدہ اند
از نفیرم مرد و زن نالیدہ اند

ہر کسی کو دور ماند از وصل خویش
باز جوید روزگار وصل خویش (26)

سلطان باہوؒ جیہڑے سلطان العارفین دا لقب لکھدے نیں اوہناں وی اپنے شعراں وچ ایس فکر تے خواہش دا ذکر بوہت زیادہ کیتا اے۔ سلطان باہوؒ 'فضل اللقا' وچ آکھدے نیں: ''جان لو کہ معرفت دی بنیاد موت اُتے اے، فنا، وصل تے معرفت زندگی اے تے لقاء معرفت ذات اے۔ جیہڑا عارف ایہناں مرحلیاں توں نہیں گزردا اوہنوں فقیر عارف باللہ نہیں آکھیا جا سکدا۔'' (27) اوہناں دے شعراں وچ لقاء و رویت دے شعر ویکھو:

طالبی دیدار با حق یار باش دم بدم معراج دل بیدار باش (28)

ایک ہور جگہ لکھدے نیں:

ہر کہ طالب حق، لقا محمود شد ہر کہ منکر از لقاء مردود شد (29)

'محک الفقر خورد' وچ وصال دی لذت بیان کردیاں آکھدے نیں:

خلق را مرگ است عارف را وصال موت معراج است واصل با جمال (30)

فقر وفقیر سلطان باہو دی لکھتاں دا بڑا مستند تے کثرت نال ورتیا جاون والا فکری موضوع اے۔ 'کلید التوحید' وچ لکھدے نیں: ''واضح رہوے کہ فقر دے تِن کلمے نیں، ف۔ ق۔ ر، ف توں فنائے نفس، ق توں قدرتِ روح تے حرف ر توں رحم دلی مراد اے۔''(31)

اہناں دی لکھتاں وچ فقر وفقیر دے سرناوے ہیٹھ بوہت سارے شعر لبھدے نیں۔ بطور نمونہ صرف کجھ شعر ویکھو:

شو فقیر، شو فقیر، شو فقیر دست گیری عاجزان را دست گیر (32)
با تو گویم بشنو ای روشن ضمیر طالب دنیا کجا باشد فقیر (33)
فقر و ریا ی است از توحید نور کل و جز مخلوق شد از وی ظہور
فقر خاص الخاص حق توحید ذات ہر کہ آید در فقر گردد نجات (34)
نیم نظری فقر بہ از کیمیا زان نظر عارف شوی واصل خدا (35)
فقر سہ حرف است ہر یک با عطا ذکر، فکر و معرفت با حق رضا
گر تو فقر از وی بجوی فقر جُو فقر، فخر الانبیاء است عین رو
فقرِ سرِ نورِ وحدت از خدا ہر کہ فقرش یافت نفس او شد فنا (36)

سلطان باہو دے شعراں دا اک خاص تے نویکلا موضوع اسم اللہ و دعوت دا اے۔ ڈاکٹر سلطان الطاف علی ایس تصور دی وضاحت کردیاں لکھدے نیں کہ: ''اسم اللہ تے دعوت دونویں حضرت سلطان العارفین دی تعلیمات دی خاص الخاص تلقین اے، صوفیاء اسم اللہ نوں تصوف دا منبع متھدے نیں تے مبتدی نوں تصور اسم اللہ دی تلقین کردے نیں۔ اوہناں دے خیال پاروں جدوں تیک نفس نوں مارن دا رستہ تصور اسم اللہ ای اے۔'' (37) سلطان باہو دے ایس تصور دی مذید وضاحت لئی اوہناں دے کجھ شعر ذیل وچ درج نیں:

ھر چہ خوانی از اسم اللہ بخوان
اسم اللہ با تو ماند جاوِدان (38)
عارفان را اسم اللہ شد نصیب
نفسِ شیطان در نگنجد با حبیب

باہو با اسم اللہ دل بکوش
اسم اللہ را چہ داند خود فروش(39)

اسم اللہ بہ بود از سیم وزر
روز شب با اسم اللہ خوش نگر (40)

اسم اللہ ہر کہ را گردد رفیق
او فنا فی اللہ شود در جان غریق (41)

مجلسِ محمدی تے حضوری سلطان باہوؒ دی شاعری دا اک ہور من کھچواں تے خاص موضوع اے۔ اوہناں دی نثری تے شعری لکھتاں وچ ایس دا خاص مقام دسیا گیا اے۔ سالک اپنے مرشد دی راہنمائی وچ سلوک دی منزلاں ماردا ہویا اوس مقام تے اپڑ جاندا اے کہ اوتھے محمدؐ تے دیگر انبیاء کرام نال ملاقات ہوندی اے۔ عرفا و محققین دے نزدیک: ''اے اک روحانی مقام اے جتھے انسان (سالک) زمان و مکان دی قید توں اگے نکل جاندا اے تے حالت کشف وچ حضرت محمدؐ نال جا ملدا اے تے اوہناں دا قربِ خاص پالیندا اے تے جدوں چاہوے اہناںؐ نال ملاقات کرلیندا اے۔ اے مرتبہ عظیم اولیا نوں حاصل سی تے ایس مقام دی ابتدا مراقبہ نال ہوندی اے۔''(42)

ایس ضمن وچ سلطان باہوؒ دے شعر ویکھو:

دیدہ آن باشد کہ بیند عین نور
دیدہ آن باشد بود مجلس حضور (43)

ہر کرا باشد حضوری با حضورؐ
غرق فی التوحید وحدت ذاتِ نور (44)

ہر مریدش آفتاب روشنی حق نما
فیض بد ہد فیض بخشد بردحاضر مصطفیؐ (45)

دوجے صوفیا تے عرفا وانگ سلطان باہوؒ ہوراں ول وی تکذیبِ حبِ دنیا دا فلسفہ تے فکر بڑی شدت نال نظر آندی اے۔ دوجیاں وانگ اوہناں ول وی حب دنیا تے حب مال دنیا نوں خلاف طریقت قرار دتا گیا اے۔ پروفیسر احمد سعید ہمدانی دے مطابق: ''صوفیا دی اصطلاح وچ دنیا توں مراد اوہ کاروبار تے تجارت اے جیہڑا دینی عقائد تے اخلاق حسنہ نوں بھلا کے دنیا دا مال و دولت اکٹھا کرن لئی کیتا جاوے۔''(46)

پروفیسر سرفراز حسین قاضی لکھدے نیں: ''سلطان باہوؒ دنیا نوں حقیر تے ذلیل چیز قرار دیندے نیں تے صوفیا نوں ترک دنیا دی تلقین وی کردے نیں۔''(47)

سلطان الطاف علی دے خیال پاروں: ''حضرت سلطان العارفین قدس سرہٗ نے اپنی ساریاں

لکھتاں وچ کئی واری دنیا تے دنیا داری دی مذمت کیتی اے۔ اوہناں دے خیال پاروں ہر اوہ چیز دنیا اے جیہڑی خدا ولوں غافل کر دیوے تے خالق حقیقی توں دور کر دیوے۔''(48)

سلطان باہو دی مختلف کتاباں وچ ایس بارے بوہت سارے شعر وی لبھدے نیں جیہناں وچوں کجھ ایتھے ویکھو:

مائل دنیا کی شود جز سگی
کینہ وری بی خبری بدرگی

طالب دُنیا ز سگ کمتر است
ظاہر او گرچہ بجا وفر است (49)

فقر دنیا دِہ بیا راہِ خدا
فقر را ھادیست با وی مصطفیؐ (50)

طالبا ہمت بکن توفیق تر
سہ طلاقش دادہ برسیم و زر (51)

از دل بیرون کشیم غم دنیا وآخرت
یا خانہ جای رقص بود یا سرای دوست (52)

دین و دنیا بر دو با دل راہ نیست
عارفان را طلبِ عز و جاہ نیست (53)

بوہت سارے دوجے صوفی شعرا وانگوں سلطان باہو وی وحدت الوجود دے قائل سن پر کدھرے کدھرے اوہناں دے شعراں وچ وحدت الشہود دی وکھالی دیندا اے۔ سلطان الطاف علی لکھدے نیں، ''اوہناں دی شاعری وچ وجود وشہود نوں اکو جیہا مقام دِتا جاندا اے۔ ایس بارے بڑی پکی سوچ نال لکھدے نیں: ''ولا موجود فی الکونین لامقصود الا ھو، مزید وادھا کر دیاں آکھدے نیں:

ھوالاول، ھوالاخر ظہور آمد تجلّی او
بذات خود ھو یدا حق کہ لا فی الکونین الا ھو

پہلے مصرعے وچ فلسفہ شہودی نظر آندا اے تے لا فی الکونین الا ھو، مکمل طور تے وجودی فکر دا عکاس اے۔''(54)

پروفیسر سرفراز حسین قاضی دے خیال پاروں: ''سلطان باہو دا زیادہ جھکاؤ وحدت الوجود ول اے، او توحید، وجود باری تعالٰی دے آگو تے مَنن والے نیں تے باقی ہر شے نوں غیر موجود سمجھدے نیں۔''(55) ایہناں دوہواں فلسفیاں دے شعر سلطان باہو دے کلام وچ وکھو وکھ ویکھو:

وحدت الوجود:

ہر یکی از قطرہ دعوی کردمن بدریا یافتم
چون عین دریا یافتم خودگم بدریا ساختم (56)
آب جو در آب گم شد آب گو
ھم چنانست قربِ دیدارش برد (57)

وحدت الشہو د:

ہرطرف بینم بیابم ذات نور
ھیچ پنہان نیست اللہ باحضور (58)
آفتاب و ماہتاب توی
خودراہ رو راہ روان توی (59)

سماع تے مراقبہ سلطان باہوؒ دے کلام دا اک ہور اہم موضوع اے۔ ایہ ایسا موضوع اے جیہڑا صوفیا وچ متنازعہ مسئلہ رہیا اے۔ بعض ایہنوں درست قرار دیندے نیں تے بعضاں نے ایہنوں حرام قرار دتا اے۔ صوفیا دے نزدیک: ''اوہ کلام جیہڑا توحید تے عشق الٰہی نال رچیا ہوئے تے مٹھی تے من کھچویں زبان وچ سننا اصلی سماع اے تے ایہ کسی طرحاں وی حرام تے ممنوع نہیں۔'' (60) جدوں کہ عرفا و صوفیا دی نظر وچ مراقبہ دا مطلب اے: ''مراقبہ دا مطلب نگرانی اے، صوفیا دی اصطلاح وچ مراقبہ اک خاص حالت دا ناں اے جدے وچ ذکر وفکر دونویں شامل ہون، دوزانو ہو کے بیٹھ جاون تے ہرطرح دے وسوسے دلوں کڈھ دیوے تے کسے اک کلمے، اسما اللہ یا آیۃ مبارکہ دا ورد جاری کرے۔ حضرت سلطان العارفین سلطان باہوؒ کول مراقبہ دی کجھ قسماں نیں یعنی مراقبہ تصور اسم اللہ ذات، مشق مرقوم وجودیہ، مراقبہ مجلس محمدیؐ وغیرہ، بہرحال مراقبہ جیہڑا وی ہووے اوہدے آداب وشرائط ہونے چاہی دے نیں یعنی جسم تے لباس پاک ہووے، وضو کر کے مراقبہ کرے۔'' (61)

سلطان الطاف علی لکھدے نیں: ''سلطان العارفین دے نزدیک سرودِ رحمانی سماع تے ذکر و مدح اللہ تعالیٰ تے ذکر ونعت محمدؐ دا ناں اے، اوہناں دے نزدیک نفس نوں فنا کرن والا سرود بہتر اے تے درویشاں دا رقص وی ٹھیک اے۔'' (62) سمع و مراقبہ بارے اوہناں دے کجھ شعر ویکھو:

سرود سرود بہر نفس و ہوا
این ھوا را ای برادر کی روا دارد خدا (63)
مراقبہ رہبر بدیدار خدا
ھم چو خوابی می بود باطن صفا (64)

سارے صوفیا توحید دے عقیدے تے وی راسخ یقین رکھدے سن۔ سلطان باہوؒ وی اللہ

تعالیٰ دی توحید تے وحدانیت اتے مکمل صفتاں تے کمالات نال یقین رکھدے سن۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچ توحید دے موضوع تے بوہت سارے شعر لبھدے نیں۔ اوہناں وچوں چند ملاحظہ کرو:

ہر کہ در توحید غرقش یا نبیؐ
دل با حضوری خلوتش قرب از قوی[65]

باھوؒ مطلق واحد و توحید
ہر کہ اینجا ندید ہم آنجا ندید [66]

طلب کن از مرشدت توحید نور
طلب کن از مرشدت قربش حضور [67]

گر تو خواہی دید دیدن با عیان
غرق دی التوحید شو در لامکان [68]

جذب و وجدان ایک مخصوص مستی دی کیفیت دا ناں اے جیہڑی صوفیا حدوں ودھ لبھدی اے کیوں جے سلوک دے رستے جذب و وجدان توں بغیر مکمل نہیں ہوندے۔ صوفی دے نزدیک: ''ایک خاص کیفیت دا دل تے طاری ہو جانا جیہدے وچ تہاڈے اردے تے کوشش دا کوئی عمل دخل ناں ہووے۔''[69] کیوں جے سلطان باھوؒ وی ایک عارف کامل تے عاشق صادق سن، ایس اوہناں دے کلام وچ وی جذب و وجدان دی ایہہ کیفیت بوہت نظر آوندی اے۔ چند نمائندہ شعر ملاحظہ کرو:

ہر کہ از خود گم شود بیند چہ چیز
نور با نورش رسید ای بی تمیز

ہر کہ از خود گم شود از خود فنا
با خدا وحدت رسد گردد بقا[70]

از وصال مست باشد لازوال
ابتدا مست باشد بی وصال [71]

ریا کاری ساڈے وسیب دا اک عمومی رویہ اے جیہڑا روز مرہ زندگی وچ بکثرت ویکھن نوں ملدا اے۔ سلطان الطاف علی لکھدے نیں: '' اوہ ریا کاری تے دکھاوے دی روش، تصنع و حیلہ و مکر نوں حدوں ودھ ناپسند کردے سن۔''[72] اس بارے اوہناں دے کلام دے کجھ نمونے ویکھو:

ہر کہ غافل می شود ذکر خدا
نفس او فربہ شود کفر و ریا [73]

با ھوا بہر از خدا تقویٰ نما
وز خدا غافل نباشد، ھیچ حال [74]

باہوؒ سوختۂ عشق را ناچار چہ کند
کافر عشق را زنّار چہ کند
مسلمانیم از الست وبلیٰ
جنت بہار بی یار چہ کند (75)

قرآن مجید قیامت تک تمام انساناں دا کامل راہبر متھیا جاندا اے۔ صوفیا و عرفاء نے وی ایس راہبر کامل توں کتاب مبین توں بوہت استفادہ کیتا اے۔ پروفیسر سید احمد سعید ہمدانی لکھدے نیں:
''حضرت سلطان باہوؒ نے اپنے فقر دے نصاب وچ طالبِ حق واسطے علم تفسیر قرآن تے شرح حدیث نوں لازم قرار دِتا اے کہ ایس توں بغیر اوہناں دا ہر ویلے گمراہ ہو جان دا خطرہ رہندا اے حضرت سلطان باہوؒ نے وی اپنی کتاباں وچ آیات قرآنی تے احادیث دی بوہت ورتوں ملدی اے۔''(76)
نمونے دے شعر ویکھو:

نحنُ اقرب را ز قرآن یاد کن
این مراتب یافتن از کہنہ کن (77)
با تو گویم بشنوی ای جانِ عزیز
از قرآن بیرون نباشد ہیچ چیز (78)
ہر یک مراتب را ز قرآن یافتم
قرآن پیشوای خود وسیلہ ساختم (79)

صوفیا وچ قرب الٰہی دا حصول وی بوہت اہم مسئلہ متھیا جاوندا اے۔ سلطان باہوؒ قرب الٰہی دے یقین دی تلقین کردیاں آکھدے نیں کہ محبوب حقیقی ساڈے بوہت نزدیک اے، ساڈی شہ رگ توں وی نزدیک، سانوں وی اوہدے قریب ہوون دی کوشش کرنی چاہی دی اے:

قرب حق با تو چنان دار دیقین
تو ہمی دانی کہ از ما دور تر
کاشکی از قرب او واقف شوی
تا نگردی گردِ دنیا در بدر (80)
ھر کہ واصل گشت با قربش حضور
قرب با قربش رساند ذات نور (81)
از نحنُ اقرب یافتم نزدیک تر
از شہ رگی نزدیک بینم با نظر (82)

عارف و صوفی، تصوف و عرفان دے دو بوہت اہم موضوعات نیں۔ تصوف دی اصطلاح وچ

عارف دی معنی نیں: ''جیہڑا جاندا ہوئے اوس نوں عارف آکھیا جاندا اے، پر اصطلاح وچ جیہڑا خدا نوں جاندا ہووے اوس نوں عارف تے ولی کامل آکھیا جاندا اے۔ صوفیا وچ جیہڑا حال و مکاشفہ دے ذریعے خدا نوں پچھان لوے اوس نوں صوفی آکھیا جاندا اے۔''(83)

سلطان باہو دے شعراں وچ صوفی تے عارف دی اصطلاح بوہت زیادہ ورتی گئی اے:

تا توانی خویش را از خلق پوش
عارفان را این کی پسند خود فروش(84)

ہر کہ ظاہر باطنش شد یک وجود
این چنین اش عارف حق یافت زود(85)

صوفیا وچ فنا فی اللہ دا مقام تے رتبہ حاصل کرن لئی بوہت جتن کیتے جاوندے نیں۔ سلوک دیاں منزلاں طے کیتیاں جاوندیاں نیں۔ تصوف و عرفان دیاں کٹھنایاں توں لنگھ کے فنا فی اللہ دی منزل تے اپڑنا نصیب ہوندا اے۔ ایس منزل نوں صوفیانہ اصطلاح وچ استغراق وی آکھیا جاوندا اے۔ ڈاکٹر سلطان الطاف علی دے بقول: ''ایہ عرفان دی اخیر اے تے حضرت سلطان العارفین ایس مقام فنا فی اللہ تے اپڑ کے بقا باللہ دا رتبہ پالتا سی۔''(86) ایس فلسفے بارے سلطان باہو دے شعر ملاحظہ کرو:

ہر کسی اینجا رسیدہ با لقا شد
فنا فی اللہ کہ دائم با خدا شد (87)

ہر کرا دیدار شد فی اللہ فنا
ہیچ دم غافل نباشد از خدا(88)

اسم اللہ ہر کرا گردد رفیق
او فنا فی اللہ شود در جان غریق (89)

کلمہ طیبہ دا ورد تے ذکر صوفیا وچ بڑی اہمیت رکھدا اے۔ سلطان باہو دے افکار تے کلام وچ ایہدی ورتوں حدوں زیادہ لبھدی اے، سلطان الطاف علی دے خیال پاروں: ''حضرت سلطان العارفین دا عقیدہ سی کہ کلمہ طیب ازل توں سی تے کائنات دی تخلیق توں پہلے موجود سی۔''(90)

حضرت سلطان باہو فرماندے نیں:

کلیدِ قفل جناں لا الہٰ الا اللہ
نجات مردم جاں لا الہٰ الا اللہ

چہ خوف آتشِ دوزخ، چہ باک دیوِ لعین
ورا کہ کرد بیاں لا الہٰ الا اللہ

نبود مُلکِ دو عالم، نہ بود چرخ کبود
کہ بود دور اماں لا الہٰ الا اللہ (91)

بر زبان لاحول بر دل لا اِلہ
دل شود پُر نور از ذکرِ اِلہ (92)

تکذیب نفس یعنی نفسانی خواہشات دا انکار تے رَد، صوفیا دا بوہت بنیادی تے اہم موضوع رہیا اے۔ صوفیا نفس نوں خدا نال جوڑ کے تہذیب نفس دی منزل تے اپڑدے نیں۔ پروفیسر سرفراز حسین قاضی دے بقول: ''حضرت سلطان باہوؒ آکھدے نیں کہ طریقت راہیں نفس نوں مارن دے طریق دی راھبری حاصل کرنا فقیر تے مرشد لئی لازم اے۔ سو کتاباں پڑھیاں نفس نہیں مردا۔''(93)
سلطان باہوؒ دے شعراں وچ تکذیب نفس دا پرچار ویکھو:

نفس گر سلطان شود مسند نشین
سگ بگردش آسیا گردد یقین (94)

نفس مارا در قبر شد زیر خاک
روح مارا بر درحمت شد بہ پاک(95)

صوفیا وچ علم دی اصطلاح وی بوہت ورتی جاندی اے۔ حضرت سلطان باہوؒ نے وی علم دی اہمیت دا بوہت زیادہ ذکر کیتا اے۔ سلطان الطاف علی دے مطابق: ''اوہناں دے فکر تے نگاہ وچ علم اوہ اے جیہڑا خدا تک اپڑائے نہ کہ خدا توں جدا کرے، اللہ دی معرفت علم توں وکھ ہو کے ممکن ای نہیں۔''(96) سلطان باہوؒ فرماندے نیں:

در حضوری سہ مکان و سہ نشان
علم وحلم و عارفِ صاحب عیاں (97)

علم باطن معرفت راھبر خدا
باز دارد حرص وحسد و از ھوا(98)

علم را آموز علمش حق نما
جاہلان را پیش ایزد نیست جا(99)

مندرجہ بالا گزارشاں پاروں اسی گویڑ لا سکدے آں کہ حضرت سلطان باہوؒ دی فارسی لکھتاں، نثر تے شعر دونویں نا صرف تصوف وعرفان دے اُچ پدھر تے موجود نیں بلکہ اوہناں دی ایہ لکھتاں سالکان راہ حق تے تصوف وعرفان نوں مکمل راھبری وی فراہم کردیاں نیں۔ کئی سو ورھے گزرن توں بعد وی اہناں دی فکر وفلسفہ تے لکھتاں راہ سلوک تے رہبری دا فریضہ احسن طریقے نال ادا کر رہے نیں۔

حوالہ جات:

* ایسوسی ایٹ پروفیسر، گورنمنٹ شالیمار کالج، لاہور

** ایسوسی ایٹ پروفیسر، جی۔سی یونیورسٹی لاہور

1۔ شاکر کندان۔مجلّہ پیغام آشنا(اسلام آباد: شمارہ49، 2012ء)97۔

2۔ احمد سعید ھمدانی، پروفیسر۔احوال و مقامات حضرت سلطان باہو(لاہور: ناشاد پبلشرز 1996ء)181۔

3۔ نسیم، پروفیسر ڈاکٹر۔محک الفقر کلاں از سلطان باہو(لاہو: حق باہو منزل،2002ء)10۔

4۔ خالد پرویز ملک۔حیات وتعلیمات وکلام باہو(لاہور: علم وعرفان پبلشرز، 2003ء)16۔

5۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔احوال وآثار فارسی حضرت سلطان باہو(اسلام آباد: انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، 2003ء)138۔

6۔ رفعت یاسمین۔کلام سلطان باہو کے اردو تراجم کا تحقیقی وتنقیدی مطالعہ(لاہور: مقالہ تحقیقی شعبہ اردو، پنجاب یونیورسٹی،2003ء)64۔

7۔ نسیم۔کے۔بی پروفیسر، ڈاکٹر۔مفتاح العارفین از سلطان باہو(لاہور: سلطان باہو اکیڈمی 1996ء)18۔

8۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔احوال وآثار فارسی حضرت سلطان باہو،138 تا 180۔

9۔ رفعت یاسمین۔کلام سلطان باہو کے اردو تراجم کا تحقیقی وتنقیدی مطالعہ،22۔

10۔ فقیر الطاف حسین۔باہو عین یاہو، (لاہور: شبیہ برادرز،2010ء)271۔

11۔ اختر جعفری ڈاکٹر سید۔نویں زاویے''سلطان العارفین حضرت سلطان باہو دا صوفیانہ مسلک'' (لاہور: ایمپوریم 1987ء)45۔

12۔ کے-بی-نسیم۔دیوان باہو فارسی، (لاہور: ادارہ تعلیم القرآن،2004ء)26۔

13۔ قاضی جاوید۔پنجاب کے صوفی دانشور(لاہور: نگارشات، 1986ء)174۔

14۔ کے-بی-نسیم۔دیوان باہو فارسی،9۔

15۔ کے-بی-نسیم۔دیوان باہو فارسی،26۔

16۔ کے-بی-نسیم۔دیوان باہو فارسی،28۔

17۔ اختیار حسین کیف نیازی۔شاعری میں صوفیانہ اصطلاحات (کراچی: ویلکم بک پورٹ،2009ء)225۔

18۔ سلطان باہو حضرت۔عین الفقر(لاہور: حق باہو منزل، 1998ء)126۔

19۔ سلطان باہو حضرت۔نور الھدیٰ (لاہور: دربار فیض رائے ونڈ 2012ء)52۔

20۔ سلطان باہو حضرت۔مفتاح العارفین (لاہور: پروگریسو بکس،2011ء)85۔

21۔ سلطان باہو حضرت۔قرب دیدار(لاہور: حق باہو منزل، س ن)26۔

22۔ سلطان باہوحضرت۔نور الھدیٰ، 255۔
23۔ سلطان باہوحضرت۔دیدار بخش خورد (لاہور: حق باہومنزل، س ن) 18۔
24۔ سلطان باہوحضرت۔مفتاح العارفین (لاہور: سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ، 2001ء) 114۔
25۔ سلطان باہوحضرت۔عین العارفین (لاہور: حق باہومنزل، 1998ء) 98۔
26۔ جلال الدین رومی مولانا۔مثنوی مولوی معنوی (لاہور: اسلامی کتاب خانہ، س۔ن) 35۔
27۔ سلطان باہوحضرت۔فضل اللقا (لاہور: حق باہومنزل، 1999ء) 64۔
28۔ سلطان باہوحضرت۔محکم الفقرا، (لاہور: سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ، 1997ء) 48۔
29۔ سلطان باہوحضرت۔دیدار بخش خورد (لاہور: سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ، 2002ء) 16۔
30۔ سلطان باہوحضرت۔محک الفقر خورد (لاہور: سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ، 2000ء) 134ء
31۔ سلطان باہوحضرت۔کلید التوحید کلاں (لاہور: العارفین پبلی کیشنز، 1993ء) 159ء
32۔ سلطان باہوحضرت۔عین العارفین، 42۔
33۔ سلطان باہوحضرت، گنج الاسرار، سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ لاہور، س۔ن، ص 64
34۔ سلطان باہوحضرت۔کلید التوحید کلاں، 216۔
35۔سلطان باہوحضرت۔محلک الفقر کلاں (لاہور: سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ، 2002ء) 194۔
36۔ سلطان باہوحضرت، محک الفقر خورد، 143۔
37۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔احوال وآثار فارسی حضرت سلطان باہو، 245۔
38۔ سلطان باہوحضرت۔کلید التوحید کلاں، 285۔
39۔ سلطان باہوحضرت۔محک الفقر کلاں، 92۔
40۔ سلطان باہوحضرت۔مفتاح العارفین، 104۔
41۔ سلطان باہوحضرت۔عین الفقر، 90۔
42۔ احمد سعید ھمدانی پروفیسر سید۔احوال ومقامات حضرت سلطان باہو، 152۔
43۔ سلطان باہوحضرت۔کشف الاسرار، (لاہور: حق باہومنزل، 1999ء) 40۔
44۔ سلطان باہوحضرت۔فضل اللقا، 20۔
45۔ سلطان باہوحضرت۔کلید التوحید کلاں، 86۔
46۔ احمد سعید ھمدانی پروفیسر سید۔احوال ومقامات حضرت سلطان باہو، 72۔
47۔ سرفراز احمد قاضی پروفیسر ڈاکٹر۔تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1973ء) 235۔
48۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔احوال وآثار فارسی حضرت سلطان باہو، 254۔
49۔ سلطان باہوحضرت۔کلید التوحید کلاں، 100۔

50۔ سلطان باہو حضرت۔ محک الفقر کلاں، 118۔
51۔ سلطان باہو حضرت۔ نور الھدیٰ، 164۔
52۔ سلطان باہو حضرت۔ دیدار بخش کلاں، 78۔
53۔ سلطان باہو حضرت۔ عین العارفین، 20۔
54۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔ احوال و آثار فارسی حضرت سلطان باہو، 262۔
55۔ سرفراز احمد قاضی پروفیسر ڈاکٹر۔ تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر، 234۔
56۔ سلطان باہو حضرت۔ محک الفقر کلاں، 116۔
57۔ سلطان باہو حضرت۔ قرب دیدار، 110۔
58۔ سلطان باہو حضرت۔ فضل اللقا، 50۔
59۔ سلطان باہو حضرت۔ جامع الاسرار (لاہور: سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ، 2003ء) 18۔
60۔ اختیار حسین کیف نیازی۔ شاعری میں صوفیانہ اصطلاحات، 155۔
61۔ احمد سعید ھمدانی پروفیسر سید۔ احوال و مقامات حضرت سلطان باہو، 166۔
62۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔ احوال و آثار فارسی حضرت سلطان باہو، 257۔
63۔ سلطان باہو حضرت۔ عقل بیدار (لاہور: پروگریسو بکس، 1994ء) 73۔
64۔ سلطان باہو حضرت۔ محک الفقر کلاں، 454۔
65۔ سلطان باہو حضرت۔ قرب دیدار، ص 70۔
66۔ سلطان باہو حضرت۔ جامع الاسرار، 154۔
67۔ سلطان باہو حضرت۔ عقل بیدار، 52۔
68۔ سلطان باہو حضرت۔ نور الھدیٰ، 239۔
69۔ اختیار حسین کیف نیازی۔ شاعری میں صوفیانہ اصطلاحات، 247۔
70۔ سلطان باہو حضرت۔ کلید التوحید کلاں، ص 272۔
71۔ سلطان باہو حضرت۔ محک الفقر کلاں، 212۔
72۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔ احوال و آثار فارسی حضرت سلطان باہو، 264۔
73۔ سلطان باہو حضرت۔ شمس العارفین (لاہور: پروگریسو بکس، 2013ء) 72۔
74۔ سلطان باہو حضرت۔ محک الفقر کلاں، 74۔
75۔ سلطان باہو حضرت۔ جامع الاسرار، 200۔
76۔ احمد سعید ھمدانی پروفیسر سید۔ احوال و مقامات حضرت سلطان باہو، 152۔
77۔ سلطان باہو حضرت۔ عقل بیدار، ص 113۔

78۔ سلطان باہو حضرت۔ نور الھدیٰ، 82۔
79۔ سلطان باہو حضرت۔ دیدار بخش کلاں، 16۔
80۔ کے۔ بی۔ نسیم۔ دیوان باہو، 70۔
81۔ سلطان باہو حضرت۔ قرب دیدار، 36۔
82۔ سلطان باہو حضرت۔ نور الھدیٰ، 181۔
83۔ اختیار حسین کیف نیازی۔ شاعری میں صوفیانہ اصطلاحات، 117۔
84۔ سلطان باہو حضرت۔ کلید الجنت (لاہور: سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ، 1998ء) 106۔
85۔ سلطان باہو حضرت۔ مفتاح العارفین، 184۔
86۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔ احوال و آثار فارسی حضرت سلطان باہو، 268۔
87۔ سلطان باہو حضرت۔ شمس العارفین، 177۔
88۔ سلطان باہو حضرت۔ دیدار بخش خورد (لاہور: سلطان باہو ریسرچ انسٹیٹیوٹ، 2002ء) 44۔
89۔ سلطان باہو حضرت۔ عین الفقر، 90۔
90۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔ احوال و آثار فارسی حضرت سلطان باہو، 269۔
91۔ سلطان باہو حضرت۔ محک الفقر کلاں، 26۔
92۔ سلطان باہو حضرت۔ کلید التوحید کلاں، 360۔
93۔ سرفراز احمد قاضی پروفیسر ڈاکٹر۔ تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر، 234۔
94۔ سلطان باہو حضرت۔ عین الفقر، 178۔
95۔ سلطان باہو حضرت۔ عقل بیدار، ص 44۔
96۔ سلطان الطاف علی، ڈاکٹر۔ احوال و آثار فارسی حضرت سلطان باہو، 273۔
97۔ سلطان باہو حضرت۔ اسرار القادری (لاہور: پروگریسو بکس، 1994ء) 70۔
98۔ سلطان باہو حضرت۔ امیر الکونین (لاہور: پروگریسو بکس، 2011ء) 150۔
99۔ سلطان باہو حضرت۔ عقل بیدار، ص 68۔

* ڈاکٹر گُرسمرن کور

پنجابی لوک ناچاں دیاں گائن شیلیاں (گاون روپ)

پنجابی لوک سنگیت دی سرجنا (کرت، تخلیق) بارے کئی رہس وادی دھارناواں ہن کہ ایہ سموہک (گروہی فطری) روپ وچ رچے گئے جاں ویکتی گت طور تے (لوکائی راہیں اکدوجے توں) گھڑے گئے۔ ایسے لئی شاید کئی وِدوان اس نوں جنگلی پھُل دے اُگن دی ہر کریا (عمل) نال میلدے ہن کیونکہ ایہناں دی سرجنا آپ مہارے ہی ہوئی ہے: جویں وَگ چار دا پالی جاں نِکے موڑ دا کاما، دُدھ رِڑکدی سوآنی، کھوہ توں پانی بھرن گئیاں تریمتاں تے سکھ دکھ دے گھریلو موقعیاں دی داستان ہی اک لوک سنگیت ہے۔ خوشی دے موقعیاں اُتے دُکھ دیاں گھڑیاں تے ایہ ویکتی توں سموہ وچ پرورتت ہو جاندا ہے۔ اپنے کاوک روَں وچ آ کے گیت کار اپنے ہڈی ہنڈھائے انوبھو (تجربے) نوں کسے وشیش (خاص) تک بندی وچ کہہ جاندا ہے۔ ایہو تک بندی کدھرے کدھرے اُتم کاو بن جاندی ہے، کدھرے کدھرے لفظی جوڑ توڑ ہی رہ جاندا ہے۔ بوہتی وار لوک گیت کار کسے پہلے لوک گیت نوں ہی اپنے ڈھنگ نال توڑدا، گھڑدا، سرجدا جاندا ہے۔ (1)

پرنتو (لیکن) جدوں ایہ سرجن پرکریا (تخلیق) خوشحالی سمیں ہوند وچ آوندی ہے تاں اوس دیاں سنگیتک دُھناں ساہتی دی بھاونا وچ پرورتت ہوندیاں (مکمل روپ لیندیاں) سازاں دی سنگت منگدیاں تے نرت روپ (نچن روپ) دھارن کرن لیندیاں ہن۔ ایہی پنجابی لوک سنگیت دی وِلکھتا (خصوصیت) ہے جس طرح ڈاکٹر درشن سنگھ نرولا لکھدے ہن کہ '' پنجابی لوک سنگیت اپنے آپ وچ اک سمپورن (پوری، مکمل) کلا (فن) ہے۔ پنجاب دا سنگیت ہی سچے بھارت دا سنگیت ہے پر اپنی مولک (خاص) شیلی کر کے وکھری پچھان وی رکھدا ہے۔ (2)

سو لوک گیت دا سِدھا سمبندھ سموہک (اکٹھیاں، اجتماعی) لوک ناچاں نال ہے۔ پنجابی لوک ناچاں وچ پنجاب دا سموہک جیون دھڑکدا ہے اتے ایہناں نال سمبندھت لوک گیتاں وچ سبھیاچار (رَیت بیت تے ثقافت) دی سمپورن تصویر۔ ایہناں لوک ناچاں اُتے سمبدھت پرمکھ گائن شیلیاں (گاون ڈھنگ، انداز) دا ویروا اِس پرکار (طرح) ہے:

سمّی:

پنجابی سبھیاچار وچ اثر رکھن والے لوک سنگیتک ونگی ''سمی'' دا آدھار وی کجھ ایسے طرح دا ہے جو ناچ وچ پرورتت ہو کے لوک سنگیت دی شاہکار ونگی بن چکا ہے۔ اصل وچ سمی پچھمی پنجاب دے اِک

وشیش (خاص) حصے دی سبھیاچار دی پرنپرا (ثقافتی ریت) دا حصہ ہے جو کہ ڈھول سمی دی لوک تھا وجھوں پرچلت ہے، عام طور تے سنگیت وجھوں اُتے ناچ وجھوں وی اس نوں عورت پردھان لوک سنگیتک ونگی منیا گیا اے۔ 'لہندی' پنجابی وچ 'ون' شبد عورت جاں لڑکی لئی وِسمک دے طور تے ورتیا جاندا ہے اتے ٹھیٹھ پنجابی وچ اس دا اُو ''نی'' جاں ''کُڑے'' بن دا ہے۔ اس طرح اک ہورتگ اس گیت وچ آوَندی ہے۔ ''ون سمیاں''، جس دا ارتھ بنے گا ''نی کُڑیے جاں کُڑیئے سمیے''۔[3] اس بارے دنت کتھا (ٹُری آ رہی کہانی) پرچلت ہے کہ پراچین کال (پرانے زمانے) وچ سمی دی آڑ توں اُچی اگ نوں پوتر من دے سن۔ دھارنا (خیالی) ایہ وی ہے کہ برکھ (رُکھ) دی لکڑ دی اگ بال کے اُس دے دُوآلے نچن والے ناچ دا نام ہی سمی ہے۔ ڈاکٹر رشمی نندا انوسار ''سمی دے گیتاں وچ'' سمی میری ون'' دے بول ہی ایہ پُشٹی (ثابت) کر دیندے ہن کہ جنڈ دے ون دا معنوی کرن سمی دیوی دے روپ وچ کیتا جاندا اے۔ ایہ لوک ناچ دے طور تے سمے دی رفتار نال لوکِک روپ دھارن کر گیا۔ مدھوکال وچ کجھ وشیش اتہاسک کارناں کر کے دیوکیندرت لوک دھارا (سماجی کرکریت) پُرش کیندرت (مردانہ مرکزیت) وچ رُوپانتر (بدل) ہوگئی۔ اوسے طرح اس ناچ نوں پریت نائیکاواں (رومانوی زنانہ کرداراں) نال جوڑ لیا گیا اے۔[4]

سمی بارے ایہ گاتھا ساندل بار دے علاقے نال سمبندھت ہے۔ ایہ سمی ڈھولا دی پریت کہانی اُتے آدھارت ہے۔ اس کہانی انوسار اک سُندری راج کماری 'سمی' دا ماہی جاں ڈھولا اُس نوں چھڈ کے چلا جاندا ہے۔ سمی اُس دی یاد اتے وچھوڑے وچ، دُکھ بھری آواز وچ ایہناں بھاوناواں وئیکت (خیالاں دا اظہار) کر دی تے نچدی۔ جس توں سمی دی تال تے سنگیتک لئے دے مٹھی ہون دا کارن لبھ سکدے ہاں۔ کئی وِدوان پچھمی پنجاب دی کہانی ''ڈھول شمس'' نوں اس دا مُول من دے ہن تے کجھ وِدوان انوسار راجستھان دے راجے نل دے پتر سنیہہ کمار اتے مارواڑ دی راجکماری مارو جاں ماروائی دے پریم گاتھا ہی بدلائی ہویا روپ پنجابی وچ سمی ڈھول دے نام نال لوک پریہ (مشہور، مقبول) ہویا۔[5] سو آدھارت ہے اتے برہوں وچ نچن تے گاوَن والی 'سمی' دے نام اُتے ہی اس ناچ تے گیت دا نام 'سمی' پیا ہے۔ کجھ وِدواناں انوسار راجپوتانی 'ڈھولا' اتے 'مارو' ہی 'ڈھولا' اتے 'سمی' ہن۔ راجستھان وچ ستھت (واقع) راجپوتانے دے علاقے توں راجپوت جو جنگل دے وسنیک سن پرسبھیت توں وِکست (ان جانو) سن، ہجرت کر کے پنجاب ول آئے اتے اپنے نال ہیر رانجھا، سسی پنوں دی طرح ڈھولا مارو دی گاتھا لے کے آئے۔ کہیا جاندا ہے کہ راجپوتانے دی ریاست کوٹ نروج دا راجہ نل جو 'بیرسین' دے نام نال وی جانیا جاندا ہے۔ راجہ نل دا بیٹا 'شاہ نل کمار' منیا جاندا ہے اتے مارواڑ ریاست دے راجے سُرسین دی بیٹی 'مارُو' ہے۔ راجے سُرسین نوں پریوار سہت راجے نل کول جا کے رہنا پیندا ہے تاں اُس سمے 'ڈھولا' اتے مارُو دی بال عمرے ہی شادی کر دتی جاندی ہے۔ سماں بیتن تے ڈھولا اپنی ریاست ول واپس چلا جاندا ہے۔ سماں بیتن تے ڈھولا اپنی ریاست ول واپس چلا جاندا ہے۔ جوان ہون تے ڈھولے دی دوسری شادی ہو

جاندی ہے پر کجھ سمے بعد ڈھولے نوں بچپن وچ مارُو نال ہوئی شادی دا پتہ لگدا ہے۔ ایدھر مارُو ڈھولے دے ویوگ (درد بھری یاد) وچ اپنے پریم سنیہے بھیجدی رہندی ہے اتے ملن دی آس وچ انتظار کردی ہے۔ اخیر ڈھولا آ کے مارُو نوں اپنے نال لے جاندا ہے۔ مارُو نوں مارواڑ ریاست دی راجکماری ہون ناطے مارُو نوں مارواڑی ہی کہیا جاندا ہے۔ سمی گیت وچ انکت شبد میری ون نوں مارواڑی دا وِگڑیا روپ من کے'مارُو' نال جوڑیا جاندا ہے اتے 'ڈھولا مارو' دی گاتھا نوں سمی دا روپ منیا جاندا ہے۔

مِلن یوگ ہے سمی گاتھا ستھاپت لوک گیت ہے۔ سنگیتک پکھوں جونکی بولی جاں ٹپے وجوں منایا جاندا ہے جس دے بول کافی سُریلے تے دل ٹُنبویں ہن۔ ایہناں وچ اک خاص طرح دی سوچ ہے۔ اس دے اِکتی بند ہرجیت سنگھ نے اپنی پُستک ''میں جھناں'' وچ درج کیتے ہن۔ ایہناں وچوں کجھ سطراں نمونے دے طور تے پیش ہن:

سمی میری ون
اُوٹھ لدے کھجور دے، ونڑ سمیئے
سمی میری ون
بھاڑی بھاڑ کرن دُور ہے، ونڑ سمیئے
سمی میری ون
جھنگ نوں لگڑا رنگ، ونڑ سمیئے
سمی میری ونڑ
کوٹھے تپے تندور، ونڑ سمیئے
سمی میری ون
گِن گِن والاں روئیاں، ونڑ سمیئے ......
سمی میری ون
کھاون والا دُور، ونڑ سمیئے ......

سمی لوک گیت وچ ''بول پریورتن'' دیکھن نوں ملدا ہے۔ سمی دے وکھو وکھرے علاقائی پرچلن اتے سماں پریورتن کارن سمی گیت دے بول ''میری ون'' دی تھاں، میری وارُ سنن وچ وی ملدے ہن۔ اکثر لوک ناچ ناچاں وچ گیتاں دی ورتوں دیکھی جاندی ہے۔ سازاں دی سنگت نال ایہ ناچ ودھیرے آکرشک تے پربھاوشالی (بھرپور تے متاثر کُن) بن جاندے ہن۔[6]

گاؤن سمے سمی گیت بناں سازاں توں دادرا نال انتر گت گائن اتے ناچ کیتا جاندا ہے۔ تال دین لئی وی ڈھولکی جاں ڈھول ورگے تال ساز دی لوڑ نہیں پیندی۔ چُٹکی مارنا اتے سلام مدرا (انداز وچ) سمی ناچ دا وِشیش پرگٹاوا (خاص اظہار، دکھاوا)، ابھینو (مخصوص) ڈھنگ ہن۔ 'سمی' ناچ عورتاں ولوں

ساموہک (اکٹھ، جھُرمٹ) روپ وچ پیش کیتا جاندا ہے۔ گول گھیرے وچ نچیا جان والا ناچ کرن والیاں عورتاں کیندر (وچکار، مرکز) وچ کھڑی مُکھ نائکہ (ہیروئن یاں مرکزی کردار) دے پچھے جاں آپس وچ اکٹھ دے روپ وچ گیت دے بولاں دا واری واری گائن کردیاں ہن۔ ڈاکٹر رشمی نندہ وی ایس نوں انج ہی بیان کردے نیں:

> "No instrument is required as an accompaniment to this dance. Rhythm is kept up with the beating of feet and clapping. But now Sammi is danced to the beat of the Dhol, the tradtional percussion instrument of Punjab. Some times a pitcher (Gharra) is also used as a folks instrument."(7)

پر سما پرورتن (گزرن) نال ایس گیت دے ناچ دی رفتار تیز ہوگئی۔ دادرا تال دی تھاں کہروا تال نے لے لئی جے تال 'دادرا' کدی ملدا ہے تاں اوس دیاں ماتراواں تاں چھے (6) ہی ہن پر اوس دے بول بدلدے روپ وچ ملدے ہن جویں دھا دھن نا، دھا تن نا دی بجائے ڈن چوں ڈی، ڈِچ ڈی ڈی وی سُنن وچ ملدے ہن۔

گِدھّا:

گِدھا پنجاب دیاں مٹیاراں دا ہرمن پیارا لوک ناچ ہے۔ لوک ناچ گدھا آدکال (پرانے زمانے) توں ہی نچیا جاندا رہیا ہے۔ گِدھا پرتی (حوالے) سانوں اتہاسک (تاریخی) سنکیت (اشارے) ملدے ہن کہ شروع توں ہی گدھا ناچ نے وِشے (موضوع) پہچان رکھی۔ ہڑپہ تے موہنجودڑو دی کھدائی وچ ملیاں نچاراں دیاں مُورتاں اس ناچ دی پرپکتا (قدامت) دی گواہی بھردیاں ہن۔ وکھ وکھ اتہاسک سمیاں وچ بھوگولک (جغرافیائی)، راجنیتک (حکومتی) پرستھتیاں وچ تبدیلیاں آون تے وی گدھا لوک ناچ پینڈو کھیتر وچ جیوندا رہیا۔ گدھا لوک ناچ دے جنم تے وکاس بارے نرنے جنگ (فیصلہ کن، نتارویں) روپ وچ کہہ سکنا اسنبھو (ناممکن) ہے۔ گِدھے دے جنم سمبندھی کئی دند کتھاواں (زبانی روایتاں) پرچلت ہن۔ ایہ وی کہیا جاندا ہے کہ گدھا سکھن والی پہلی مٹیار دا نام 'گڈؤ' سی۔ 'گڈؤ' شبد ہولی ہولی گدھا شبد وچ بدل گیا۔ اس تے اک کہانی ایہ وی پرچلت ہے کہ اک سُندر اپسرا پنڈ دے تلاء وچ ناچ کردی سی۔ باقی مٹیاراں ولوں سُندرتا دا راز پچھن تے اپسرا نے دسیا کہ اوہ ایس لئی سُندر ہے کیونکہ اوہ اِندر دے اکھاڑے وچوں اس تلاء دے صاف ستھرے پانی وچ ناچ کرن آوندی ہے۔ اپسرا دی سُندرتا توں پربھارت (متاثر) مٹیاراں نے سُندر بنن دی اِچھا (خواہش، سدھر) دے اُدیش (پورتی) توں ناچ سکھن دی اِچھا پرگٹائی (خواہش ظاہر کیتی) پر اپسرا نے ناچ سکھن توں نانہہ کر

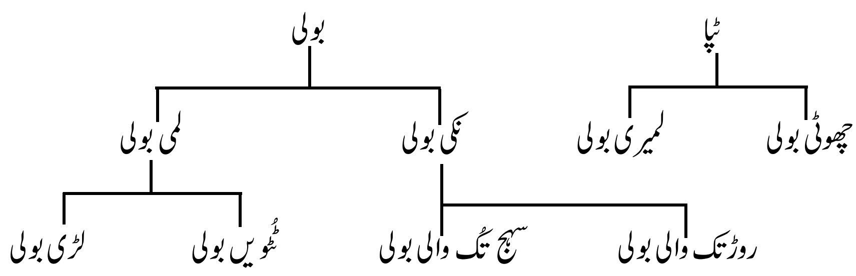
دتی۔ ایس لئی مٹیاراں نے اپسرا دے نہاون سمیں اوس دے کپڑے چوری کر لئے۔ کپڑے واپس کرن لئی ناچ سکھاون دی شرط رکھی۔ اپسرا نے کپڑے واپس لین لئی مٹیاراں نوں ناچ سکھایا جو بعد وچ ''گِدھا'' روپ وچ ساہمنے آیا۔ کجھ وِدواناں انوسار گِدھا نوں راس نرت (کھیڈ، ناٹک) نال وی جوڑیا جاندا ہے۔ تال، راسک نرت دا پریورتت روپ گِدھا ناچ بن گیا۔ تال، راسک وچ جد بولیاں اتے ٹپے شامل ہو گئے تاں ایہ پنجاب دا گدھا تے گجرات دا ''گربا'' بن گئے۔ (8)

گِدھے وچ نچدیاں کڑیاں انگ بھاواں نال اتے سنکیتاں سہت (اشاریاں دے نال) پنجاب دیاں کئی جھاکیاں رچ لیندیاں ہن، جویں چرخہ کتنا، کھوہ وچوں پانی کڈھنا، چکی پیہنا، بھتہ لے کے کھیت نوں جانا، درِش نوں ساکار روپ دین لئی ڈھکویں بول پا کے درش نوں کاوک بھاونا نال بھرپور کر لیا جاندا ہے۔ گِدھے دیاں بولیاں وچ عام طور تے دو پاتراں دا سمواد، دو رشتیاں دے ٹکراؤ جاں کسے ستتھی دے دو پہلوآں نوں ناٹکی روپ وچ پیش کیتا جاندا ہے۔ پنجابن گدھے دے اس پڑ وچ من دے ہر ویگاں، اُمنگاں، سپنیاں، سدھراں اتے جیون دی ہر گُرڑتن تے ثناءنوں بولی اتے ناچ دُوآرا پرگٹا دیندی ہے۔

گِدھا لوک ناچ لئی کوئی وِشیش پہراوے (خاص لباس، پہراوا) دی لوڑ نہیں پر پرنپراگت (روایتی طور تے) پنجابی پوشاک پھُلکاری، گھگھرا، لونگ، تیلی، سگّھی پھُل، ٹکا اتے پراندا آدرس ناچ دی پرستُتی تے چن لا دیندے ہن۔ گدھا پیش کاری، روپ تے بنتر وچ لچکیلا لوک ناچ ہے۔ اس دی پیش کاری سادہ جیہی ہے، گول دائرے وچ اندر وار مونہہ کر کے کڑیاں کھلو جاندیاں نیں۔ جس نوں ''گھگری پڑ'' کہیا جاندا ہے۔ (9)

گدھا اک ایسا لوک ناچ ہے جو ساز دا محتاج نہیں ہے۔ پراتن سمیں پرنپرائک ناچ وچ ڈھولکی دی ورتوں نہیں سی ہوندی پر آدھونک سمیں پرنپرائک ناچ وچ ڈھولکی دی ورتوں نہیں سی ہوندی پر آدھرنک سمیں اس ناچ نال ڈھولکی ساز تے سنگت کیتی جاندی ہے۔ ایہ تاڑی تے آدھارت ناچ ہے۔ انجھ کہیا جائے گدھا تاڑی ناچ ہے تاں کوئی اکھتن نہیں ہووے گی۔ تال جاں لے تاڑی دی ٹھپ ٹھپ اتے پیراں دی ٹھُمک ٹھُمک توں ہی پرگٹ ہوندی ہے۔ گدھا ناچ وچ بولی اتے ٹپہ گائن بھاو پر درشت پیش کاری کرن دے حوالے نال کرن وچ سہائیک (مددگار) تت ہن۔

گدھے دیاں گائن شیلیاں

پنجابی سنسکرتی وچ ہر یک کم دی شروعات کسے دیوی دیوتا، گُر ودی ارادھنا (تعریف) نال کردے ہن۔ اسے طراں گِدھا ناچ پرماتما دی اُپاسنا (تعریف) ہت نال نہیں کیتا جاندا پر پھروی گدھے وی شروعات دی بولی منگلا چرن ہے۔ اُداہرن دے طور تے:

دیوی ماتا گوُن بخشدی، نام لئے دُنیا تردی
بولیاں پان دی ہوگئی اِچھا، آ کے گدھے وچ وڑدی
نال شوق دے پاواں بولیاں، میں نی کسے توں ڈردی
دیوی دے چرناں تے، سیس میں اپنے دھردی

جدوں اک استری دوآرا (عورت ولوں) اپروکت بول اُچارن کیتے جارہے ہوندے ہن تاں باقی استریاں چُپ کرکے سُن دیاں ہن، پر آخری تُک تے سبھ جُٹ سموہ (گروپ، رل کے، اِکوسار) گاوَن لگ پیندا ہے اتے دو نچاراں (گدھے وچ نچن والیاں) سلامی اتھوا (تے) نمسکار روپ دی مُدرا (شکل، حالت) وچ نچنا شروع کردیندیاں ہن۔ ایسے جُٹ، سموہ وچوں ایسے بھاوسنچار دی اک لمی بولی ہوراُبھردی ہے:

گُرو دِھیا کے میں پاواں بولی، نی سبھنوں پھڑلے بُلاواں
بے شک سیئو ماڑا آکھو، میں مٹھے بول سناواں
ایہ بھیناں مینوں لگن پیاریاں روز گدھے وچ آواں
گُرو دیاں بچیاں دا میں جَس گدے وچ گاواں (10)

لوک ناچ گدھا وچ تالی دی گونج، پیراں دی ٹھپ ٹھپ وچ جتھے لَے پردھان ہے اوتھے گائن پکھوں دوطرح دے لوک گیت، بولیاں اتے ٹپے روپ وچ اہم انگ ہن۔ بولی دوطرح گائن کیتی جاندی ہے اک لمی بولی اتے دوسری نکی بولی۔ لڑی وار بولی وچ وِشے دا پردھان (مرکزی موضوع) سہجاتمک (ٹھہرا والے) روپ وچ چلا جاندا ہے۔ ایس دوران ٹُکاں دے اگے پچھے کرن تے وِشا ارتھ ہین (معنیوں خالی) ہوجاندا ہے اوسے طرح ٹٹویں بولی جو نام توں ہی پشٹ (ظاہر) ہے کہ وِشے نوں سدھے روپ وچ نہیں درسایا جاندا لمی بولی دی دُھن دیاں پہلیاں سطراں تال رہت ہوندیاں ہن، جو ہیک لاکے کڑیاں گاوَندیاں ہن۔ بولی آنبھ (مُڈھ) توں ہی سُر وچ گائی جاندی ہے پر تال دا کم اخیر وچ آوَندا ہے۔ تیز لے رکھ کے ڈھولکی تے کہروا تال، وجائی جاندی ہے۔(11) لمی بولی دی طرح نکی بولی دیاں دوقسماں ہن۔ اک سہج تک (ٹھہراوَ والا کومل) والی بولی اتے دوسری رُوڑ تک (کھروی، تیز) والی بولی، سہج تک والی بولی دی پہلی تُک توں ہی وِشے (سرناویں) دی جانکاری ہوجاندی ہے جدوں کہ رُوڑ تُک والی بولی وچ لوڑ انوسار ہور بولی توڑے نال جوڑلئی جاندی ہے۔ڈاکٹر ناہر سنگھ جی انوسار، نکی بولی گِدھے نال سمبندھت لگ بھگ دوسطراں والا اجیہا گیت روپ ہے، جس دی پہلی سطر رُوڑ تُک رُٹکانت

ہوندی ہے جاں رُوڑ تک دے پرکارچ وچ آوندی سہج تک ہوندی ہے۔ اس دی دوجی سطر ''توڑا'' ہوندی ہے۔ پہلی سطر تے توڑے وِچالے بھاوا کا گرتا جہاں تھیمک نرنتر نا (اِکوجیہی جُڑت) دی کوئی شرط نہیں ہوندی۔(12)

بولی دا گیان گِدھے دا مہتو پورنٹ ساہتک تت (خاص ادبی تت) ہے اوتھے ٹپے دی وی اہم بھومیکا (تھاں) ہے۔ ٹپا لمیری ہیک اتے چھوٹی ہیک دووِیں وِدھیاں سنچا رجگت دا حصہ ہن۔ ''ٹپا'' مُکت نبھاوَن سندر بھ ادھین گایا جان والا، ناٹکی ہوند وِدھی والا اجیہا گیت روپ ہے جس دی اکہری تُک نوں دھیرے توں تیز ول وِبھن گتیاں والے اُچاراں وچ گایا دہرایا جاندا ہے۔ اس دے ایکا گرسمورت ہنب وچ سمپورن بھاوا کائی ہوندی ہے۔(13)

بولی اتے ٹپہ دے بولیاں دا انت وشےتوڑا (اصل موضوع تک) ہوندا ہے۔ بولی دیاں تُکاں نوں اک جاں دو ٹکڑیاں رل کے شروع کردیاں ہن پر بولی دی آخری تُک جس نوں توڑ کہیا جاندا ہے۔ ساموہک روپ (مجموعی پکھوں) وچ رُچی سُر اتے تیز گتی دے بولاں وچ دُہراوَ دی پرکریا راہیں ہوندا ہے۔ بولیاں اتے ٹپے دے بولاں دوران پھُو، پھُو، بلے بلے، ہئی شاوا شاوا آدشبداں نوں وی گائن کیتا جاندا ہے جو گائن اتے تاڑی نال اکسارتا قائم وچ سہائن (لت، مددگار) ہوندے نیں۔

ملوئی گِدھا:

پنجابی لوک ناچ انترگت گِدھا پنجابیاں دا پرچلت لوک ناچ ہے اوسے طرح مرداں دی ملوئی گِدھا پرتیندھ ناچ ہے۔ پنجاب دے مالوہ کھیتر وچ ودھیرے پرسدھ ہون کارن ایہ ملوئی گدھا نام توں پہچانیا جاندا ہے۔ ملوئی گِدھا مرداں دا گدھا اتے 'بابیاں دے گِدھے' وجھوں وی جانیا جاندا ہے۔ ملوئی گِدھا ویاہاں، تیوہاراں، خوشی دے موقعیاں تے پایا جاندا ہے اوتھے ایہ چھپار دے میلے، سنگرور دسہرے دے میلے، مانسا دے جوگی پور دے میلے، سنگرور ضلعے دے گھرا چوں پنڈ وچ کُٹیے میلے دی شان ہے۔ شروع شروع وچ ملوئی گِدھا نوجواں پالیاں، پٹھیر اں اتے چھڑیاں (کنواریاں) دُوآرا نچیا جاندا سی پر بعد وچ مالوے دے پنڈاں وچ مرداں تے ٹیاراں ولوں سانجھے طور تے پرسدھ ہویا۔

ملوئی گدھا گول کار دے روپ وچ نچیا جاندا ہے پر آدھونک (اجوکے) سمے وچ اردھ (ادھے) چکر وچ وی ایہ گِدھا دیکھن نوں ملدا ہے۔ گدھے دی ٹیم وچ نچاراں دی گنتی گھٹ توں گھٹ اٹھ دس توں لے کے ویہہ جاں پنجھی (25) وی ہوسکدی ہے۔ پنجابی لوک ناچاں وچوں ایہ ناچ ہی ہے جس وچ سبھ توں ودھ سازاں دا پریوگ (استعمال) ہوندا ہے۔ ملوئی گدھا وچ بھنگڑا ناچ دی طرح ایہناں جوش، تے تیزی نہیں ہوندی۔ اس وچ بولی تے کیندرت (انحصار) کیتا جاندا ہے۔ ڈھول ساز بھاویں مُکھ ہے اوس ادھین وِبھن (نال کئی) سازاں دا وادن اتے ناچ دی پیش کاری ہندی ہے۔ سارا

ملوئی گِدھا ڈھول تے کیندرت (مرکوز) ہندا ہے۔ سارے نچاراں دے ہتھ پرنپرا ئیک (روائتی) لوک ساز گُھدو، سپ، کاٹو، گڑوا، گھڑا، چمٹا، آد ہندے ہن۔ ایہناں سازاں دا وادن سہت (اک دوجے نال جڑت، رلت) گدھا دی پیش کاری، انداز توں مؤلکتا اتے وِلکھتا پردان کردی ہے۔

ملوئی گِدھے وچ سبھ توں پہلاں اکھاڑے نوں متھا ٹیکن توں بعد جویں شان جاں لہرا وجایا جاندا ہے اوسے طرح سنگیتک ماحول سرجن بوہت سارے سازی نچار ڈھول دی سنگت نال کسے پرچلت لوک دُھن دا وادن کردے ہن۔ ماحول بنن اُپرنت ڈھول وادک (اُتے) توڑا مار مکاؤندا ہے۔ پھر بولی گائیک گھرے وچ آکے پرماتما دی عرجوئی (عرضوئی) وجھوں منگلا چرن دے طور تے بولی پاؤندا ہے۔عشق ارادھنا اُپرنت بولی گائیک ولوں سہج سُبھاوک روپ وچ بولیاں دا گائن کیتا جاندا ہے۔ ایہناں بولیاں دی گائن وِدھی پرانپر اگت روپ (روایتی انداز) سہت پرچار وچ ہے پر پھر وی کدی کدی تے لوک رُچی انوسار پرستتی (لوکاں دی دلچسپی دے مطابق) دوران تھوڑا بدلاؤ مل جاندا ہے۔ بولی گائیک بولی پاؤندا ہے۔ بولی دیاں انتم (آخری) تُکاں دے ادھ تک پہنچدے ہی اک پل لئی رُک کے اک نرتک (نچن والا) سیٹی ماردا ہے اُوہدے نال ہی سارے سازاں دا وادن سر (وجن) شروع ہوجاندا ہے۔ ایتھے بولی دا ایسے طراں چار یاں پنج وار دُہرا کیتا جاندا ہے پھر سارے نچار اتے ساتھیاں ولوں اکلے۔ اکلے جاں جوڑی دے روپ وچ اکھاڑے وچکار آکے ساز وادن دے نال نال گِدھے دی ناچ پیش کاری کیتی جاندی ہے۔ بولی دے سماپتی تن وِدھیاں راہیں کیتی جاندی ہے۔ پہلی ڈھول دے توڑے دے مُکاء نال ہی گائن تے سازاں دا وادن سماپت کردے ہن۔ دوسری وِدھی (طریقہ) مطابق سنبدھت توڑے نوں دوجا توڑا دینا اتے تیسری وِدھی انوسار گائن کیتی بولی دے رنگ بدلن لئی کئی ناچیاں نے توڑے دے نال اک وکھرے ہاس رسی بھاو (مزاحیہ انداز والی) والی سطر دی جوڑی ملدی ہے، جس نال پچھلی بولی دے پربھاو وچوں نکلی ہاس رس دا انوبھو کردیاں نویں بولی سنن لئی کن دھرلیندے ہن۔ اس وِدھی انوسار اک نظر دیکھو کھڑی جنانی رہ گئی ٹیشن تے، موڑ دے موڑ دے ہئ ہا ہا ہا وی بولی جاندا ہے۔ (14) مرداں دے اس گدھے وچ بھنگڑے والی شان، گرمی اتے تیزی نہیں ہندی۔ اس نرت دی سنپورنتا ویشیش طراں دیاں رس مئی بولیاں پاکے کیتی جاندی ہے۔ سنگتاں کولوں مندے چنگے بول دی بھُل بخشائی جاندی ہے تے پھر ملن دا وعدہ کیتا جاندا ہے۔ 15 ملوئی گدھا سینہ بہ سینہ روپ وچ چلیا آرہیا ہے۔ ملوئی گدھا جو گائن، وادن اتے ناچ تن انگاں سہت اپنے مولک انداز پرستتی راہیں پنجابی سبھیا چار دی پرتیندھتا (پیش کاری) کردا ہے۔

بھنگڑا:

بھنگڑا پنجاب دا پرمکھ مرداواں ناچ ہے جس وچ پنجابی سبھیا چار دے انیکاں (کئی) رنگ نظر آؤندے ہن۔ جنی پنجاب دی کرسانی سنسکرتی (کسانی ثقافت) پراتن ہے۔ اوہناں ہی بھنگڑا ناچ پراتن

ہے۔ پکیاں فصلاں نوں ویکھ کے خُشی وچ آئے کسان دے منو بھاواں (اندر مکھی خیال، سدھراں) نال جُڑ کے اس نوں واڈھیاں دا ناچ کہیا جاندا سی۔ جو ویساکھ مہینے دے موقعے فصل وڈھن خشی دے پرگٹا دے وجھوں پایا جاندا ہے۔ اس کر کے اس ناچ نوں وساکھی موقعے لگن والے میلے تے وی پایا جاندا ہے۔ پرنتو بھنگڑا صرف کھیتی نال ہی سنبدھت نہیں منیا جاندا سگوں پنجاب دے اتہاسک تے سبھیا چار (تاریخی تے ثقافتی) پچھوکڑ دی ساکھی (تاریخ) وی بھردا ہے جس وچ وشیش کر (خاص کر) پنجابی گھبرو دے منو بھاواں، راہیں پنجاب وچ ہون والے یُدھاں (واراں، جنگاں)، کتھاواں تے پنجابی جیون نال جُڑے ہور موقعیاں دا ویروا وی ملدا ہے جو سنپورن پنجابی جیون دی پیش کاری جاپدی ہے۔ اس لئی پنجابی گھر پریواراں وچ شگناں تے مانگلک موقعیاں تے بھنگڑا پاؤن دی ریت پرچلت ہوگئی جو اج تک جاری ہے کیوں پنجابی اپنی ہر خوشی دا پرگٹا وا (اظہار) گیت سنگیت تے خشی ہرش (غرض) نال کردے ہن۔ اس لئی پنجاب دے وکھ وکھ علاقیاں وچ اس نے نچن تے گاؤن دی سُبھاوِکتا (مزاج) نے اس دے سروپ نوں وی وِبھنتا (کئی روپ) دتی۔ ڈاکٹر رشمی نندا وی اس تتھ دی پُشٹی کردے لکھدے نیں۔ ''بھنگڑے دا ورتمان پنجاب دے وکھ وکھ کھیتراں وچ اِکو جیہا نہیں۔ بھنگڑے دے مڈھلے روپ نوں نردھارت کرن لئی تن ادھار ہوسکدے نیں۔ ڈھول دیاں بنیادی تالاں دے سانسکرتک آدھار، اس وِچلیاں مُدراواں دے چنہاں دی پراچینتا اتے اس وچ کتھے بھاواں دی سماجک بھومی اتے اتہاسک پچھوکڑ۔''(16) سنگیتک پکھوں بھنگڑا گیت، اُتے نال نال نچیا جاندا ہے۔ ایہ گیت اکثر اُچے سُر تے لمی ہیک والا ہوندا ہے جو بولی جاں ٹپے دے روپ وچ چلدا ہے جس نوں کافی اُتشاہ یوروک (متاثر کن)، اوئے اوئے، بلے بلے، ہوں تے واہو ورگے پچھیتر تے آوازاں نال تے لے بدھ کیتا جاندا ہے۔ بھنگڑے دے نچن اتے گائی جاندی بولی دی پوری پُر بدھتا ہندی ہے۔ بولی دے انتر ٹپے اُتے ڈھولی اک خاص انداز نال ڈگا ماردا ہے تاں بولی چکی جاندی ہے۔ تال دے انوسار ہی وکھو وکھ مدراواں لیایاں جاندیاں نیں۔ ڈھول ورگے ساز (شکل) دی تیز دُھونی اس ناچ نوں شکتی (طاقت) تے ویگ (جوش) نال گتی پردان کردی ہے۔ ڈھول اُتے جدوں ڈگا وجدا ہے تاں نچن والے گول دائرے بنالیندے نیں۔ ڈھول دے اشارے تے ہی ات ناچ شروع ہوندا ہے۔ مڈھے طور تے ایہناں نچاراں دی کوئی وشیش گنتی تے عمر دا لحاظ نہیں ہوندا سی۔ سارے نچار مستی وچ آکے نچدے تے ڈھولی دی تال بالکل سدھی ہوندی۔

1	2	3	4	5	6	7	8
دِھن	دھ	نا	دِھن	دِھن	تَ	نا	کت

پہلے ایہ تال مَٹھی ہوندی بعد وچ شریک مدراواں (جسم دیاں حالتاں، اداواں) دی گتی نال میلدا ہویا ڈھولی ایہ تال تیز کردا۔ نال ہی بولی دی تیز ہوجاندی جس دا اک نمونہ انج ہے:

ایہ گھبرو دیش پنجاب دے

اُڈدے وچ ہوا
ایہ نچ بھنگڑا پاؤندے
تے دیندے دُھوڑ دُھما
ہوڈھول والیا ازمانا[17]

اجو کے پرپیکھ وچ اس نوں قومی ناچ دا درجہ مل چکا ہے تے ایہ راشٹری (قومی) تے انتر راشٹری (عالمی) پدھر دے پنجاں اُتے پنجابی سبھیا چار (ثقافت) دی جھلک وجھوں پیش کیتا جا رہیا ہے۔ پر اس دے کلاتمک (فنی) پکھ نوں قائم رکھن وچ مشکلاں درپیش ہن۔ بولیاں دے وِشے، تال دے سنچار پدھرا تے پچھمی سازاں دا رلاء اس دے مُڈھلے سبھیا چار روپ نوں ڈھالا رہے ہن اس دے مُول گائن اتے ناچ روپ نوں بچاؤنا اتِ آوشک (بُہت ضروری ہے)۔

جھُمر

جُھمر پچھمی پنجاب دے ساندل بار علاقے دے گھبرواں ولوں نچیا جاندا ناچ ہے۔ ساندل بار پہلاں بالکل جنگل سی۔ ایتھوں دے لوکاں نوں جنگلی کہیا جاندا سی اتے ایتھوں دے وسنیک آدواسیاں دا کِتا (کارج) مجھاں، گاواں، بھیڈاں، بکریاں پالنا سی۔ سماں پاکے ساندل بار ہُن شہر بن گیا، ایتھوں دے لوکاں دا مکھ کِتا کھیتی باڑی ہوگیا ہے۔ ایہ جنگلی اپنیاں باہواں نوں اُلار کے اپنی خُشی دا پرگٹاوا ناچ راہیں کردے سن۔ جھُمر نوں کئی لوک 'بلوچاں دا ناچ' وی آکھدے ہن۔ کارن ایہ ہے کہ قافلیاں وچ ٹُرن والے بلوچ وی ایویں ہی جُھمر پاؤندے ہن۔ وہیراں وچ ٹردیاں ڈاچیاں دیاں لمیاں گردناں دے ہُلار اتے اوہناں دے گل وچ پئیاں ٹلیاں دی ٹنکار لے تمک پردان کردی ہے۔ بہار، راجستھان اتے مدھ پردیش وچ پرچلت جھمر ناچ ملدا اے پر پنجاب دا جُھمر تکنیک پکھوں بالکل بھن ہے۔ پنجاب دا جُھمر لوک ناچ اتے راجستھان دے جھمر نرت نال میل کھاندا ہے پر گھمر مٹیاراں نچدیاں ہن اتے جھمر مرداں ولوں نچیا جاندا ہے۔

جھمر لئی نچار ٹیڈھے کٹ دے گلمے والا لہور یا جھگے نال تیڑھ دُھوہواں چادر اتے اُچے ٹرلے والی پگ بنھی جاندی ہے۔ پیراں وچ نوکدار جُتی جاں تِلے دار جُتی پہنی جاندی ہے او تھے گھنگرو وی ضرور ہن جو وشیش سنگیتک (خاص مترنم) ماحول سرجن وچ سہائیک (معاون، مددگار) ہن۔

جھمر ناچ ڈھول، تے آدھارت ہے۔ ملوئی گدھے دی طراں پہلاں لے گھٹ وچ شروع کرکے پھر انت تیز گتی وچ ہندا ہے۔ جھمر لئی ڈھول دیاں تن تالاں ہن۔ پہلی مٹھی، دوجی تیز، اتے تیجی بوہت تیز۔ مٹھی تال نوں، جھمر دی تال، دوجی نوں چینا پھڑکن تے تیجی نوں 'دھمال' آکھدے ہن۔ جھمر دی تال ایوں شروع ہندی ہے۔[18] جھمر ناچ نال سندھت گیتاں دے گائن اتے ڈھول دی سنگت

نال سماپت کیتی جاندی ہے۔

انج لوک ناچاں نال سنبدھت گیت مُنکھ دی زندگی دے ہر پکھ نال جڑے ہوئے ہن۔ ایہناں دے لوک پریتا دا کارن سماجک، دھارمک تیوہاراں اتے مُنکھی وہاراں دا آدھار ہے۔ جویں کہ ڈاکٹر رادھا کرشن پُشٹی کرر ہے ہن: لوک سنگیت راہیں سماجک جیون دا کوش سنچت ہویا ہے، جن سادھارن دے سُپنے تے آدرش، اُدیش تے کلپنا سبھ کجھ لوک سنگیت وچوں ہی پیدا ہوندا ہے۔(19)

سمچے روپ وچ ایہ لوک ناچ پنجابی سبھیا چار اتے لوک گائن پرنپرا دا ان کھڑواں انگ ہے۔ جتھے ایہ پنجاب دی اتہاسک لوک گاتھا ورگی دھروہر نوں سنبھالن دا ذریعہ ہے نال ہی دل ٹُنبواں سنگیتک احساس وی جو آدھونک سمیں وچ وی سروتیاں اتے درشکاں (ویکھن سُنن والے) نوں نرت روپ وچ کیلن دی سمرتھا (طاقت) رکھدا ہے۔ ایہ منن یوگ گل ہے کہ اس دا اجوکا سروپ ودھیرے کر کے نرت روپ وچ ہی اُپلبدھ ہے۔ اس سبھیا چار دے کُھر رہے انشاں نوں بچاؤن دے واجب اُپرالے ہونے چاہیدے ہن تاں کہ لوک سنگیتک پرنپرا دی ایہ ونگی نوں اپنے پرانپر گت سروپ (روایتی شکل وچ) وجھوں قائم رکھیا جا سکے۔

O

حوالے تے پٹنیاں:

* اسسٹنٹ پروفیسر، گرو ہر کرشن خالصہ کالج، پنجوکھڑا انبالہ، ہریانہ (بھارت)

1- ناہر سنگھ، ڈاکٹر۔ کالیاں ہرناں ہورئین پھرنا (پٹیالہ: پبلی کیشن بیورو، پنجاب یونیورسٹی، 1981ء)40۔

2- درشن سنگھ نرولا، ڈاکٹر۔ پنجاب دا سنگیت: ورثہ تے وکاس (نویں دلی: پنجابی رائٹرز کوآپریٹو، 1995ء) 35۔

3- آلو چنا، پنجابی سبھیا چار: کجھ مولک پسار، وشیش انک، ڈاکٹر سکھ دیو سنگھ، ڈاکٹر جسوندر سنگھ (سنپادک)، (لدھیانہ: پنجابی ساہت اکاڈمی، پنجاب بھون، 2009ء)136۔

4- رشمی نندا، ڈاکٹر۔ اُتر بھارت دے لوک ناچ (چنڈی گڑھ: لوک گیت پرکاشن، سیکٹر 34، 2012ء)82۔

5- گرنام سنگھ، ڈاکٹر۔ سنگیت نبدھاولی (پٹیالہ: پبلی کیشن بیورو، پنجابی یونیورسٹی، 1991ء)113۔

6- پنّا لال مدان، ڈاکٹر۔ پنجاب وچ سنگیت کلا دا نکاس تے وکاس، 46۔

7- Aarohi Walia, Dr. Folks Dances of Northern India, (Chandigarh: Unistar Books, 2010, Pg:126

8- اجیت سنگھ اولکھ۔ پنجابی لوک ناٹ، پرنپرا، 122۔

9- جوگندر سنگھ۔ لوک ناچ، پنجاب، 119۔

10- جا گیر سنگھ نور، ڈاکٹر۔ پنجابیاں دے لوک ناچ: سبھیا چارک اتہاس (پھگواڑہ: پنجابی ساہت اتے سبھیا چارک سدن) 76-75۔

11- گُر پرتاپ سنگھ گل۔ پنجاب دیاں لوک دُھناں، 9۔

12- ناہر سنگھ، ڈاکٹر۔ لوک کاو دی سرجن پرکریا، 169۔

13- ناہر سنگھ، ڈاکٹر۔ لوک کاو دی سرجن پرکریا، 162۔

14- گُر نام سنگھ، ڈاکٹر۔ پنجابی لوک سنگیت (بھاگ دوجا)، 258۔

15- Iqbal Singh Dhillon, Folk Sances of Punjab,2۔

16- رشمی نندا، ڈاکٹر۔ اُتر بھارت دے لوک ناچ، 78۔

17- جوگندر سنگھ۔ سبھیا چار درپن (امرتسر: گرونانک دیو یونیورسٹی) 24-23۔

18- رشمی نندا، ڈاکٹر۔ اُتر بھارت دے لوک ناچ، 78۔

19- جوگندر سنگھ۔ سبھیا چار درپن، 25۔

* ڈاکٹر وسیم رضا گردیزی

دمودر، احمد، مقبل تے وارث شاہ دے کرداراں دا ٹکرواں تول

قصہ ہیر رانجھا صدیاں توں پنجابیاں دے دلاں دی دھڑکن آ رہیا اے۔ ایہہ قصہ چوکھا چر کہانی دے روپ وچ سینہ بہ سینہ چلدا رہیا۔ لوک شاعراں اپنی اپنی بت موجب ایس وچ رنگ، رس تے چس رلا کے جدوں لوکائی ساہویں رکھیا تاں ایہہ پنجابیاں دا ہر من پیارا قصہ بن گیا۔ پہلوں ایہہ قصہ وی لوک کہانیاں وانگوں اک سدھ پدھری کہانی دا روپ ای ہووے گا پر ہولی ہولی کہانی سنان والیاں تے لوک شاعراں دی من مرضی تے مذہب ول جھکا پاروں مذہب، متھہاس، ماورائی طاقتاں تے دوجے قصے کہانیاں دے رلدے ملدے روپ وی ایس دا حصہ بندے گئے۔

ہن تیکر دی کھوج موجب دمودر ای اوہ شاعر اے جیہنے ساریاں توں پہلاں ایس قصے نوں پنجابی شعری روپ دتا۔ دمودر نے بڑی سیانف نال پنجابی وسوں تے رہتل نوں مکھ رکھ کے ایتھوں دی لوکائی دی نفسیات موجب ایس قصے دی پاتر اساری کیتی۔ دمودر دے ایس قصے دے مہان کوی ہون دا ایس توں وڈا ثبوت کیہہ ہوسکدا اے کہ اوہدے مگروں آون والے شاعراں بھاویں ایس قصے وچ اپنی من مرضی دے رنگ بھرے تے کجھ وکھرے پاتر وی ایس وچ لیاندے، پاتر اساری تے اوہناں دی نفسیات نوں وی بدلیا پر کہانی تے پاتراں دا بنایا دمودر دا سچا ای اوہ میل پتھر رہیا جیہدے توں کلی طور تے کوئی وی شاعر ہٹ کے گل نہ کرسکیا۔ ایس باب وچ، اسیں ہیر دے چار مشہور شاعراں دے پاتراں دا ٹکراواں، تول، اوہناں دیاں سانجھاں، تے نکھیڑیاں دا جائزہ لواں گے۔ وارث شاہ توں پہلاں دمودر، احمد تے مقبل ایہہ قصہ لکھ چکے سن۔ پر وارث شاہ ہوراں اپنے عظیم اسلوب، پلاٹ دی بنتر تے زبان دے رس چس نال ایس نوں اپنے ناں دا حصہ بنا لیا۔ وارث شاہ ہوراں فنکارانہ باریکی، پلاٹ دی نویکلتا تے ٹریٹمنٹ پاروں ایس قصے نوں اوہناں سارے گناں نال مالا مال کر دتا جیہڑے مل کے کسی وی فن پارے نوں کلاسیک دا روپ دیندے نیں۔ وارث شاہ ہوراں اپنے توں پہلاں دے شاعراں دے قصیاں نوں گوہ نال ویکھیا واچیا، پلاٹ نوں اپنے ذہن موجب اساریا تے اوہدے وچ لوکائی دی سوجھ نوں مکھ رکھ کے انجیہے سوہنے رنگ بھرے کہ قصے دی دکھ ای ہور دی ہور کر چھڈی۔

دمودر تے وارث دے قصیاں وچ نفسیاتی حوالے نال ساریاں توں وڈا فرق دوواں شاعراں دے سیاسی سماجی تے معاشی حالات دا وی اے۔ دمودر اکبر دے سمے دا شاعر اے۔ اکبر ہندوستان دے اوہناں بادشاہواں وچوں سی، جیہنے برصغیر پاک و ہند دے چوکھے حصے اُتے قبضہ کر لیا تے پھیر اوہنے

دوجے مذہباں دے منن والیاں نوں وی رعایتاں دے کے اپنی شاہی دی اُساری لئی اپنے نال جوڑ لیا۔ اوہنے قانون دی گرفت اینی پکی کیتی کہ عام آدمی توں وی ٹیکس وصولیا۔ ایہد یاں دوویں شکلاں ای سن۔ اک تاں پنڈاں دی واہی بیجی اُتے مالیہ یاں ہالہ تے دوجا شہر دے آڑھتیاں تے کارکناں کولوں ٹیکس وصولن۔ اوس توں پہلاں عام آدمی تیکر قانون دی گرفت اینی پکی نہیں سی ہوندی۔ جدوں سیاسی تے انتظامی صورت حال انج دی ہووے تاں ظاہر اے ایہدا پرچھاواں کلا کار دی کلا اُتے وی پیندا اے۔ اسیں ویکھدے آں کہ ایس عہد دے صوفی شاعر شاہ حسین تے قصہ گو دمودر دوواں دی شاعری رمزاں، علامتاں تے گجھیاں اشاریاں نال بھری پئی اے۔ ایہدے برعکس وارث شاہ تے بلھے شاہ دی شاعری وچ زیادہ کھل کے تے گل سدھی کرن دا انداز بہتا ملدا اے۔ وارث دے ویلے مغلاں دیاں تخت نشینی دیاں جنگاں، افغاناں دے دھاڑے، ایسٹ انڈیا کمپنی دا سمندر دے نال لاگویں علاقیاں اُتے قبضہ، مرکز دی کمزوری، مرہٹیاں دی پنجاب تیکر لُٹ مار تے سکھ مسلاں دا قوت بن کر اُبھرنا، اجیہے حالات سن کہ کدھرے وی کوئی استحکام وکھالی نہیں سی دیندا۔ جیہدا سٹا ایہہ نکلیا کہ وارث نے جدوں اپنے سمے دے پاتر اُسارے تاں اوہناں دے وچ کھیہہ بازی تے اکیواں سہج سبھا ای وکھالی دین لگ پیا۔

دو شاعراں دے سمے دے اڈو اڈ حالات دا کارن اے کہ دمودر دے قصے وچ پاتر بڑے سہج سبھا نال گل کردے نیں جد کہ وارث شاہ دے پاتر بہتی واری اکے سَتے لگدے نیں۔ اوہناں دی نفسیات وچ بے وساہی انتاں دی اے۔ جیہد یاں مثالاں لڈن، مولوی تے قاضی دے پاتر نیں۔ ہن اسیں ایتھے دمودر احمد مقبل تے وارث شاہ دے پاتراں دا ٹکراواں تول کردے آں۔

(1) دمودر تے وارث شاہ

کسے وی داستان وچ پاتراں دی گنتی گنی متھی نہیں ہوندی پر مرکزی کردار اِکو جیہے ہوندے نیں۔ دمودر تے وارث شاہ ہوراں دے پاتراں دی سبھ توں وڈی سانجھ ایہہ ای اے کہ اوہناں کول ایس قصے دے مرکزی پاتر رانجھا، ہیر، کیدو تے سہتی نیں۔ وارث شاہ ہوراں وی اپنے قصہ، ہیر دی عمارت نوں ایہناں چونہہ پاتراں دے تھماں تے اساریا اے۔ ذیلی پاتر دوواں کول اک دوجے نالوں کجھ کجھ وکھرے وی نیں۔ پر ایہناں مرکزی پاتراں نوں وی جے ساہمنے رکھ کے ویکھیا جائے تاں ایہناں وچ وی کئی وکھریویں ویکھے جاسکدے نیں۔

رانجھا:

سبھ توں پہلاں اسیں ایس داستان دے ہیرو پاتر رانجھے نوں ساہمنے رکھ کے ویکھدے آں کہ ایہہ پاتر دمودر کول کنج دا اے تے وارث شاہ ہوراں ایس پاتر نوں کنج اساریا اے۔ دمودر دے رانجھے دے پیو دا ناں معظم تے وارث شاہ ہوراں موجود چودھری لکھیا اے۔ دوواں شاعراں کول اوہ گھر

وچ ساریاں توں نکا بال اے تے ایسے پاروں سبھ توں ودھ لاڈلا وی اے۔

داستان وچ رانجھے دی مڈھلی تے تعارفی سطح اُتے وارث شاہ ہوریں رانجھے بارے صرف اک مصرعہ لکھ کے ای اوہدا سارا بچپن وکھا دیندے نیں:

وارث شاہ ایہہ قدرتاں رب دیاں نیں، دھیدو نال اوس بہت پیار آہا (1)

جد کہ دمودر نے رانجھے دی حیاتی دے پہلے ورھے بڑی تفصیل نال اک اک کر کے بیان کیتے نیں تے ایہناں ذکر جوگ ورھیاں وچ دوگلاں اوس رانجھے دے پاتر بارے بڑیاں اہم کیتیاں نیں:

دو ورھیاں دا دھیدو ہویا، ڈھک رہی کڑمائی
چونہہ ورھیاں دا دھیدو ہویا، تاں سورج جھات وکھائی
چھے ورھیاں دا دھیدو ہویا، تاں سبھ کوئی ویکھن آئے
جے چھے ورھیاں دا پورا ہویا تاں موئی رانجھے دی اماں (2)

دمودر دیاں کیتیاں ایہہ دوویں گلاں رانجھے دے پاتر نوں مُڈھ وچ ای کمزور کر دیندیاں نیں۔ بچپن دی کڑمائی بھاویں پنجابی وسوں وچ اج وی موجود اے، پر رانجھے ورگا داستان دا ہیرو پاتر اسارن لگیاں ایہہ گل رانجھے دے پاتر نوں کمزور کر دیندی اے تے پڑھن والیاں دی دلچسپی نوں وی گھٹ کر دی اے۔ دوجی گل چھے ورھیاں دے رانجھے دی ماں نوں مار دینا وی اوہدی شخصیت نوں کمزور کرن والی گل اے کیوں جے ژنگ دے بقول نکی عمر ماں دے مرن نال بالا ں وچ "Mother complex" وی جم پیندا اے تے اوہ بال عورتاں دی ہمدردی دے جاں اوہناں دے نیڑے رہن دے چاہیوان بن جاندے نیں۔ دمودر دے مقابلے وچ وارث شاہ ہوراں شعوری طور تے ایس گل نوں مکھ رکھیا تے اوہناں اپنے رانجھے دے پاتر نوں ایہناں دوواں گلاں توں اڈا ساریا۔

ایہدے مگروں رانجھے دا واہ اپنے بھراواں نال پیندا اے۔ دمودر دسدا اے کہ رانجھے دے بھراواں اوہنوں جانوں مارن دا متا پکایا:

طاہر، ظاہر جیون متا کیتا، چھوہر اسیں مریہاں
کل عالم ویکھن آئے اس نوں اسیں کہنوں منع کریہاں
مشکل سکداری اساں تائیں جے اس جیون دیہاں
آکھو بھائی اِنجے بندی، ایہہ چھوہر اسیں مریہاں (3)

دمودر نے بھراواں کولوں زمین لئی رانجھے نوں مروان دا متا پکوایا اے۔ ایہہ گل وی ساڈی وسوں وچ کوئی اینی عجیب نہیں پر وارث شاہ ہوراں ایہہ گل اک بہت وڈی حقیقت 'بیگانیاں' یعنی بھابھیاں ولوں کروائی اے۔ وارث ہوراں رانجھے دے بھراواں نوں ساہمنے آون ای نہیں دتا سگوں ساریاں لڑائیاں تے کوڑے بول بھابھیاں دے مونہوں اکھوا کے رانجھے نوں پنڈ چھڈ جان تے مجبور کیتا

اے:

بھابھی رزق اداس جاں ہو ٹریا ہُن کاہ نوں گھیر کے ٹھگدیاں ہو
پہلے ساڑ کے جیو نمانڑے دا پچھوں بھلیاں لاونیں لگدیاں ہو
بھائی ساک سن سوتساں وکھ کیتے تسیں ساک کیہ ساڈیاں لگدیاں ہو
وارث شاہ اکلڑے کیہ کرنا تسیں ساک کیہ ساڈیاں لگدیاں ہو (4)

ہیر تے رانجھے دی ملاقات ویلے دمودر دے رانجھے دا کردار وارث دے رانجھے دے کردار نالوں بہت کمزور اے۔ اوہدی دَکھ تے شخصیت ہیرنوں ذرا وی متاثر نہیں کرسکی نالے اوہ ہیر کولوں ڈردا وی اے تے ونجھلی وجا کے، ہیرنوں متاثر کرن دی کوشش کردا اے۔ دمودر ہیر تے رانجھے دی پہلی ملاقات انج کراندا اے:

دِھیدو پلنگ توں ٹپ کھلوتا، پچھے چوچک جائی جائے
پُچھے ہیر، کیہ کجھ تینڈڑے وچ؟ مینوں گل دسانہے
تاں ونجھلی تے ممیہا دوویں، رانجھے کڈھ وکھائے
آکھ دمودر ہیر تد آکھے، ہک وار توں ونجھلی وانہے (5)

ہیر تے رانجھے دا اوہ کیہڑا پیار اے جیہڑا اک دوجے نوں ویکھن نال نہیں ہویا تے ونجھلی وجن نال ہوگیا۔ ایہہ پیار جے ہو وی جائے تاں ونجھلی دے سُر نال تاں ہوسکدا اے پر رانجھے نال نہیں، پر دوجے پاسے وارث شاہ ہوراں کوزے وچ دریا بند کردتا اے تے اوہناں ایس ساری کیفیت نوں انج بیان کیتا اے:

کو کے مارہی مارتے پکڑ چھمک پری آدمی تے قہروان ہوئی
رانجھے اٹھ کے آکھیا واہ سجن، ہیر ہس تے مہربان ہوئی (6)

اپنی کوگل خورے کسے نویں پڑھنہارنوں وی عجیب لگے پر اوہ رانجھا گنج دا سی جیہدے تے ہیر ہس کے مہربان ہوئی وارث شاہ ہوراں انج چتریا اے:

کچھ ونجھلی کن دے وچ والا زلف مکھڑے تے پریشان ہوئی
بھنیں وال چوٹی بھواں چن رانجھا نین کجلے دی گھمسان ہوئی
صورت یوسف دی ویکھ طیموس بیٹی سنیں مالکی بہت حیران ہوئی
روپ جٹ دا ویکھ کے جاگ لدھی ہیر گھول گھتی قربان ہوئی (7)

رانجھے دا چاک رہنا، بیلے وچ ہیرنوں ملنا، چوچک نوں پتہ لگ جانا تے اوہدا ہیر دا ویاہ کھیڑیاں ول کر دینا دمودر تے وارث شاہ ہوراں کول لگ بھگ اکو جیہا اے۔ پر ویاہ ہو جان مگروں دمودر دا رانجھا ہیرنوں انج دے میہنے دے کے ناکام ہو کے تخت ہزارے چلا جاندا اے:

ناہس چک چروکا ہیرے میں بھی راتھاں جایا
آئے اساڈا جی پھدھو ای، تاں میں چاک سدایا
پھراں مریندا چھمکاں کھاندا، پیو دا ناں ونجھایا
آکھ حقیقت اپنی ہیرے، تیں کیہ من تے آیا (8)

دمودر دا رانجھا اپنے نال دے چاکاں دے مہنیاں تے اوہناں نوں ایہہ جواب دیندا اے:

جے کر ہیر کھس لیتی کھیڑیاں، ہزارہ نہ کھڑیا (9)

تے ہیر نوں وی آکھدا اے:

تدھ میں ساک کویہا ہیرے! میں بُھلاں تخت ہزارے (10)

پر وارث دا رانجھا اتلی دمودر والی صورت حال وچ ہٹھ دا پکا اے۔ اوس اک واری وی پچھے مڑ جان دا سوچیا وی نہیں۔ اوہنوں تے جدوں چوچک پہلی واری مجھاں چارن توں جواب دیندا اے اوہ اوس ویلے وی جاندا اے کہ اوہدے بغیر مجھاں نہیں چرنیاں تے اخیر چوچک تے ملکی اوہنوں منا کے ترلے منتاں کر کے واپس گھر لیاوندے نیں۔ ہیر دا ویاہ کھیڑیاں ول ہو جان تے وارث دا رانجھا سیالاں دی مہنیاں نال ہیٹھلی اُتے کر دیندا اے تے ہیر دے آکھن تے جوگی بن کے اگے دا پینڈا کردا اے، ہار من کے تخت ہزارے ول نہیں مونہہ کردا۔ ہیر دا ویاہ کھیڑیاں ول ہو جاندا اے اوتھے وارث نے جیہڑا بند رانجھے دے مونہوں اکھوایا اے اوہ دنیا بھر دے ماڑیاں دی نفسیات نوں بیانن دی انتہا اے تے ایس توں ودھ کوئی ماڑیاں دی نفسیات بیان وی کیہ سکدا اے:

ساک ماڑیاں وے کھوہ لین ڈاہڈے ان پجدے اوہ نہ بولدے نی
نہیں چلدا وس لاچار ہو کے موئے سپ وانگوں وِس گھولدے نی
کدی آکھدے مارئیے آپ مریئے پئے اندروں باہروں ڈولدے نی
گن ماڑیاں دے سبھے رہن وچے ماڑے ماڑیاں دے دُکھ پھولدے نی
شاندار نوں کرے نہ کوئی جھوٹھا کنگال جھوٹھا کر تولدے نی
وارث شاہ لٹائیندے گھریں ماڑے مارے خوف دے موہوں نہ بولدے نی (11)

دمودر دے رانجھے دا پاتر ماڑا کمزور تے نتانا اے اوہ ہیر دے ویاہ مگروں واپس تخت ہزارے پرت جاندا اے تے بھراواں دے اکھاں وکھان تے پنڈوں باہر دھواں پا کے ڈیرہ لا لیندا اے۔ راموبا ہمن دے سنیہے تے جیہنوں سہتی ٹوردی اے جوگ لین سدھ بگائی دے ڈیرلے تے جاندا اے۔ جوگ ملن مگروں سہتی دے چلتر نال ہیر نوں کڈھ کے لے جاندا اے۔ کھیڑے اوہناں نوں پھڑ کے کوٹ قبولے دے راجے دے پیش کردے نیں۔ راجا کھیڑیاں دے حق وچ فیصلہ کردا اے، بددعا نال شہر نوں اگ لگدی اے تے ہیر رانجھے نوں مل جاندی اے۔ جے دوواں شاعراں دے سارے رانجھے دے پاتر

نوں ویکھیے تے دمودر دا رانجھا ماڑا تے نمانا اے جیہدی نہ اپنی مرضی اے تے نہ ای اپنی زبان اوہ کسے دے اگے نہیں کُسکدا۔ تے دوجیاں دی مرضی مطابق چلدا اے تے بڑی کمزور تے کمپلیکسڈ شخصیت دا مالک اے۔ جد کہ وارث دا رانجھا بڑا متحرک پاتر اے دلیر تے اَت سوہنا اے، ایہدا ای اوہنوں مان وی اے۔ اوہ راہ وچ آون والے وسیب دے دوادارایاں دیاں نمائندیاں 'ملاں' تے 'لڈن' دیاں سوالاں جواباں راہیں چکریاں بھواں دیندا اے۔ کدھرے کمزور نہیں پیندا، پچھانہہ پرتنا اوہدے سبھاوچ ای نہیں۔ اوہ بڑی ٹھاٹھ نال جوگ لیندا اے تے سہتی دیاں کرڑیاں سوالاں دے جواب دے کے داستان دا رنگ ڈھنگ ای بدل دیندا اے۔ دمودر دے رانجھے کول اک دوتھاواں اجیہیاں وی نیں جتھے پڑھن والے نوں ہاساوی آوندا اے۔ اک اوہ تھاں جتھے رانجھا سنڈھے تے چڑھ کے سیدے کھیڑے نوں ویکھن جاندا اے تے دوجا ہیر دے ڈولے نال وی رانجھے دا جانا۔ انج تے خورے کدھرے وی پنجاب وچ نہ پہلاں تے نہ ای اج ہویا اے۔ جد کہ وارث دے رانجھے وچ انج دی کوئی جھول نہیں اوہ تے سارا سفر پڑھن والیاں دیاں اسیساں وچ کردا اے تے کدھرے وی پڑھن والے اوہدے تے ہسن دا سوچ وی نہیں سکدے۔

ہیر:

ہیر دا پاتر دمودر تے وارث شاہ ہوراں کول اکوجیہی اٹھان دا مالک اے اتھرا، مونہہ زور، لاڈلا تے کسے نوں وی خاطر وچ نہ لیاون والا۔ سارے وسیبی جبر نال ٹکر لین والا تے وسیبی باندھاں نوں توڑن بھنن تے اوہناں تے جاگھ کرن والا اے، پر فیر وی تھوڑے بہتے فرق ایہناں دوواں شاعراں دے بیان ڈھنگ وچ موجود نیں۔ دمودر نے ہیر دے پاتر دی اساری وی ورھے وار کیتی اے پر ایتھے اک واری فیر اوہ ہیروئن دے پاتر دی اساری کرن لگیاں ٹپلا کھا گیا اے تے ہیر دی منگنی وی دو سالاں دی عمر وچ کروا دیندا اے۔ انج جاپدا اے جیویں دمودر دے دور وچ دو ورھیاں دے بال دی منگنی کرن دا رواج ہووے کیوں جے اوس رانجھے دی وی انج ای منگنی کروائی اے۔ دمودر ہیر دی نفسیاتی نشوونما ورھے وار انج کردا اے:

دو ورھیاں دی چھوہر ہوئی ڈھک رہیاں کڑمائیاں
چونہہ ورھیاں دی چھوہر ہوئی گلاں کرے سچیائیاں
چھیاں ورھیاں دی چھوہر ہوئی تاں لگی کرن بھلیائیاں
اَٹھاں ورھیاں دی چھوہر ہوئی تاں در در کوکاں پائیاں
دساں ورھیاں دی چھوہر ہوئی چارے نیں نوائیاں
باراں ورھیاں دی چھوہر ہوئی تاں رانجھے اکھیں لائیاں[12]

پر وارث شاہ ہوراں ہیر دا پاتر اسارن لئی انج دی کسے وی گل دی لوڑ ای نہیں سمجھی اوہناں ہیر دا سراپا الیکیا

تے اوہدے وچوں ہیر دی جو تصویر ابھردی اے، اوہ ای ہیر اے۔ اوہدے سارے گن، اوہدا پورا پاتر وارث شاہ ہوراں ہیر دے سراپے وچ ای کھڑا کر دتا اے۔ دمودر نے ہیر نوں چونہہ بھراواں دی بھین وکھایا اے، جیہڑی لاڈلی اے تے وارث شاہ ہوراں صرف دو بھین بھرا وکھائے نیں اک بھرا سلطان تے دوجی ہیر۔ ایہہ دوویں جنساں مرد تے عورت وی گھر وچ اپنی اپنی تھاں لاڈلے نیں۔ ہیر دا پاتر دمودر تے وارث شاہ ہوراں کول ژنگ دے 'Animus' دی مکمل تصویر اے۔ اوہدے اندر دا مرد بڑا تگڑا اے۔ پر دمودر نے تے ہیر نوں سچ مچ دا مرد تے اوہ وی سورما تے لڑاکا بنا کے پیش کیتا اے جیہڑی کہ نورے ورگے اک تگڑے راٹھ نال بیڑی دی مالکی دی جنگ لڑدی اے تے جدوں نورے دا لشکر جیہڑا نامی گرامی لڑاکیاں دا جتھا اے۔ دمودر ہیر دیاں سہیلیاں کولوں نورے دے لشکر نوں تگڑی بھاج دواندا اے۔ ایہہ گل کسے وی طرح پڑھن والے نوں پچدی نہیں۔ دمودر لکھدا اے:

ہیر دھروہ کر ماری مصری، سرنورے دے سٹی
آئی راس نہ گئی چھوہاویں، دھرت رت ورتی
ادھا دھڑ ہینّے وچ پھاتا، ادھا ڈھٹا دھرتی
آکھ دمودر کیکن دِسے، جیوں دھوبی سُتھن گھتی (13)

دمودر دی پاتر اساری دے حوالے نال جے ایہہ گل وی من لئیے کہ ہیر بڑی بہادر اے جیہڑی سورمیاں دے مونہہ وی بھن دیندی اے۔ اک پاسے تے ہیر دی ایہہ اُٹھان اے کہ لڈن نوں وی جھمب دینا تے نورے دے کٹک نوں وی رتورت کر کے نسا دینا۔ اودوں تیکر دی ہیر راٹھاں چاری وسیب وچ پھسی ہوئی اے، اوہ راٹھاں وانگوں لڑائیاں وی کردی اے تے اپنے کمی کارے نال وی دھروہ کر لیندی اے، پر جدوں رانجھے دی پریت اوہدے من وچ اُتردی اے تاں اوہدے اندروں ہور طرح دی بندیائی نسردی اے۔ عشق آپوں ای تبدیلی داناں اے تے رانجھے دی ہیر ہُن ہور سیدھاں تے سوچدی اے:

تاں روندی ہیر نہ بولے وا توں، ذرا بلیندی ناہیں
دکھ نہ تھے ڈسکیں رووے کوئی بُجھ سکے ناہیں
روندے نین کریندی زاری کیں تھوں دکھ ونڈائیں
آکھ دمودر ہسی پچھے، پھر پھر ہیرے تائیں(14)

پر وارث ہوراں کول جیہڑی ہیر دے پاتر دی اٹھان اے اوتھے عشق دا بیان، بہت ٹھکواں اے:

رانجھے اُٹھ کے آکھیا واہ سجن ہیر ہس کے تے مہربان ہوئی
نین مست کلیجڑے وچ دھانیں ہیر گھول گھتی قربان ہوئی
وارث شاہ نہ تھاؤں دم مارنے دی چار چشماں دی جدوں گھمسان ہوئی(15)

سید علی عباس جلالپوری 'مقامات وارث شاہ' وچ لکھدے نیں:

''ہیر رانجھے کو دیکھ کر ٹھٹک رہ گئی جس طرح زلیخا یوسف علی کو نظارے سے اپنے حواس کھو بیٹھتی تھی۔ وارث شاہ کہتے ہیں کہ چاہنے والوں کی آنکھیں چار ہوں تو وہاں دم مارنے کی گنجایش کیا رہ جاتی ہے۔ دیکھتے دیکھتے عشق طلوع ہوتا ہے اور عشاق کے دل و جان پر چھا جاتا ہے۔ اِسے چار چشموں کی گھمسان سے تعبیر کرنا نہایت بلیغ انداز بیان ہے۔''(16)

دمودر دی ہیر وی ایہہ انداز اختیار کر لیندی اے پر رون پٹن تے زمین تے لکیراں واہ کے سوچن توں مگروں:

نہ کوئی آکھو، ہیرے مینوں نہ کوئی آکھ سلیٹی
ذات سنات پچھانو ناہیں میں چاکے نال چکیٹی
کدوں چوچک ماں پیو مینڈا میں کدن اوہناں دی بیٹی
دامن آلڑ لگی تینڈے جے پواں قبول جٹیٹی (17)

بھاویں ایتھے آ کے دمودر نے وارث توں وی اگلی گل کیتی اے کہ ہیر رانجھے دے پیار وچ اپنے ماں پیونوں وی بھل جاندی اے۔ پر سیانے آکھدے نیں پھل موسم دا گل ویلے دی۔ دمودر نے پچھے رانجھے نوں ملن مگروں رواپٹا کے، سوچاں وچ پا کے ہیر دے پاتر نوں کمزور ضرور کر دتا اے بھاویں وقتی طور تے ای۔ پر وارث دی، ہیر کدھرے وی ماپیاں نالوں وکھ ہو کے نہیں رہندی تے نہ ای اوہناں توں وکھ ہو کے اپنی رانجھے نال پچھان بنانا چاہندی اے۔ جیہدا ثبوت اخیر تے جا کے وی اوہدا ماپیاں دی گل من لینا اے بھاویں اوہناں اوہنوں زہر ای کیوں نہ دے دتا۔ نالے ایہہ وی اکھان دمودر دی ہیر تے پورا ڈھکدا اے جدوں اوہ رانجھے نال عشق ہو جان مگروں سوچ رہی اے کہ ہن کیہ کراں گی؟ کیہ بنے گا اکھان ایہہ اے کہ 'جتھے عقل دیاں حداں مکدیاں نیں اوتھوں عشق دیاں حداں شروع ہوندیاں نیں۔ ایس لئی اوتھے ہیر دا سوچ وچار وچ پینا وی اوہنوں کمزور ثابت کردا اے۔ روایت پسند بھاویں اوہنوں اوس صورت حال وچ سیانا پاتر گندے رہن۔

دمودر دے ایہناں بولاں توں، سولہویں صدی دے اشرافیہ دی تصویر اُبھردی اے کہ اوہناں دے گھراں وچ تھاں بناون لئی کیہو جیہے ورتن ورتاء دی لوڑ ہوندی اے۔ انج دمودر دی ہیر وڈے فطری طریقے نال رانجھے نوں چوچک دی لوڑ بنا دیندی اے۔

ہولی ٹریں تے مِٹھا بولیں، پہلوں منگیں پانی
مونہہ تے ڈھال دیویں لڑ لنگی گل نہ بوہت بکھانی (18)

اوہ رانجھے نوں مونہہ کجن لئی وی آکھدی اے تے بہتیاں گلاں کرن توں وی ہوڑدی اے۔ وارث شاہ ہوراں دی ہیر بڑی بااعتماد اے اوہنوں پتہ اے کہ اوس جیہڑے کم نوں ہتھ پا لینا اے اوہ کر وکھانا

اے۔ ایسے لئی اوہ نہ تے رانجھے نوں ای کجھ سمجھاندی اے اے تے نہ ای پیو دے ترلے منتاں کردی اے سگوں رانجھے نوں اوسے سوہنے سنکھے حلیے وچ پیو دے ساہمنے پیش کر کے ایہہ اعلان کردی اے:

ہیر جائیکے آکھدی بابلا وے تیرے ناؤں توں گھول گھمائیاں میں
میری جان بابل جیویں ڈھول راجا ماہی مہیں دا ڈھونڈلیائیاں میں (18)

ہیر دے ہجر فراق دے بیان بھاویں وارث کول بڑے اعلیٰ درجے نیں، دل نوں رُگ بھردے نیں تے پڑھن والیاں دیاں اکھاں گلیاں کر دیندے نیں پر جذبیاں دے بیان وچ دمودر وی گھٹ نہیں۔ دمودر دی ہیر دا وکھریواں وارث نالوں ایہہ وی اے کہ کھیڑے ہیر نوں ویاہ مگروں وکھرا کر دیندے نیں۔ اوتھے ہیر رانجھے دی جدائی وچ تڑف رہی اے دمودر نے بڑے سوہنے ڈھنگ نال اوہدیاں نفسیاتی تے جسمانی لوڑاں نوں بیانیا اے:

سِک رانجھے دی ہیرے تائیں، جیکر کچا پارہ
تڑپھے صحیح نہایت مِچھی، گلدا پنڈا وچارا
سلگے سلگ سلگ پھر بجھے، مونہہ نہ بولن ہارا
ہیر سیالی دیہی گالی، کجھ نہ چلدا چارا (20)

دمودر کول وی ہیر دا پاتر تگڑا تے مونہہ زور اے۔ اوہ وی وارث دی ہیر وانگوں قاضی نوں ٹھکویں جواب دیندی اے تے کھیڑے نال نکاح ویلے قاضی جدوں اوہدے نک کن وڈھن دا ڈراوا دیندا اے، اوہنوں اگوں آکھدی اے:

نک کن تنہاں دے کپیے، جو یاری چوری کریندا
دوجا نک تنہاں دا وڈھیے جو حق پرایا لیندا
رانجھن میرا میں رانجھن دی بیا نکاح نہ تھیندا
اکھیں کدی نہ ڈٹھا کھیڑا کنیں پیا سنیندا(21)

دمودر تے وارث شاہ ہوراں کول ہیر دا پاتر جاگیرداری سماج تے اوہناں دیاں بنائیاں جھوٹھیاں قدراں دانا بر پاتر اے۔ دوواں شاعراں دے قصیاں وچ ہیر دا انداز فتح کرن والا اے۔ ایس پاتر راہیں دوواں شاعراں وسیب وچ عورت دے مرے ہوئے پاتر نوں نویں سرے توں زندہ کیتا اے تے اپنے حق لئی لڑن دا ول دسیا اے۔ دوواں شاعراں کول ہیر دا پاتر اپنے آپ نوں کسے وی پرائے مرد دی غلامی وچ دین نوں تیار نہیں۔ اوہدے من وچ رانجھا وسدا سی تے اوس رانجھے نوں حاصل کرن لئی اپنا پورا ٹل لایا۔ دمودر دی ہیر نے رانجھا حاصل کر لیا پر وارث دی ہیر نوں اخیر جھوٹھے سماج نے زہر دے کے مار دتا۔ ہیر دے پاتر نوں ہرمن پیارا پاتر بناون پچھے اساڈی لوک پریت وی اے، پر دمودر تے وارث ورگیاں شاعراں جدوں اوہدیاں باریک نفسیاتی کیفیتاں نوں اُلیکیا تاں ای اوہ عورت دی آزادی دا

استعارہ بنی اے۔

سہتی:

سہتی دا پاتر دمودر تے وارث شاہ ہوراں کول بڑا اہم اے۔ دوواں شاعراں کول ایس پاتر دے رنگ ڈھنگ تے کرنیاں وکھو وکھ نیں پر اک کم دوواں کول سانجھا اے تے اوہ اے رانجھے تے ہیر دا ملاپ۔ دمودر کول سہتی دا پاتر بڑا عجیب اے اوہ پنڈوں باہر رہندی اے۔ ہیر دے ویاہ کے آون تے اوہنوں پنڈوں باہر جتھے رکھیا جاندا اے اوتھے اوہ ہیر دی ہمسائی بندی اے تے رامو باہمن نوں گھل کے ہیر دے ویاہ مگروں تخت ہزارے پرت گئے رانجھے نوں دوبارہ سدّ کے ملاندی اے۔ دمودر دی سہتی وی ہیر نوں آوندیاں ای پچھان جاندی اے کہ ایہد اویاہ ایہدی مرضی دے مرد نال نہیں ہویا۔ جدوں اوہنوں پتہ لگدا اے کہ ہیر رانجھے نوں پسند کردی اے تے فیر اوہ بےغرض ہو کے رانجھے نوں سدوا کے ہیر رانجھے دا میل کرواندی اے۔ ہیر نوں سپ لڑوا کے رانجھے نوں اوہدا علاج کرن لئی چالی دن کمرے وچ بند رکھدی اے اوہناں دی سیوا کردی اے تے رانجھے تے ہیر نوں نس جان دا مشورہ دیندی اے تے نسن وچ اوہناں دی مدد وی کردی اے۔ دمودر دی سہتی بغیر کسے غرض دے ایہہ سارا کجھ کردی اے اوہدے اندر صرف زنانی دا دکھ درد اے۔ پر دوجے پاسے وارث دی سہتی تے پڑھن سنن والیاں دے کناں نوں ہتھ لوا دیندی اے۔ اوہ جوگی رانجھے دیاں سوالاں نال پھرکیاں پھیر دیندی اے تے داستان وچ اجیہا رنگ بھردی اے جیہڑا بھلن والا نہیں۔ سہتی راہیں وارث شاہ ہوراں چاتر تے چالاک زنانیاں دی نفسیات دا بھرواں وکھالا کیتا اے۔ وارث دی سہتی پرلے درجے دی مطلبی وی اے۔ پہلاں تے اوہ رانجھے دے پیر ای زمین تے نہیں آون دیندی پر جدوں رانجھا اوہنوں مراد بلوچ ملان دی گل کردا اے تے فیر اوہدے پیریں پے جاندی اے۔ رانجھے ہیر دا میل وی کراندی اے، ہیر نوں جنسی حوالیاں نال چھیڑدی وی اے تے اوہناں نوں نسن وچ مدد دیندی اے تے آپ مراد بلوچ نال نس جاندی اے۔ سہتی دا پاتر قصے دی بھرویں لوڑ اے جیہنوں دوواں شاعراں اپنی اپنی بت تے سمجھ بوجھ نال اساریا اے۔ دمودر دی سہتی دا سبھا درویشاں والا اے جدکہ وارث دی سہتی دا سبھا خودغرضانہ اے۔ پر ایہدے باوجود اوہ ہیر تے رانجھے دا میل وی کروا دیندی اے۔ دمودر دی سہتی ہیر تے رانجھے نوں ایہہ کہہ کے وِدیا کردی اے:

سن نی ہیرے آکھ حقیقت کتنا کوڑ اکھائیں
کندھیں اُتے دوڑیں، آخر میں ڈھیہسائیں
ہووے بول سچا واں ہیرے، سِکدے روح ملائیں
کھاوو پیوو، موجاں کریو، آکھ کے تساں سنائیں
آکھ دمودر سنی سلیٹی، جے مراں تاں کم تساہیں[22]

جدکہ وارث دی سہتی ہیر تے رانجھے نوں تورن لگیاں مراد ملان دی سِک انج ظاہر کردی اے:

نکل کوٹھیوں ٹُرن نوں تیار ہوئے سہتی آن، حضور سلام کیتا
بیڑا لاء بنّے اساں عاجزاں دا رب فضل تیرے اُتے عام کیتا
میرا یار ملاوناں واسطہ ای اساں کم تیرا سرانجام کیتا
بھابھی ہتھ پھڑائیکے تور دتی کم کھیڑیاں دا سبھو خام کیتا(23)

کیدو:

کیدو قصہ ہیر دا بڑا اہم پاتر اے جیہدا مرتبہ داستان وچ ولن والا اے۔ کیدو دمودر کول وی برائی دا استعارہ اے تے وارث شاہ ہوراں تے ایس پاتر نوں آرکیٹائیپل پاتر بنا دتا اے تاں ای اج وی جتھے کوئی پاتر دو پیار کرن والیاں وچکار آون دا چارہ کرے، پیار کرن والے وی تے دوجے وی اوہنوں کیدو آکھدے نیں۔ دمودر کول کیدو چوچک دا سکا بھرا اے۔ دمودر ایس بارے انج لکھدا اے:

ہوئے دیوانہ چوچک خانا، کیدو سد انایا
تھیو نہ نابر میری ولوں، مینڈے ماں پیو جایا(24)

جد کہ وارث شاہ ہوراں کول کیدو چوچک دا سکا بھرا نہیں سگوں اوہ پنڈوں باہر جُھگی وچ رہندا اے، نشئی تے بھنگی اے۔ ہیر اوہدے بارے رانجھے نوں دسدی اے:

ساڈے کھوج نوں تک کے کرے چغلی دینہہ رات ہے وچ برائیاں دے
ملے سراں نوں ایہہ وچھوڑ دیندا بھنگ گھتدا وچ کڑمائیاں دے(25)

دمودر کول ہیر دا پیو مہر چوچک کیدو دے ترلے کر کے اوہنوں بیلے وچ ہیر تے رانجھے دی سوہ لین گھلدا اے۔ دمودر آکھدا اے:

سن بھائی میں صدقے کیتا، تینوں آکھ سنائیں
بیلے جائے حقیقت گھنے، آ آکھیں میں تائیں (26)

پر وارث شاہ ہوراں دا کیدو آپ ہیر رانجھے دی کھوج وچ اے:

کیدو ڈھونڈ دا کھوج نوں بھرے بوھندا باس چوری دی بیلیوں آوندی اے
وارث شاہ میاں ویکھو ٹنگ لنگی شیطان دی کلا جگاوندی اے(27)

'دمودر' دا کیدو وی ہے شیطان ای کیوں جے چوچک اوہنوں ترلے نال ہیر رانجھے بارے پتہ کرن لئی آکھدا اے تے اوہ چوچک دا پردہ نہیں رکھدا سگوں ساریاں نوں اکٹھا کر کے آکھدا اے:

سنو سیالو دھیاں والو! دھیاں مول نہ رکھو
ہکے تاں دھیا نئیں لڑھاؤ، یکے سر کر یاد وکھو
ہک ہک ونڈی آوندی ناہے، انگل بھر بھر چکھو
تسیں کھاندے ہو ڈھوڈا تھاپی، چاک کھاندے ایہہ وتھو(28)

تے وارث شاہ ہوراں دا کیدو وی چوچک دی عزت پرہے وچ جا کے انج اچھال دا اے:

پر ہے وچ کیدو جاء پگ ماری چلو ویکھ لو گلاں اولیّاں نیں [29]

ایس شکایت مگروں کیدو نوں ہیر دیاں سہیلیاں دا کٹن تے کلی ساڑن دوواں شاعراں کول سانجھا اے پر دمودر دا کیدو ہیر دے آکھن تے جوہ چھڈ جاندا اے، پر وارث شاہ ہوراں دا کیدو بڑا تگڑا پاتر اے۔ اوہ برائی دا سمبل اے۔ اک لت توں لنگا، شکل دا کوجھا، نہ رواں نہ دھواں نہ زمین نہ جائیداد، منگ تنگ کے کھاندا اے تے احساس کمتری دا شکار اے۔ ایڈلر دی احساس کمتری دی تھیوری وارث شاہ ہوراں دے کیدو تے پوری اُتر دی اے۔ آپ پنجابی وسوں دی سوجھ 'لنگے تے کانے دی اک رگ ودھ' آکھ کے کیدو دے پاتر نوں شیطان ثابت کر دی اے۔ وارث دا کیدو چوچک کولوں بے عزت ہو کے، ہیر کولوں پھاٹ کھا کے، ہیر دیاں سہیلیاں کولوں کٹ کھا تے جھگی سڑوا کے وی باز نہیں آوندا۔ اوہ پرھیا وچ چوچک نوں بھنڈ دا وی اے تے چوچک اوہدے آکھے لگ کے ہیر دا ویاہ کھیڑیاں ول کر دیندا اے۔

کیدو دا پاتر دوواں شاعراں کول برائی تے شیطانی دا سمبل اے پر وارث شاہ ہوراں کول ایہہ پاتر اینا تگڑا اے کہ ایس پاتر نے اپنے ورگے کئی بندے اپنے حمایتی بنا لئے نیں جیہڑے کیدو دے مرن مگروں وی اوہدی شیطانی ریت دیاں لیہاں تے ٹُر رہے نیں۔

لڈن:

لڈن دا پاتر دمودر کو ایس حوالے نال بڑا اہم اے کہ لڈن نوں دمودر نے ماڑی تے بھکھ مردی لوکائی دا نمائندہ بنا کے پیش کیتا اے، جیہناں دی نہ کوئی زمین تے نہ جائیداد ہوندی اے ایہدے توں ودھ ایہہ کہ اوہناں دی اپنی مرضی وی کوئی نہیں ہوندی تے ہر ویلے اتلے میل دی من مرضی نال چلنا ای اوہناں دی حیاتی دا مقصد ہوندا اے کیوں جے اوہ ماڑے جو ہوندے نیں۔ دمودر نے لڈن دے پاتر دا تعارف انج کروایا اے جیہدے وچ ایہہ گل صاف دسدی اے کہ ایہہ طبقہ وچارا ہر ویلے سدّیاں تے ٹُردا رہندا اے:

لڈن ناؤں ملاح دا تینگر، دوروں سد انایا [30]

دمودر موجب لڈن دے نورے راٹھ دی بیڑی وچ وڑن پاروں اوہنوں نورے کولوں مار پیندی اے تے اوہ غصے وچ آ کے اوہدی بیڑی کھول لیاوندا اے پر ایتھے وی اوہدی بے وسی ویکھن والی اے کہ اوہ ہن جائے کتھے؟ اخیر ہیر اوہدا ایہہ مسئلہ حل کر دی اے تے بیڑی اپنے کول رکھ لیندی اے۔ نور ادھا ڑ کر دا اے تے ہیر سہیلیاں نال اوہناں نوں بھاج دیندی اے۔ ایتھے ہیر لڈن تے نورے نوں اپنا جاگیردارانہ ٹل وکھایا اے۔ اصل وچ سولھویں صدی تیکر انسانی شعور ایتھوں تیکراں اپڑیا سی کہ اک دے ظلماں توں اک کے دوجے دی پنجالی گل گھت لوو۔ ایہو کجھ لڈن نال ہوندا اے۔ اوہ اک جاگیردار کولوں نس کے دوجے دی چھاں بیٹھ آ جاندا اے، پر جدوں ہیر نوں رانجھے نوں بیڑی وچ واڑن پاروں لڈن تے

غصہ آوندا اے تاں اوہ وی لڈن نال نورے والا سلوک کردی اے یعنی ماڑا ہر پاسے ماریا جاندا اے۔

دمودر دا لڈن نرم دل وی اے جتھے رانجھا اوہنوں بیڑی وچ سون دی اجازت منگدا اے تاں پہلاں لڈن نہیں مندا پر رانجھے دے ناراض ہو جان تے اوہدا دل نرم پے جاندا اے تے اوہ اوہدے لئی ہیر دی مار تے غصہ جھلن لئی وی تیار ہو جاندا اے۔ دمودر لکھدا اے:

لڈن دھا چلیا پل پچھوں، تاں پھڑ کھچڑ چایا
جے میں مویا تاں صدقے کیتا، کم رنجھیٹے دے آیا
وار بڈھے دی ہن مروندا، جے توں ٹرسدھایا
آکھ دمودر دھیدو تائیں، آن کے پلنگ سوایا(31)

دمودر نے اکبری سمے دے جاگیردارانہ وسیب وچ کمّی دی حیثیت نوں بیان کیتا اے پر دوجے پاسے وارث شاہ دا لڈن بڑا چاتر، رشوت خور تے جاگیردار دا کمّی ہو کے وی جاگیردارانہ سرمایہ دارانہ سوچ والا پاتر اے۔ اوہ بڑے پتھر دل اے جیہڑا رانجھے دے ترلیاں منتاں تے وی کن نہیں دھردا تے اوہنوں جواب ایہہ دیندا اے:

پیسہ کھول کے ہتھ جے دھریں میرے گودی چائے کے پار اتارناں ہاں
اتے ڈھیکیا مفت جے کن کھائیں چا بیڑیوں زمیں تے مارنا ہاں
جیہڑا کپڑا دئے تے نقد مینوں سبھو اوس دے کم سوارناں ہاں
زوراوری جے بیڑے تے آن چڑھے اَدھ واٹڑے ڈوب کے مارنا ہاں(32)

وارث شاہ ہوراں دے لڈن دی ایس سوچ دی وجہ پکی گل اے اٹھارویں صدی دے سیاسی سماجی حالات سن جیہناں پاروں بندیائی وچوں بندا لاگ دا مک جانا صاف پیا دسدا اے۔ وارث دا لڈن اٹھارویں صدی وچ بیٹھا اے جتھے بے وساہی اتناں دی اے نہیں پتہ دھاڑویاں کس ویلے آ پینا اے جاں اوہناں دی غیر موجودگی وچ بنے چنے دے بھراواں آن گل وڈھنے نیں۔ بلھے شاہ ہوراں تے ایس بے وساہی نوں ماں نوں دھی دے لُٹ کھڑن تیکر بیانیا اے تے اوہ تے لڈن اے جیہدا رانجھے نال رشتہ وی کوئی نہیں ایس لئی اوہ کیوں رانجھے جیہے ماڑے بندے نوں، جیہدے کول دھیلا وی نہیں، بیڑی وچ واڑے پر جدوں اوہدا اپنا خسارہ رناں دے رانجھے نال کھسکن دا ڈر پیندا اے تاں اوہ ویکھدا کیہ اے:

رناں لڈن جھبیل دیاں بھرن مٹھیں پیر دویاں دی ہِک ٹکا بیٹھا
غصہ کھائیکے لئے جھبیل جھئیاں اتے دونہاں نوں ہاک ملا بیٹھا(33)

تے اخیر لڈن اپنیاں زنانیاں دے ہتھوں جان دے ڈرتوں بے وس ہو جاندا اے وارث لکھدے نیں:

دوہاں بانہاں توں پکڑ رنجھیٹڑے نوں مڑ آن بیڑی وچ واڑیا نیں
تقصیر معاف کر آدمی دی مُڑ آن بہشت وچ واڑیا نیں(34)

دمودر دا لڈن اک پرامن وسیب وچوں جمیا پاتر اے اوہدے وچ ماڑا تے کمی ہون دی کمزوری تے موجود اے پر اوہدے وچ انسانیت سگویں موجود اے ،جیہڑا اک انجان دے رُس جان پاروں اوہدی منگ آپ مارکھا کے وی پوری کر دیندا اے۔ پر وارث دا لڈن اٹھارویں صدی دے بے وساہی دے گھمن گھیر اندر پھسیا انسان اے جیہدے وچوں حالات دی بے وساہی دھاڑویاں دی لُٹ مار تے جبر تے اپنیاں دے جانوں مارن دے خوف نے اوہدے وچوں انسانی قدراں دا جنازہ کڈھ چھڈ یا اے اوہ تے مار تے بیٹھا اے، اپنے گھاٹے دا سودا اوہنوں اُکا گوارہ نہیں۔ دوویں پاتر اپنے اپنے وسیب دی بھرویں نمایندگی کردے نیں۔

چوچک:

چوچک، ہیر دا باپ دمودر تے وارث شاہ ہوراں کول اکو جیہے جاگیرداری نظام دا خودغرض تے فائدے دا پُتر پاتر اے۔ دمودر ہیر دے جمن توں کجھ چرمگروں ای ہیرنوں اپنے فائدے لئی ورتنا چاہندا اے جیویں جاگیردار اپنیاں جاگیراں ودھان لئی دھیاں دے ساک اپنے توں وڈے جاگیرداراں ول کردے نیں۔ دمودر دا چوچک وڈی ہوندی ہیرنوں ویکھ کے ایہہ پیار پیار رہیا اے تے اخیر تے اوہدی نظر ہیرنوں اکبر بادشاہ نوں دے کے وڈے فائداں تے اے۔ دمودرلکھدا اے:

بھائی بابے متا پکایا، ہیر کڑی کہیں ڈیہاں
ککے تاں دیجے توڑ پٹھاناں، سندھوں پار چڑیہاں
ککے دویہاں اکبر غازی، کچھاں آپ کُچھیہاں(35)

وارث شاہ ہوراں دے چوچک کول انج دی کوئی سوچ نہیں پر اپنے فائدے لئی اوہ ہیر دی وکالت اگے اپنی سیانف نوں وی کنڈ پچھے رکھ دیندا اے تے ایہہ جاندیاں وی کہ کڑی منڈے تے ریجھ گئی اے تے اگے کیہہ ہونا اے، اکھاں میٹ کے رانجھے نوں چاک رکھ لیندا اے:

باپ ہس کے پچھدا کون ہوندا، ایہہ منڈرا کت سرکار دا اے
ہتھ لائیاں پِنڈے تے داغ پوندا ایہہ مہیں دے نہیں درکار دا اے(36)

پر فیر اپنی لوڑ ہتھوں مجبور ہو کے ہیر دے سر احسان کر رہیا اے:

تیرا آکھنا اساں منظور کیتا مہیں دیہہ سنبھال کے ساریاں نی (37)

دمودر دا چوچک جدوں بیلے وچ رانجھے ہیرنوں اکٹھیاں ویکھدا اے، رانجھے نوں ماردا وی اے تے چاکری توں وی جواب دے دیندا اے۔ پر جدوں رانجھا ٹردا اے تے ساریاں مجھاں وی رانجھے دے مگر ٹردیاں نیں تے فیر چوچک نوں رانجھے دی ہیر نال موجاں کرن والی گل بھل جاندی اے تے فائدے والی گل اکھاں اگے چڑھ کھلوندی اے فیر اُوہ رانجھے نوں انج منتاں ترلیاں نال منا ندا اے:

آکھے خان توں تاں ہی رُٹھا جے میں سٹا لائیاں
جے خان پٹھان اساڈا، نال برابر بھائیاں
جے باپ سزا دتی بیٹے نوں کسے کیہ لیہسن سائیاں
آکھ دمودر ایوں کرجھیں، چوچک خان بھرائیاں (38)

ایہہ گھٹیا تے اپنے فائدے دی سوچ ای پندرھویں صدی دے جاگیردار دی جیہنوں اپنا نکا جیہا نقصان اپنی دھی دی قیمت تے جرنا وارہ نہیں کھاندا۔ پر اٹھارویں صدی دا جاگیردار جے ایہہ آکھے تاں ایڈی انوکھی گل وی کوئی نہیں وارث لکھدے نیں:

چوچک آکھیا جامنا اوسنوں ویاہ تیک تاں مہیں چرا لیئے
جدوں ہیر ڈولی پاتور دیئے رُس پوے جواب تاں چا دیئے
ساڈی دھی دا کجھ نہ لاہ لیندا سبھا ٹہل ٹکور کرا لیئے
وارث شاہ اسیں جٹ سدا کھوٹے جھٹکا فند ایتھے ہک لا لیئے (39)

دمودر تے وارث دے چوچک دی سوچ خالص جاگیردارانہ تے اپنے فائدے دی سوچ اے جیہڑی ڈھڈ دیاں جمیاں نوں وی اپنے فائدیاں تے قربان کر دیندی اے جے دھی ایجیہے بندے نوں پسند کر لوے جیہدے توں کوئی فائدہ نہیں تاں اوہنوں جھوٹھی انا خطر جانوں وی ماریا جا سکدا اے پر جے فائدہ دین جوگا بندہ ہووے تاں اوہناں نوں اک دوجے وچ مصروف ویکھ کے وی اکھاں میٹ لوو۔ کجھ مصلحت پسند ایہہ وی آکھدے نیں کہ چوچک عشق نوں ہیر رانجھے دا فکری تقاضا سمجھ کے برداشت کر جاندا اے۔ دمودر تے وارث شاہ دے چوچک نوں مکھ رکھ کے ایہہ گل آکھنا چٹے جھوٹھ وانگوں اے کیوں جے اوہ فطری تقاضا ویکھن تاں اوہناں دا ویاہ کر دینا وی تاں فطری تقاضہ اے۔ اوہ تاں نہیں ہو سکیا اوہناں کولوں سو ایہہ فطری تقاضا نہیں سگوں رتبے دے حصول دی نفسیات اے کہ وڈے بندیاں نال دھیاں ویاہ کے اوہناں دی ساکاچاری نال اپنے آپ نوں مضبوط کرنا۔ ایہہ کمینگی جاگیرداری وسیب وچ کل وی موجود سی تے اج وی اے۔ پر حقی گل ایہہ وے کہ سرمایہ داری نظام دی وی اُنجے لوڑ بن گئی اے۔ جاگیرداری وچ ایس توں سانگیاں دی مضبوطی دا کم لیا جاندا سی تے ہُن کاروباری سہان اسارن دا۔ بھاویں وسیب جاگیرداراں توں سرمایہ داری ول ودھ رہیا اے پر اُتلے میل دس ایہہ لوڑ اکو جیہی اے۔

ملکی:

ملکی دا پاتر وارث ہوراں کول تے 'کندی' دا دمودر کول ہیر دی ماں اے۔ پر ایس پاتر دی سوچ دوواں شاعراں کول وکھ وکھ اے۔ دمودر کول کندی دا پاتر چوکھا متحرک اے تے اک پنجابی سیانی ماں دا پاتر اے جو اپنی دھی ہیر نال ہر ڈھنگ نال چلن دا چارہ کردی اے۔ کدے اوہدے عیب چھپاندی اے تے کدیں اوہنوں غصے نال سمجھاندی اے، کدھرے بھراواں دا ڈراوا دیندی اے۔

سن نی ہیرے گئی گہیرے! تدھ بھلیری چائی
گھر گھر گل تہاڈی ہیرے سن سن سکے بھائی
جے مر جاوے چاک کویہیں، اساں اوندھی آئی
نج آوندا کدوں آیا، لگیں کانی کائی(40)

پر جدوں ہیر دا پیو چوچک اوہدے کولوں ہیر رانجھے دے میل بارے پچھدا اے تاں اوہ سارا کجھ جاندیاں وی گل انج کردی اے جیویں اوہنوں کسے گل دا وی نہیں پتہ اوہدی ایس چالاکی نوں دمودر انج بیان کردا اے:

مہری آن وڑی پھر اندر، ہس کر خان بلایا
کیوں دلگیر اتے چپاتا، توں کیوں اندر آیا
کیہا غم ،گھدو ای خاناں! کیہ تدھ کسے دکھایا؟
آکھ دمودر خان چوچک تھوں مہری انج پچھایا(41)

جدوں چوچک ہیر رانجھے نوں کیدو نال جا کے آپ ویکھ کے گھر آوندا اے تے کندی ہیر دے عیب تے انج پردہ پاندی اے:

منت کڑیاں خضر دی آہی پاء پاء گھیو پایو نیں
ایہہ چوری میں ہی گٹ دتی، ایتوار ڈٹھو نیں(42)

دمودر کول کندی دا پاتر خاندان دی عزت تے دھی دے پیار وچ ونڈیا ہویا اے۔ ایس لئی اوہ اخیر تے کھیڑیاں دی ڈولی پین لئی وی ہیر دے ترلے کردی اے کیوں جے اوہنوں اپنے خاندان دی عزت پیاری اے تے ترلے ایس لئی کر رہی اے کہ کدھرے ایہدی ضد پاروں پیو بھرا ایہنوں مار ای نہ دین۔ ایس لئی دمودر نے کندی راہیں ہیر دی ماں دی نفسیات نوں سوہنے ڈھنگ نال بیانیا اے۔

دوجے پاسے وارث شاہ ہوراں کول ملکی دا پاتر ہیر دی ماں دا اے۔ اوہ اک سطح تے سیانی ماں دا پاتر نہیں اوہنوں جتھے ہیر دے رانجھے نال بیلے وچ ملن دا پتہ لگدا اے تاں چپ کر کے سیانف نال ہیر نوں اندر وڑ کے سمجھان دی تھاں انج رولا پا دیندی اے:

ملکی آکھدی سدتوں ہیر تائیں جھب ہوتوں اولیا نائیا وے
کھیڈن گئی منہ سوہجلے گھروں نکلی نماں شام ہوئی نہیں آئیا وے
الفو موچیا موجماں وا گیا وے دُھدھی ماچھیا بجھ توں بھائیا وے
وارث شاہ ماہی ہیر نہیں آئی موہر منگواندی گھریں آئیا وے(43)

تے ہیر نوں وی آوندیاں ای اندر واڑ کے نہیں سمجھاندی سگوں اوہنوں ایس ایس ذات دیاں گاہلاں کڈھدی اے جیہڑیاں کسے سنیاں نہ ہون کجھ ونگی انج اے:

ہر ولیے گولیے بے حیائے کنڈوٹیے تے گل پہریئے نی
ادھلا گیئے ٹوٹنییں تت کرمئیں نی چھل چھدریئے چھاپے چہریئے نی
ساہناں نال رہیں دینہہ رات کھیندی آٹلیں نی کتیے وہڑیئے نی
اج رات تینوں مجھو واہ ڈوباں تیری ساعت آوندی قہریئے نی(44)

فیر چوچک دے پوٹے تے لگ کے اوسے رانجھے نوں جیہنوں چاکری توں پہلاں جواب دتا جدوں اوہدے باجھوں مجھاں نہ چگیاں تاں انج ففے کٹنی بن کے رانجھے نوں گھر آ کے ہیر مانن دا انج آکھدی اے:

ملکی آکھدی لڑیوں جے نال چوچک کوئی سخن نہ جیو تے لیاونا ایں
کیہا ماپیاں پتراں لڑن ہوندا تساں کھٹناں تے اساں کھاونا ایں
توئیں چوئیکے ددھ جماوناں ئی توں ہیں ہیر دا پلنگ وچھاوناں ایں
کُڑی کل دی تیرے توں رس پئی توہیں اوس نوں آ مناوناں ایں
منگو مال سیال تے ہیر تیری نالے گھورناں تے نالے کھاوناں ایں (45)

وارث شاہ دی ملکی ایس حوالے نال ایہہ سارا کجھ کردی اوبھڑ نہیں لگدی کیوں جے اوہدا مالک چوچک وی تے انج ای کردا اے۔ تے ملکی انج کردی اے تاں وکھ کیہ اے وجہ فیر اوہی اٹھارویں صدی دی سیاسی سماجی صورت حال والی اے جتھے بلھے شاہ آکھدے نیں کہ آپو دھاپی وچ دھی ماں نوں لٹ کے لے گئی تے جے ملکی اپنے گھر دے مفاد خاطر انج کردی اے تاں کجھ اچرج نہیں کیوں جے اوہ وی اٹھارویں صدی دے جاگیر چوچک لوبھی دی گھر والی ملکی لوبھن اے۔

ایہناں پاتراں توں وکھ دمودر کول وارث شاہ ہوراں توں کجھ وکھرے وکھرے پاتر وی نیں جیہناں دی ہیر لکھدیاں وارث شاہ ہوراں لوڑ ای نہ سمجھی تے اوہناں نوں اپنی داستان دا حصہ نہ بنایا۔ اوہناں وچوں اک تے نورے دا پاتر اے جیہڑا ہیر دے پیو وانگوں اک تگڑا راٹھ اے اوہدی اک تھاویں دمودر ہیر نال لڑائی کروا کے ہیر تے اوہدیاں سہیلیاں دے ہتھوں چنگی مٹی پلیت کرواندا اے۔ دوجا وکھرا پاتر 'ہسی' دا اے جیہڑی ہیر دی سہیلی اے تے ہر تھاں تے ہیر دے نال ہوندی اے سوائے ہیر دے رنگ پور ویاہے جان دے۔ اوہ ہیر دا کھیڑیاں ول ویاہ ہو جان مگروں رانجھے نال تعلق وی بنانا چاہیدی اے پر رانجھا اگے نہیں ودھدا۔ تیجا نکھیڑواں پاتر رامو باہمن دا اے جیہڑا ہیر دا ویاہ کھیڑیاں ول ہو جان مگروں تخت ہزارے پرت گئے رانجھے نوں سہتی دے سنیہے تے واپس لے کے آوندا اے۔ پہلاں تاں انج لگدا اے جیویں رامو باہمن نال سہتی دا چکر اے پر مگروں پتہ لگدا اے کہ انج دی کوئی گل نہیں سی۔ ایتھے اسیں داستان ہیر رانجھا دے شاعراں دمودر تے وارث شاہ دے اوہناں پاتراں دا ای جائزہ لیا اے، جیہڑے دوواں کول موجود سن۔ اُنج داستان وچ کئی ذیلی پاتر ایجہے نیں جیہڑے وارث شاہ کول وڈی ادبی تے ثقافتی امیری نال آئے نیں جیویں بالناتھ دا پاتر، پر دمودر نے سدھ بگائی نوں سرسری

جیہا ای وکھایا اے۔ اسیں ایتھے انج دے پاتراں نوں زیر بحث نہیں لیاندا کیوں جو ایسے باب وچ اگے جا کے وارث شاہ نال ملدے احمد تے مقبل دے پاتراں دے ضمن وچ گل کراں گے۔ انج وی اساڈی بحث دا مہاڑ ایہہ ای اے کہ ایہناں شاعراں نے پاتراں نوں کیویں بیانیا اے نہ کہ ایہناں کول ضمنی پاتراں دی موجودگی نہ ہون دے کارن گنوانا اے۔

مکدی گل ایہہ اے کہ دمودر دے پاتراں دا جدوں وارث شاہ ہوراں دے پاتراں نال ٹکراواں تول کریے تے دمودر نوں ایہہ آدر تے دینا پیندا اے کہ اوہ پہلا ہیر رانجھے دی داستان دا پنجابی قصہ کار اے تے اوس قصہ بہت سوہنا لکھیا اے پر جدوں اسیں وارث شاہ ہوراں دے پاتراں نال اوہدا ٹکراواں تول کردے آں تے فیر سانوں اوہی وارث شاہ دا عظیم اسلوب منا پیندا اے۔ وارث شاہ ہوراں دے سارے پاتر اپنی اپنی تھاں تے اپنے بھرویں تے ٹِل والے نیں کہ دمودر دے پاتر اپنی تھاں پکے پیریں ہوندیاں وی وارث شاہ ہوراں دے پاتراں دا مقابلہ نہیں کردے۔ دمودر دے پاتراں وچ جھولاں دی نیں تے ہسا دین والیاں گلاں وی پر وارث کول سوجھ سیانف انتاں دی اے اوہ اپنے پاتراں کولوں اوہ اوہ کم لے گیا اے جیہڑے اٹھارویں صدی دی نفسیات مطابق نیں۔ وارث شاہ ہوراں اپنے پاتراں راہیں اوہ بغاوتاں کرائیاں نیں جیہڑیاں بہت سارے جیوندی جان والے وی چاہندیاں نہ کر سکے۔

مکدی گل ایہہ اے کہ دوواں فنکاراں وچ سبھے دا فرق جیہڑا اے اوہ اوہناں دی پاتر اُساری وچ مُڈھلا کردار ادا کردا اے۔ ادب عالیہ دا اِک ایہہ وی ہوندا اے کہ فنکار کول انسانی رویے نوں سمجھن دی صلاحیت کنی اے تے ایس پکھوں دوویں فنکار مان یوگ نیں۔ وارث شاہ اصل وچ پنجابی وسیب نوں جنی ڈونگھیائی نال ویکھیا اے اوہدے ساویں گھٹ ای فنکار کھلو سکدے نیں۔ اوہ وسیب تے جی دے اندروں لنگھ جاندا اے۔ اوہدے ایہناں گُناں دے باوجود وارث شاہ ورگے عظیم کلاکار حادثاتی طور تے پیدا نہیں ہوندے سگوں اوہدے پچھے کنے ای دمودر لُکے ہوندے نیں۔

احمد گجر تے وارث شاہ:

قصہ ہیر دے مُڈھلے رچنہاراں وچوں احمد گجر دی تھاں بہوں اچیری اے۔ احمد گجر توں پہلاں پنجابی وچ دمودر ہیر دا قصہ لکھ چکا سی پر احمد دا کمال ایہہ اے کہ اوہ دمودر دے پچھے اکھاں میٹ کے نہیں ٹریا سگوں کئی حوالیاں نال وکھریویاں دی اجیہی بنیاد رکھی کہ ہولی ہولی دمودر دا قصہ آون والے کویاں لئی اپنی اہمیت قائم نہ رکھ سکیا تے دمودر توں مگروں آون والیاں شاعراں اوہدی تھاویں احمد دے قصے نوں ای بنیاد من لیا جیہدیاں بھرویاں مثالاں مقبل تے وارث شاہ ورگے کویاں دے روپ وچ دتیاں جا سکدیاں نیں۔ احمد نے وی دمودر دا قصہ پڑھیا ضرور پر اپنی پیڑ وکھری بنائی۔ احمد نے پہلی واری فارسی دی مشہور صنف مثنوی نوں مکھ رکھ کے ایہہ قصہ بیتاں دی شکل وچ لکھیا۔

احمد نے ایس قصے وچ اوہ بدلا لیاندے جیہناں نوں مکھ رکھ کے احمد نوں قصہ ہیر دے نویں مکتبہ فکر دا بانی آکھنا پیندا اے۔ پنجابی قصہ کاری وچ جیہڑی تھاں مرزا صاحباں وچ پیلو نے ملی اوہی تھاں قصہ ہیر دے شاعراں وچوں احمد کول اے۔ احمد نے ایس قصے وچ بناوٹی گلاں تے ودھیکیاں نوں کڈھ کے اپنے خیالاں دا مرکز عوامی جیون نوں بنایا تے حقیقت پسندی دی بنیاد رکھی۔ اوہنے مجاز توں حقیقت ول سفر کر کے قصہ ادب نوں نویں حیاتی، نواں روپ تے نواں ڈھنگ بخشیا۔

جتھوں تیکر احمد توں مگروں قصہ ہیر لکھن والے شاعراں دا تعلق اے تے اوہناں وچوں مقبل تے وارث شاہ ہوراں دے ناں سر کڈھویں نیں۔ وارث شاہ ہوراں دی ہیر پڑھ کے احمد نوں پڑھیے تے ایہہ گل بغیر کسے شک شبے دے آکھی جا سکدی اے کہ وارث شاہ ہوراں پلاٹ تے پاتر سارے دے سارے احمد کولوں لئے نیں۔ احمد تے وارث دے پاتراں وچوں سوائے وارث دے بالناتھ دے اک وی پاتر وارث شاہ ہوراں کول نواں نہیں۔ احمد نے بالناتھ دی تھاں رانجھے نوں بال گوسائیں کولوں جوگ دوایا اے۔ وارث کول باقی سارا کجھ احمد دی دین اے پر وارث نے احمد دے دتے ہیر دے سچے وچ رنگ اپنی مرضی نال بھرے تے زبان بیان دی شیرینی نال قصے نوں اپنے لیکھے پا لیا۔ وارث تے مقبل دے جتھوں تیکر احمد کولوں متاثر ہون دا تعلق اے ایہناں دوواں شاعراں کول احمد دے مصرعیاں دے مصرعیاں نکے موٹے وادھے گھاٹے نال اپنی پوری شکل وچ موجود نیں۔ انج لگدا اے جے ہیر لکھن سمے احمد دی ہیر ایہناں دوواں شاعراں تیکر اپڑ چکی سی۔ ہن اسیں احمد تے وارث شاہ دے پاتراں دا ٹکراواں تول کردے آں۔

احمد دے لکھے قصہ ہیر نوں پڑھدیاں جس گل دی گھاٹ وکھالی دیندی اے اوہ اوہدی پاتر اساری اے احمد نے جنا دھیان قصہ ہیر دی کہانی ول دتا اے اونا دھیان اوہ اپنے پاتراں ول نہیں دے سکیا۔ ایسے لئی اوہدے پاتر ہن تے وارث شاہ والے پر اوہ وارث شاہ دے پاتراں وانگوں نہ تے تگڑے نیں تے نہ ای اگھڑ کے ساہمنے آوندے نیں۔

رانجھا:

وارث شاہ ہوراں دا رانجھا اک لیجنڈ پاتر دا روپ وٹا گیا اے اوہدی وجہ وارث نے رانجھے نوں لوکائی دی نفسیات نوں مکھ رکھ کے حالات دی اجیہی بھٹھی وچوں لنگھایا کہ اوہدا روپ امر تے ہر من پیارا ہو گیا۔ جد کہ احمد نے ایس پاتر نوں قصے وچ وارث وانگوں حالات وسیب تے اداریاں دے جبر تے ظلم نوں انج مکھ نہیں رکھیا جیویں وارث شاہ ہوراں رکھیا۔ احمد دی ہیر وچ اوس نہ تے رانجھے دا رنگ روپ اساریا اے نہ اوہدے مڈھلے حالات بارے کوئی جانکاری دتی اے تے نہ ای کجھ ہور دسیا اے سگوں اوہ قصہ شروع ای بھراواں دی زمین دی کانی ونڈ توں کردا اے جیہدے نال ایہہ پاتر مڈھ وچ ای نامکمل تے ادھورا لگدا اے۔ احمد حمد لکھن مگروں رانجھے دا تعارف انج کروانداا اے:

ویر نال بھائیاں زمیں ونڈ دتی جتھے اُگیا سی اک تے گھاہ میاں
رانجھے کہی پکڑی ہتھیں پئے چھالے نہ سی جان دا کھیت دا راہ میاں
کیہی سُٹ رانجھا چھاویں جا بیٹھا بھابھی آ کھیا لے روٹی کھا میاں
اسیں روٹی کسے دی نہیں کھاندے جی، موڑ اپنے گھر لے جا میاں[46]

جد کہ وارث شاہ ہوراں تخت ہزارہ وسایا اے جتھے رانجھیاں رنگ مچایا اے فیر موجو چودھری دا پاتر اساریا اے فیر اوہدے جیا جنت نوں وکھا کے اخیر تے آکھیا اے:

وارث شاہ ایہہ قدرتاں رب دیاں نیں دھیدو نال اوس بہت پیار آہا[47]

وارث موجب رانجھے دا باپ مردا اے تے بھرا، بھابیاں رانجھے نال کجھ نہ کرن پاروں خار کھاندے نیں تے اخیر کانی ونڈ راہیں قاضی نوں رشوت دے کے رانجھے نوں بنجر زمین دیندے نیں۔ وارث لکھدے نیں:

حضرت قاضی تے پینچ سدا سارے بھائیاں زمیں نوں کچھ پوایا اے
وڈھی دے کے بھوئیں دے بنے وارث بنجر زمین رنجھیٹے نوں آیا اے[48]

وارث رانجھے دا بھابیاں نال اجیہا انٹریکشن (تفاعل) کراندا اے جتھوں رانجھے دا پنڈوں نکلن دا جواز جمدا اے جد کہ احمد رانجھے دی پاتر اساری وچ چوکھی کاڈھی وکھاندا اے تے اگے توں اگے ٹریا لگا جاندا اے۔ احمد صرف اکھوتھاں بھابھیاں کولوں اک دو مہینے دوا کے رانجھے نوں پنڈ چھڈوا دیندا اے۔ وارث نے قصے وچ تجسّس پیدا کرن لئی ہیر دے پاتر دا مہنا وی رانجھے نوں بھابھیاں کولوں مروا کے قصے نوں ہور دلچسپ بنا دتا اے جد کہ احمد دے رانجھے کول صرف زمین دی کانی ونڈ دے جواز پاروں رانجھے نوں پنڈ چھڈوا دیندا اے۔

رانجھے دے پنڈ چھڈن مگروں وارث شاہ ہوریں مذہب دے ادارے دے علمبردار مولوی نال اوہدا ٹاکرا کرا کے ایس دیاں بھیڑیاں کرتوتاں دا پول بڑی سیانف نال کھولدے نیں:

باس حلویاں دی خبر مردیاں دی نال دعائیں دے جیوندے ماردے ہو
انھیں کوڑھیاں لوہلیاں وانگ بیٹھے قرعہ مرن جہان دا دھاردے ہو
شرع چا سرپوش بنایا جے روا داروڑے گنہگار دے ہو
وارث شاہ مسافراں آیاں نوں چلو چل ہی پئے پکاردے ہو[49]

وارث شاہ ہوراں ملاں دا پاتر لیا احمد کولوں ای اے پر اپنے عظیم اسلوب پاروں ایس پاتر نوں وی کمال اساریا اے احمد کول ایہہ پاتر صرف اینا اے:

جدوں وچ مسیت دے جائے وڑیا اگے ملاں سی پڑھدے نماز میاں
ملاں پچھیا بھائیا توں کون ہندا ایں رانجھے مول نہ دتا جواب میاں[50]

انج ای لڈن دا پاتر وی اک جھاکی دے کے الوپ ہو جاندا اے پر وارث نے لڈن نوں جاگیرداری سماج دا بڑا اہم پاتر بنا کے پیش کیتا اے۔ جیہڑا رانجھے جیہے غریب الوطن مسافر تے کوئی ترس نہیں کھاندا پر احمد دا لڈن اوہنوں دریا آسانی نال پار کرا دیندا اے۔ رانجھے دا ہیر دے پلنگ دے سونا، ہیر نوں پتہ لگنا، لڈن نوں مارنا تے فیر رانجھے نوں مارن لئی ودھنا تے پیار ہو جانا ایہہ دوواں کویاں کول سانجھا اے پر احمد ایس صورت حال نوں انج بیاندا اے:

ہتھ پکڑ سوٹا متھے گھت تیوڑی کر کے ہیر چلی مارو مار میاں
آ کے پلنگ اساڈے تے کون ستا سانوں اُٹھ کے دے دیدار میاں
گئی مار نے نوں اوتھے آپ موئی رانجھا شیر تے ہیر شکار میاں(51)

پر وارث شاہ ہوراں کول ایہہ صورتحال انج اے:

کوکے مار ہی مار تے پکڑ چھمک پری آدمی تے قہروان ہوئی
رانجھے اُٹھ کے آکھیا واہ سجن ہیر ہس کے تے مہربان ہوئی (52)

احمد کول رانجھے دے چاک بنن وچ ہیر دی کوئی سیانف نہیں اوہ تے ایسے پہلی ملاقات تے پچھدی اے کہ توں کون ایں تے احمد دا رانجھا آکھدا اے:

ہیر پچھیا توں کجھ جاندا ہیں رانجھے آکھیا مہیں دا پال میاں (53)

پر وارث شاہ ہوراں دا رانجھا ایس صورت حال وچ آپ چاک نہیں بندا سگوں ہیر اوہنوں چاک بنن تے مجبور کر دی اے تے ایہدے پچھے وارث نے اک پکا جواز بنایا اے ہیر تے رانجھے دے بیلے وچ میل دا۔ احمد دا رانجھا بالناتھ تے سہتی نال مکالمیاں وچ ای اکھڑ کے ساہمنے آوندا اے تے ایہناں دوواں صورتاں وچ وارث دے رانجھے دے تل دا اے پر وارث شاہ ہوراں ایہناں دوواں صورتاں وچ وی اپنی مہا استادی وکھاندیاں اپنے رانجھے نوں بنا شنگھار کے اکھراں دے ون سونے بانے پوا کے اپنا رانجھا دوجیاں نالوں سوہنا بنا لیا جد کہ احمد کول رانجھے دا پاتر روایتی جیہا کمزور تے عام جیہا اے۔ جیہدے مقابلے وچ وارث دا رانجھا اجیہا اے جیہڑا ساریاں دا سانجھا بن جاندا اے۔

ہیر:

احمد کول ہیر دا پاتر وی رانجھے وانگوں بغیر کسے جان پچھان تے تعارف دے ساہمنے آوندا اے۔ ایس لئی لازمی گل اے ایہہ پاتر اسار فنکار دی کمزوری دی نشاندہی اے کیوں جے پاتر دی کوئی اٹھان جاں تعارف نہیں ہووے گا تاں پاتر نوں اپنی پچھان بنان لئی چوکھا ٹل لانا پئے گا۔ وارث شاہ ہوراں کول اپنے توں پہلے سارے شاعراں وچوں ایہہ گن ای اوہناں نوں عظیم فنکار ثابت کردا اے۔ اوہناں رانجھے تے ہیر دے دوویں پاتر بڑے بچے تلے تے پھباویں ڈھنگ نال اسارے نیں سگوں وہیر تے رانجھے نالوں وی چوکھی محنت کیتی اے تے اوہدی اٹھان اجیہی بنائی اے کہ جیہڑی پورے جگت ساہت

وچوں مثال دا روپ دھار گئی اے۔ احمد کول ہیر دی پہلی جھا کی لڈن نوں مارن ویلے ساہمنے آوندی اے پر کوئی چڑھت نہیں، قصے دی ہیروئن آئی اے تے اوہنوں اپنا تعارف آپ کرانا پے رہیا اے۔ پر دوجے پاسے وارث نے پہلاں اوہدی سراپا نگاری وچ انتہا کیتی اے تے فیر اوہدے توں پہلا انج دے بول اکھوا کے اوہدی قصے وچ ہیروئن دی حقیقت مسلم کر چھڈی اے:

جوانی کملی راج ہے چوچکے دا اتے کسے دی کیہ پرواہ مینوں
میں تاں دھروہ کے پلنگ توں چا سُٹاں آیا کدھروں ایہہ بادشاہ مینوں[54]

احمد کول ہیر دا پاتر داستان وچ اگے جا کے وی وارث وانگوں نابری نہیں وکھاندا۔ اوہدا کیدو نال متھا وی انج نہیں لگدا جیویں وارث کول لگدا اے۔ احمد وی ہیر کولوں کیدو نوں مرواندا اے۔ احمد کول ہیر اپنی ماں نوں کھیڑیاں ول ویاہ کرن تے جیہڑا مکالمہ کردی اے اوہدے وچ نابری گھٹ تے شکوہ بہتا اے۔ پر اوہدا پاتر دلیر تے ہٹھ دا پکا اے۔ احمد لکھدا اے:

مائے نگھر جانے لاگیاں برا کیتا دتے کھیڑیاں دے پلے دم مائے
میں تے رانجھے دا رب نکاح بدھا جدوں لکھیا سی لوح قلم مائے
تساں ماپیاں میں نال برا کیتا مینوں پچھ کے کیتا نہ کم مائے
اساں جان رانجھیٹے دے پیش کیتی ساڈا کھیڑیاں نوں دے چم مائے[55]

پر وارث کھیڑیاں دے نال ساک کرن توں پہلاں ہیر دی ماپیاں تے قاضی نال پوری کھیڈ پواندا اے، جواز بناندا اے تے فیر کھیڑیاں ول ساک ہوندا اے۔ قاضی دی دوویں کوی اکو جیہی مٹی پلید کردے نیں، ہیر قاضی دے سوالاں تے فتویاں دے کرڑے جواب دے کے راوث تے احمد دے قاضی دا مونہہ بند کر دیندی اے۔ احمد کول ہیر دا ویاہ ہو جاندا اے تے فیر رانجھے نال رابطہ خط راہیں ہوندا اے۔ خط وچ دوویں ہیر تے رانجھا اپنے پچھلے لنگھے چنگے ویلے یاد کردے نیں فیر رانجھے دے اندر آپ ای جوگی بنن دی مت جاگدی اے۔ ہیر دا ایس جوگ لین لئی آکھنا احمد کول نہیں۔ احمد لکھدا اے:

اوہا چننگ رنجھیٹے نوں فیر جاگی ہوئی چاہاں ہیرے پاس جاونے دی
گجھی گل جو جیا وچ دسے نہیں کِسے نوں آکھ سناونے دی
آکھ احمدا درد نے گھیر لیا پئی مصلت کن پڑوانے دی[56]

پر وارث دی ہیر آپ رانجھے نوں جوگی بنن ولوں آکھدی اے تے رنگ پور سددی اے:

تینوں حال دی گل میں لکھ گھلاں ترت ہو فقیر تیں آنوناں ایں
کسے جوگی تھے جائیکے بنے چیلا سواہ لائیکے کن پڑواناں ایں
سبھا ذات صفات برباد کر کے اتے ٹھیک تیں سیس مناونا ایں
توہیں جیوندا دیدنا دئیں سانوں اساں وقت نہ جیوندیاں آونا ایں[57]

احمد کول ہیر دے جوگی بنن لئی نہ آکھن پاروں رانجھا جدوں جوگی بن کے ہیر دے گھر منگن جاندا اے تاں ہیر اوہنوں پچھاندی نہیں تے لمے مکالمیاں مگروں ہیر نوں پتہ لگدا اے کہ ایہہ رانجھا اے، پر وارث دی ہیر نے کیوں جے اوہنوں آپ جوگی بنن لئی آکھیا اے ایس لئی اوہ چھیتی پچھان جاندی اے کہ ایہہ رانجھا ای اے۔ وارث نے احمد دی ایس کمزوری نوں مکھ رکھ کے رانجھے نوں ہیر ولوں جوگی بنن لئی رانجھے نوں اکھوایا تاں جے اگلی صورت حال وچ دوویں رل کے کجھ کر سکن۔ سہتی دا پاتر دوواں کویاں کول اکو جیہا ترکھا تے چاتر اے۔ وارث وی احمد وانگوں چوکھے مکالمے سہتی تے رانجھے دے کروا کے قصے نوں انت ول کھڑدا اے۔

دمودر نالوں احمد دی وڈیائی ایہہ وی اے کہ دمودر نے قصے دا انت سکھانت (comic) رکھیا اے جد کہ احمد نے ایس قصے نوں ٹریجک بنا کے اپنے آپ نوں وڈا فنکار ثابت کیتا اے کیوں جے احمد جاندا سی کہ دنیا بھر دا وڈا ساہت ٹریجک ای اے ایس لئی اوس وی ہیر نوں کسے بیماری پاروں مروا دتا تے رانجھا وی اوہدے مَرن دی خبر سن کے مر گیا۔ پر وارث نے قصے دا انت دکھانت ای رکھیا احمد وانگوں پر صورت حال اپنی مرضی دی بنائی۔ اوہنے سیالاں کولوں ہیر نوں دھوکھے نال گھر رکھ کے زہر دوایا تے جاگیردارانہ سماج دے مکر فریب دے سارے پردے پاڑ دتے تے فیر رانجھے نوں ایہہ خبر سنا کے مروا دتا۔ ایتھوں ثابت ہوندا اے جے وارث کول، تقدیر دا تصور متحرک اے جامد نہیں۔

ہیر دا پاتر احمد کول ہے سگواں دلیر تے اپنی آزادی دی جنگ لڑدا ہویا پر اوہدی ہیر پچھے کمانڈ جاں ڈائریکشن کمزور اے۔ احمد کولوں ایہہ پاتر وارث وانگ بھرویں ڈھنگ نال کھڑا نہیں ہو سکیا۔ جیہدی وجہ احمد دا اختصار توں کم لینا اے پر وارث شاہ ہوراں تے انج لگدا اے کہ ایہہ قصہ لکھیا اِی۔ ہیر دا پاتر اسارن لئی اے تے ایہہ پاتر اوہناں صدیاں توں وسیبی جبر سہندی سوانی نوں حوصلہ تے زبان دین لئی بڑے بھرویں تے دلیرانہ ڈھنگ نال چتریا اے جیہدے وچ وارث سو فیصد کامیاب رہے نیں۔

کیدو دا پاتر وی احمد کول اک دوجھا کیاں دا پاتر اے۔ اوہ ہیر نوں بیلے وچ رانجھے نال ویکھ کے شکایت لاندا اے۔ ہیر غصے وچ اوہنوں ماردی اے تے اوہ جوہ چھڈ جاندا اے، پر ہیر دا ویاہ کھیڑیاں ول کران دا بی بیج جاندا اے جد کہ وارث دا کیدو بڑا انگڑا تے داستان وچ بھرویں ولن دا روپ اے۔ اوہ جدوں وی داستان وچ آوندا اے ساری توجہ اپنے ول کر لیندا اے۔ اوہ احساس کمتری دا ماریا اے تے اخیر اوہ وی ہیر دا کھیڑیاں ول ویاہ کروا کے الوپ ہو جاندا اے۔

احمد کول پاتر سارے موجود نیں پر اوہ سیانے ڈھنگ نال پاتر اساری نہیں کر سکیا۔ اوہدے کول قصے وچ سوائے سہتی تے رانجھے دے مکالمیاں دے ساری داستان اختصار دا شکار اے۔ اوہ پاتراں نوں ساہمنے لیاندا اے، اک دوجھا کیاں وچ فارغ کر دیندا اے پر وارث نے ساریاں توں ودھ سمجھ دا مظاہرہ پاتر اساری وچ کیتا اے تے سارے پاتر اپنی اپنی نفسیات موجب گل کر دے داستان دا رنگ

بنھدے لگے جاندے نیں۔ وارث نے پاتراں راہیں داستان وچ اجیہے الجھاؤ لیاندے نیں جیہڑے قصے دی چیٹک وچ انتاں دا وادھا کردے نیں تے قصے نوں جاندار تے شاندار بناندے نیں۔ وارث نے اپنے سارے پاتر احمد کولوں لئے نیں پر پاتر اساری اپنی من مرضی تے قصے دی لوڑ موجب، جیہڑی کہ وارث دے ذہن وچ سی، کیتی تے ایس پڑ وچ احمد نوں کِتے پچھے چھڈ گیا۔ ایہہ ای فنکاری تے ایہہ ای گُن ہوندے نیں جیہڑے کسے فنکار نوں عظیم فنکار دے مرتبے تے اپڑاندے نیں۔

(ج) وارث تے مقبل:

مقبل تے وارث شاہ ہوراں دے پاتراں دا ٹکراواں تول کردیاں کجھ گلاں پہلاں کرن دی لوڑ اے کہ مقبل تے وارث شاہ ہوراں دیاں سانجھاں تے وکھرویں کیہ نیں؟ قصہ ہیر دی ریت موجب مقبل توں پہلاں دمودر تے احمد گجر قصہ ہیر لکھ چکے سن۔ دمودر اوہ پہلا کوی اے جیہنے ایہہ قصہ لکھیا۔ ہُن تیکر دی تحقیق موجب اوہدے ساہویں انج دا کوئی نمونہ نہیں جیہنوں مکھ رکھ کے اوہ اپنا قصہ لکھدا۔ ایس لئی اوس اپنی سمجھ بوجھ تے عقل موجب ایہہ قصہ الیکیا پر دوجی تھاویں احمد گجر نے قصہ ہیر لکھیا تے ہیر دمودر اوہدے ساہمنے سی پر اوس وی دمودر دے رچے قصے نوں اکھاں میٹ کے نقل نہیں کیتا سگوں اپنی من مرضی تے سمجھ بوجھ موجب قصے وچ نہ صرف پاتراں تے صورت حال بدلیاں سگوں اِک اجیہی بحر وی ایس قصے نوں دتی جیہڑی مگروں آون والیاں ہیر دے شاعراں دی پچھان بن گئی۔ قصہ ہیر دی گائیکی لئی بھیرویں راگ وی اَت لوڑیدا ہو گیا تے ہیر دی گائیکی دی پچھان بن گیا۔ احمد نے دمودر نالوں جیہڑے پاتر وکھرے قصے وچ لیاندے اوہ ای پاتر مگروں آون والیاں قصیاں وچ ورتے گئے۔

احمد توں مگروں جس کوی نے ایہہ قصہ نظم کیتا اوہناں دا ناں حافظ شاہجہان مقبل اے۔ اوہ اکھاں دے نورتوں وانجے سن پر اوہناں اکھاں دے چانن دا کم دماغ توں لے کے اجیہا قصہ ہیر جوڑیا کہ اوہناں دا لکھیا قصہ اپنے توں پہلے دو وڈے کویاں نوں کدھرے پچھے چھڈ گیا۔ اوہناں وی اکھاں میٹ کے احمد دی پیروی نہیں کیتی سگوں قصہ رچن وچ اپنے فن دے کمال وی وکھائے تے اپنی عقل، سمجھ بوجھ نال موجب قصے وچ بدلا وی لیاندے تے بحر نال وی نکی جیہی چھیڑ کر کے چونہہ چونہہ مصرعیاں دے بنداں وچ ہیر دا قصہ لکھیا۔ احمد نے جیہڑی کُھل چارتوں ودھ مصرعے لکھ کے مثنوی موجب مانی مقبل ہوراں اوہنوں چار چار مصرعیاں دے خانے وچ بند کر کے اک پاسے تے اپنی کلائی پڑ نکا کیتا پر دوجے پاسے ایس نکے جیہے چار مصرعیاں دے خانیاں وچ وی اپنی فنکاری دے اجیہے کمال وکھائے کہ پڑھن والا داد تیوں بناں نہیں رہ سکدا۔ مقبل ہوراں احمد نالوں اک پیر ایس حوالے نال وی اگانہہ رکھیا کہ اوہناں پاتر اساری وچ احمد ورگی کالھی نہیں وکھائی تے کئی تھاواں تے کھلو کے عقل فہم شعور نال احمد نالوں ودھ کے اپنے پاتراں نوں کوچیا مانجیا تے لشکا پھبا کے لوکائی ساہویں دھریا۔ مقبل دا اک وادھا قصہ ہیر لکھن وچ ایہہ وی اے کہ ایہناں بنداں دے عنوان اوہناں پہلی واری فارسی وچ لکھے تے فیر اِک اِک عنوان نوں

نبھان خاطر اوہدے تھلے تن چار چھے بنداں تیکر وی لکھے تے ایہدے توں ودھ وی۔ دمودر دے قصے نوں تے احمد نے تھوڑی بہت راہنمائی لے کے چھڈ دتا پر مقبل ہوراں صرف تے صرف احمد دے قصے نوں ای مکھ رکھیا تے اوہدیاں گھاٹاں تے اختصار نوں چوکھی حد تیکر مکا کے قصے دی چھوہلی ٹور نوں مَٹھی تے مِٹھی چالے پا کے قصے دا رنگ ڈھنگ بدلیا۔ ایہو کم فیر وارث شاہ ہوراں مقبل دے قصے نوں مُکھ رکھ کے کیتا۔ وارث شاہ ہوراں احمد کولوں وی لابھ لیا پر دمودر کولوں بہت گھٹ سگوں نہ ہون دے برابر کجھ احمد کولوں تے چوکھا مقبل کولوں لے کے امر قصہ ہیر رچیا۔ وارث ہوراں اپنے توں پہلے ایہناں شاعراں کولوں لابھ تے ضرور لیا پر اوس لابھ نوں اوہناں بھگتایا اپنی من مرضی تے پیر استادی نال۔ وارث شاہ ہوراں منطق تے لوکائی دی نفسیات توں مُکھ رکھ کے اپنے پاتراں دی نفسیات اساری تے قصہ برائے قصہ نہیں لکھیا سگوں قصہ برائے زندگی لکھیا، جیہڑا کل وی امر سی اج وی اَمر اے تے پکی گل اے آون والی بھلک وچ وی امر ای رہنا اے۔

مقبل تے وارث دے پاتراں دے حوالے نال ٹکراواں تول کرنا دمودر تے احمد دے پاتر اں دے ٹکراویں تول نالوں چوکھا سوکھا اے کیوں جے مقبل دے اسارے پاتر وارث نوں وی بھائے تے مقبل احمد توں لئے۔ وارث دے پاتر مقبل نالوں صرف تے صرف کجھ تھاواں تے اک دوجے نالوں وکھ نیں باقی داستان دے حوالے نال وارث سب توں ودھ متاثر مقبل کولوں نیں جیہدا ثبوت وارث تے مقبل دے مصرعیاں دے مصرعے نکے موٹے لفظی ہیر پھیر نال وارث ہوراں اپنی ہیر وچ رلا لئے۔ ہن اسیں دوواں شاعراں دے پاتراں نوں ٹکراویں تول دے حوالے نال ویکھنے آں۔

رانجھا:

مقبل دا رانجھا سچوایشن تے پاتراں دے آپسی ٹاکرے دے حوالے نال وارث توں چوکھا وکھرا اے۔ رانجھے دا پاتر مقبل ہوراں بڑی تفصیل تے سوجھ سیانف نال اساریا اے۔ اوہناں کول رانجھے دی حیاتی دا مُڈھلا دور چوکھا وکھرا اے۔ مقبل کول رانجھا داستان وچ انج آوندا اے۔

موجو جٹ دا لاڈلا نام دھیدو وچ تخت ہزارے دے وسدا سی
مونہوں جھڑن گلاب دے پھل تازے جدوں سوہنا کُھل کے ہسدا سی
نینیں ہیر دی خواب وچ ذبح ہویا بھیت کسے نوں مول نہ دسدا سی
دن رات معشوق دے ویکھنے نوں پیا مقبلے وانگ ترسدا سی(58)

مقبل کول وی رانجھے دے بھراواں دی پیو دے مرن مگروں زمین دی کانی ونڈ موجود اے جیہڑی پنڈ دے پنچاں تے بھراواں نال رل کے ونڈی اے تے رانجھے نوں مقبل انج دی زمین آئی اے:

ملک اپنے باپ دے ونڈنے نوں پنج سد کے بھائیاں نے کچھ پائی
جتھے ڈبھ تے سر کڑا ملیا سی سوئی زمین رانجھیٹے دی ونڈ آئی(59)

مقبل کول رانجھا بنجر زمین واہن جاندا اے تے اوہدے ہتھاں تے چھالے پے جاندے نیں تے اوہ بے ہوش ہو کے ڈگ پیندا اے۔ روٹی لے کے آئیاں رانجھے دیاں بھرجائیاں بے ہوش رانجھے نوں ویکھدیاں نیں۔ مقبل کول بھراواں تے بھابیاں دا رویہ رانجھے نال بڑا پیار بھریا اے۔ جدوں رانجھا پنڈ چھڈ کے جان لگدا اے تے مقبل کول اوہدے پنڈ چھڈ کے جان دی وجہ ہیر نوں خواب وچ ویکھنا اے نہ کہ بھابیاں تے بھراواں دا غلط رویہ اے۔ جس ویلے رانجھا پنڈ چھڈ کے جان لگدا اے تے مقبل کول رانجھے دیاں بھابیاں اوس نوں آکھدیاں نیں:

مقبل کم دا ماریا جاہ ناہیں اسیں چاکری تیری توں پاک ہوئیاں (60)

یا

کہیا بھابیاں رانجھیا چھوڑ ناہیں تیری تھاؤں اسیں ہل جونیاں ہاں (61)

رانجھے نوں وی اپنیاں بھابھیاں نال کوئی گلہ نہیں اوہ اوہناں نوں آکھدا اے:

رانجھا آکھدا بھابیو خوشی رہو میرے نال جے تساں احسان کیتا

دماں باجھ غلام ہاں بھابھیاں دا تساں اُپروں جیو قربان کیتا(62)

بھابیاں دے نال نال رانجھے نوں اپنے بھراواں نال وی کوئی گلہ نہیں اوہ بھراواں بارے اوہناں نوں آکھدا اے:

رانجھا آکھدا سکیاں بھائیاں نوں تسیں مول نہ پوو خیال میرے

میرالوں لوں خوشی ہے بھائیاں توں مینوں سونپ کے رب نوں جاؤ ڈیرے(63)

رانجھے دے گھروں جان دا بھائیاں نوں وی بڑا دکھ اے:

ویر وچھڑے بہت غمناک ہوئے پئے جھوردے طعام نہ کھاوندے نی (64)

رانجھا پنڈوں نکلدا اے تے اوہدا واہ مولوی نال پیندا اے جیہڑا بڑا بیبا اے۔ اوہ رانجھے نوں جی آیاں نوں آکھدا اے تے اوہدے کھان پین دا بندوبست کردا اے۔ مقبل دے رانجھے دا لڈن نال واہ پیندا اے تے اوہ وی اوہنوں ترکے دریا پار کرنوں منع کردا اے تے بیڑی وچ بٹھا کے دریا پار کرا دیندا اے۔ رانجھا جھنگ ہیر دے وطن بغیر کسے ٹاکرے جاں مخالفت دے سدھے سبھا اپڑ جاندا اے۔ مقبل کول تے ایہہ سدھی سدھی ہیر کہانی اے، پر وارث شاہ ہوراں پہلے حصے وچ ای قلم دے اوہ کمال وکھائے نیں کہ ایہہ داستان نری داستان نہیں رہی سگوں تاریخی دستاویز بن گئی اے۔ مقبل تے وارث دا زمانہ اٹھارویں صدی دا ای اے پر مقبل تے اٹھارویں صدی دے سماجی سیاسی حالات دا کوئی خاص پربھاؤ نہیں پیا اوس سِدھّی سِدھّی کہانی بیان کر دتی اے پر وارث شاہ دی داستان نوں پڑھ کے صاف پتہ لگدا اے کہ اوہناں کول بھرواں سیاسی سماجی شعور تے کھلیاں اکھاں تے روشن دماغ سی۔ اٹھارویں صدی دے سیاسی سماجی حالات جس ٹُٹ بھج دا شکار سن وارث اوس توں پوری طرح آگاہ سن ایسے لئی اوہناں رانجھے دے

جھنگ اپڑن تیکر غرضاں مارے بھراواں بھابیاں، رشوت خور قاضیاں تے سرمایا داری دے پرزے لڈن تے مذہب دے نام نہاد ٹھیکیدار ملاں نال رانجھے دا ٹاکرا کرا کے اٹھارویں صدی دے تاریخی تے نفسیاتی حالات تے لوکائی دے ویہاراں دا تت کڈھ چھڈ یا اے۔ تے ایہناں اداریاں دے کرتوت بڑی دلیری تے دبنگ لہجے وچ دسے نیں۔ مثال وجہوں وارث ملاں بارے بہت کجھ لکھیا اے پر کئی تھاواں تے اکو گل وچ بہت کجھ آکھ گئے نیں:

وارث شاہ میاں پنڈ جھگڑیاں دی پچھوں ملاں مسیت دا آیا اے (65)

اٹھارویں صدی دے انصاف دے ادارے دا آگو قاضی اے اوہدے بارے وارث لکھدے نیں:

حضرت قاضی تے پنچ سدا سارے بھائیاں زمین نوں کچھ پوایا اے
وڈھی دے کے بھوئیں دے بنے وارث بنجر زمین رنجھیٹے نوں آیا اے (66)

رانجھے دے بھراواں دے حوالے نال جیہڑے کہ خون دا رشتہ نیں، لکھدے نیں:

باپ کرے پیار تے ویر بھائی ڈر باپ دے تھوں پئے سنگدے نیں
کوئی وس نہ چلنے کڈھ چھڈن دیندے مہنے رنگ برنگ دے نیں
وارث شاہ ایہہ غرض ہے بہت پیاری ہور ساک نہ سین نہ انگ دے نیں

لڈن جیہڑا کہ جاگیرادری وسوں دا اک پرزہ اے اوہدے بارے لکھدے نیں:

وارث شاہ میاں لڈن وڈھی کپّن، گُپا شہد دا لدّیا بانیاں نیں (68)

مقبل دے مقابلے وچ وارث شاہ ہوراں ایہناں سرکاری تے غیر سرکاری، مذہبی تے خونی رشتیاں نال رانجھے دا ٹاکرہ کرا کے اٹھارویں صدی دے پنجاب واسیاں دی حالت تے نفسیات نوں انج بیان کیتا اے کہ ایہناں پاتراں دے مکالمیاں وچوں اوس دور دی لٹ مار بے وساہی، کھوہا موہی، ڈر خوف سارا کجھ اکھاں ساہویں آ جاندا اے جد کہ مقبل دا رانجھا ساؤ سبھا دا مالک اے تے ہر صورت حال نوں آسانی نال پار کری جاندا اے۔

رانجھے تے ہیر دے میل دا رنگ دوواں کویاں کول لگ بھگ اکو جیہا اے پر رانجھا جیہڑا ہیر نوں مقبل موجب خواب وچ ویکھ چکا اے تے اوہدے عشق وچ مبتلا وی ہو چکا اے، ہیر نوں کھُلی اکھیں ویکھ کے پچھان نہیں سکدا تے ہیر اوہنوں پچھدی اے کہ توں کیہ کر سکنا ایں تے رانجھا آکھدا اے کہ میں مجھاں چار سکناں۔ جد کہ وارث ہوراں ایس جھول نوں کڈھ کے رانجھے نوں ہیر کولوں چاک بنوایا اے تاں جے اوہناں دے بیلے وچ ملن دا جواز پیدا کیتا جا سکے۔

مقبل ہیر رانجھے دی بیلے وچ پنج پیراں نال ملاقات کرا کے اوہناں دا ہیر دے ماپیاں نوں دسن بجھن توں بنا ای نکاح کرا دیندا اے جد کہ وارث شاہ پنجاں پیراں نوں رانجھے نوں ملاندے ضرور نیں پر اوہناں دا نکاح نہیں کراندے سگوں وارث کول ہر اوکھی گھاٹی وچ مدد، امداد تے تھاپنا دیندے نیں۔

رانجھا تے ہیر بیلے وچ ملدے نیں۔ کیدو راہیں چوچک نوں پتہ لگ جاندا اے اوہ ہیر دا ویاہ کھیڑیاں ول طے کر دیندا اے تے رانجھے نوں چاکری توں جواب دے دیندا اے۔ چوچک دے آکھن تے ای ملکی اوہنوں منا کے لیاوندی اے۔ مٹھی نائن دا گھر دوہاں دا میل خانہ بندا اے۔ ہیر دا کھیڑیاں ول ویاہ ہو جاندا اے۔ ایتھوں تیکر دوویں کوی ایہناں گلاں نوں اکو جیہے ڈھنگ نال بیاندے نیں۔ پر مقبل رانجھے تے ہیر دا میل ڈولی وچ وی کراندا اے جتھے کھیڑے رانجھے نوں مارن لئی تیار ہو جاندے نیں جد کہ ایہہ صورت حال وارث کول نہیں ملدی۔ وارث ویاہ توں پہلاں ہیر دے سدّے تے رانجھے نوں ہیر نال ملا دیندا اے۔ وارث کول مٹھی نائن دا پاتر ہیر دے ویاہ تیکر اے جد کہ مقبل کول مٹھی نائن پرانے رواج موجب ہیر دی ڈولی دے نال کھیڑیاں جاندی اے تے سیدا ہیر کول جاندا اے تے پلنگ دی باہی بھج جاندی اے تے سیدے نوں بڑی سٹ لگدی اے، پر وارث ایتھے کوئی معجزہ نہیں وکھاندا سگوں ہیر سیدے نوں تراہ دیندی اے۔ ہیر دے ویاہ مگروں مقبل رانجھے نوں واپس تخت ہزارے گھل دیندا اے:

رانجھے راہ سیالاں دا چھڈ دتا پھیر تخت ہزارے نوں چلیا اے
ملیا جائیکے بھائیاں بھابیاں نوں مقبل یار دے عشق دا پھلیا اے(69)

پر وارث دا رانجھا متحرک اے اوہ تخت ہزارے پرت کے کمزوری نہیں وکھاندا سگوں ہیر دے آکھن تے جوگی بن کے رنگ پور اپڑدا اے تے سہتی دی مدد نال ہیر نوں لے نس جاندا اے۔ مقبل کول ہیر تے سہتی رانجھے کول لاگی گھلدیاں نیں تے رانجھا بالناتھ کولوں جوگ لیندا اے۔ مقبل کول بالناتھ دا کوئی چیلا نہیں پر وارث کول بالناتھ دے کئی چیلے نوں جیہڑے رانجھے نیں جوگ دین لگیاں بالناتھ نال لڑدے وی نیں۔ قولاں دا پاتر وی دوواں کویاں کول موجود اے جیہڑا ہیر رانجھے دے سنیہے اک دوجے نوں دیندا اے۔ اخیر رانجھا رنگ پور جا کے رنگ مچاندا اے، سہتی نوں نال رلاندا اے مراد بلوچ آوندا اے تے رانجھا تے ہیر مراد تے سہتی کھیڑیاں دیاں اکھاں وچ کھیہ پا کے نس جاندے ہیں۔ ایہہ ساریاں صورتاں دوواں کویاں کول اکو جیہیاں نیں۔ راجے عدلی دی عدالت وچ ہیر رانجھے دی بدعا نال اگ لگنا، ہیر واپس رانجھے نوں ملنا، تے قصے دا انت ہو جاندا اے۔ دوجے پاسے وارث نے ایس قصے نوں بھرویں ٹریجڈی بنا کے پیش کیتا اے۔ مقبل کول رانجھے دا پاتر دمودر تے احمد نالوں ودھ سیانا اے پر وارث نے دمودر، احمد تے مقبل کولوں رانجھے دے پاتر نوں بہتر بنا کے پیش کیتا اے وارث نے ایس پاتر نوں بڑی اُستاکاری نال چتریا اے تے ایہہ پاتر قصے دا ہیرو بنا کے پیش کیتا اے۔

ہیر:

ہیر دا پاتر مقبل کول وی بڑا تگڑا اے۔ مقبل دی ہیر وی ماپیاں، قاضی تے کھیڑیاں نال اپنی آزادی دی جنگ لڑدی اے تے رانجھے نوں نال لے کے چلدی اے پر کئی حوالیاں نال کمزور وی اے۔

مقبل اوہنوں قصے وچ تھاں تھاں تے رواندا اے جیہدے نال اوہدا پاتر مقبل کول عجیب تے ماڑا وی لگدا اے جیویں:

ہیر رانجھے دا جیو دھڑائیکے جیو زادی روندی ماں دے پاس آئی(70)

اک ہور تھاں مقبل انج لکھدے نیں:

ہیر چوڑیاں بھنیاں وال کھوہے روندڑی رنگ وٹایا سو(71)

ہیر قاضی اگے وی روندی اے:

ہیر آکھدی روئیکے قاضیے نوں میاں کیہیاں رِکتاں رکتا چائیاں نی (72)

مقبل دی ہیر دا انج ای کئی تھاواں تے رونا ہیر دے پاتر دی کمزوری جاپدا اے۔ وارث دی ہیر کدھرے وی روندی وکھالی نہیں دیندی سگوں بہت عقل دے نال تدبیر وی کر کے نویں راہ کڈھ لیندی اے۔ ہیر دا پاتر کدھرے مایوسی تے محرومی دے احساساں دا شکار ماڑا جیہا ہوندا وی اے تاں اوہ انسانی نفسیات دے عین مطابق اے کہ کدے نہ کدے انسان تھکی ہوئی گل کر ای جاندا اے۔ انج وارث شاہ دی ہیر دے مزاج دے ای خلاف اے کہ اوہ رووے دھووے۔

کیدو:

کیدو دا پاتر وی مقبل کول ایویں دوتن جھاکیاں دا پاتر اے۔ اوہ قصے وچ آوندا اے شکایت کردا اے تے پاسے ہو جاندا اے۔ پر وارث دا کیدو تے قصہ ہیر دا چوتھا تھم اے اوہدے بغیر قصہ ہیر ادھوارا اے۔ فیر جیویں وارث نے اوہنوں اساریا اے اوہ اک تگڑے ولن دا روپ اے جیہڑا اوڑک ایس قصے نوں ٹریجک بنا کے ساہ لیندا اے۔

سہتی:

سہتی دا پاتر دوواں کویاں کول چاتر تے چالاک زنانی دا اے۔ دوواں نے زنانی دی سوجھ سیانف، علم فضل تے مکر وفریب نوں دل کھول کے بیان کیتا اے پر وارث ایتھے وی اپنے زور بیان، ٹکرا تے الجھا دا ماہر ہون کر کے سہتی دے پاتر نوں قصہ ہیر وچ اجیہا چتر گیا اے کہ نہ وارث توں پہلاں تے نہ ای مگروں کوئی ہور شاعر ایس پاتر نوں وارث وانگوں چتر سکیا اے۔ دواں کویاں کول سہتی اپنے جنسی جذبیاں دے ہڑھ وچ ویہہ کے ہیر تے رانجھے دے میل کراندی اے پر آپ وی اپنی مراد پالیندی اے۔ دوواں کویاں کول سہتی دا پاتر ہیر تے رانجھے دے میل دے حوالے نال بھرواں تے سپورٹنگ پاتر اے۔

ملکی تے چوچک دوواں شاعراں کول لوبھی تے مطلبی پاتر نیں جیہڑے اپنے مطلب لئی اپنی دھی نوں وی رانجھے نال ملدیاں ویکھ کے اکھاں میٹی رکھدے نیں۔

زورِ بیان، روانی، چیٹک تے شعری حسن مقبل کول وی انتاں دا اے، تے مقبل دی ہیر تے اوہدے پاتر دمودر تے احمد نالوں بہتی سیانف نال چترے گئے نیں پر وارث دا وادھا ایہہ اے کہ اوس ایہناں پہلے تناں کویاں دے پاتراں نوں ساہمنے رکھ کے تقابل کیتا فیر اپنی سوجھ، وسیبی سوجھ تے سیاسی سماجی حالات نوں مکھ رکھ کے ایہناں پاتراں دی چھنگائی کیتی تے ایہناں نوں اپنی اپنی بت موجب اجیہیاں گلاں کردیاں وکھایا اے جیہناں نوں پڑھن والا اعتراض لئی انگلی چکن دی تھاں ایہناں دیاں کیتیاں گلاں دے سواد وچ اگے توں اگے ٹریا جاندا اے۔

وارث توں پہلے شاعر دمودر، احمد تے مقبل وی انسانی نفسیات دے چنگے جانوسن پر اوہناں دی چترائی تے اوہناں دے ویلے دے حالات وی چوکھے اثر انداز ہوئے۔ جیویں وارث تے، پر وارث نے حدوں ودھ حساسیت وکھائی جیہڑی کہ اک بہت وڈے فنکار دا انملا گہنا ہوندی اے، تاں ای وارث اک legend دا روپ وٹا گیا تے اوہدی لکھی داستان ہیر رانجھا کلاسیک دے درجے تے جا اپڑی۔

O

حوالے:

-1 عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1964ء) 9۔

-2 محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر (لاہور: پنجابی ادبی بورڈ 1986ء) 60۔

-3 محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر، 65۔

-4 عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 31۔

-5 محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر، 89۔

-6 عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 62۔

-7 عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 62,63۔

-8 محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر، 132۔

-9 محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر، 138۔

-10 محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر، 145۔

-11 عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 208۔

12 محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر، 38۔

-13 محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر، 57۔

-14 محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر، 92۔

-15 عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 63۔

-16 علی عباس جلال پوری۔ مقامات وارث شاہ (لاہور: مقامات وارث شاہ، تخلیقات، 1999) 18۔

17- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر، 94۔

18- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر،94۔

19- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 74۔

20- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر، 188۔

21- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر، 266۔

22- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر،239۔

23- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ

24- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر،115۔

25- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 88۔

26- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر، 166۔

27 عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 58۔

28- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر، 117۔

29- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 165۔

30- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر،47۔

31- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر،86۔

32- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 45۔

33- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 46۔

34- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 49۔

35- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر،38۔

36- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 75۔

37- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 80۔

38- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر،124۔

39- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 108۔

40- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر،112۔

41- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر،113۔

42- محمد آصف، خاں (مرتب)۔ ہیر دمودر،118۔

43- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 134

44- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 38-137

45- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 110
46- سبط الحسن ضیغم (مرتب)۔ ہیر احمد گجر (اسلام آباد: لوک ورثہ، 1992) 21۔
47- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 9۔
48- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 12۔
49- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 41۔
50- سبط الحسن ضیغم (مرتب)۔ ہیر احمد گجر، 26۔
50- سبط الحسن ضیغم (مرتب)۔ ہیر احمد گجر، 33۔
52- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 62۔
53- سبط الحسن ضیغم (مرتب)۔ ہیر احمد گجر، 62۔
54- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 60
55- سبط الحسن ضیغم (مرتب)۔ ہیر احمد گجر، 31۔
56- سبط الحسن ضیغم (مرتب)۔ ہیر احمد گجر، 53۔
57- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 248۔
58- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل (لاہور: عزیز بک ڈپو، س ن) 2۔
59- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 3۔
60- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 4۔
61- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 4۔
62- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 5۔
63- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 6۔
64- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 6۔
65- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 32۔
66- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 12۔
67- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 10۔
68- عبدالعزیز شیخ (مرتب)۔ ہیر وارث شاہ، 43۔
69- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 66۔
70- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 34۔
71- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 36۔
72- فقیر، محمد فقیر، ڈاکٹر (مرتب)۔ ہیر مقبل، 43۔

* ڈاکٹر کرامت علی مُغل

پنجاب وچ پنجابی صحافت: اِک ویروا

19 ویں صدی پنجاب واسطے بڑی اہم اے کیوں کہ ایہدے وچ وڈے پیمانے تے تبدیلیاں لیائیاں گئیاں تے اس دوران تاریخ دے کئی موڑ وی ساہمنے آئے پنجاب وچ پریس آون نال کیہ کیہ تبدیلیاں واپریاں تے ایہ پریس پنجاب وچ کس طرحاں تے کدوں آیا۔ اس نے ادب نوں کویں متاثر کیتا اسیں ایتھے ایہ ویروا کراں گے۔

ایسٹ انڈیا کمپنی نے جدوں ہندستان اُتے اپنے قدم جمانے شروع کیتے تاں ایتھوں دے لوکاں نوں اپنے مذہب ول وی پریرنا شروع کیتا جس دا مقصد اک تاں سیاسی طور تے قوت حاصل کرنا سی تے دُوجا ایتھوں دے وسنیکاں نال رل مل کے رہن نال معاشرتی سطح اُتے اپنیاں جڑھاں مضبوط کرنیاں سن۔ چھاپہ خانہ دے حوالے نال تاں کم 16 ویں صدی وچ ای شرع ہوگیا سی۔

''براعظم میں چھاپہ خانہ وسط سولھویں صدی میں، ایسٹ انڈیا کمپنی کی آمد سے چوالیس سال قبل آ چکا تھا۔''(1)

اس چھاپہ خانہ نوں گوا (Gova) دے مقام اُتے 1556ء وچ لیاندا گیا جیہدے نال علمی تے ادبی لحاظ نال وڈی تبدیلی متوقع سی۔ پر ایہدے وچ انگریزاں دا کوای اک مقصد نظر آندا سی اوہ سی اپنے مذہب دا پرچار۔ اوہ ایتھوں دے سبھ توں نچلی ذات دے طبقے نوں اپنے نال ملاون دا چارا کر رہے سن۔ اس واسطے ملکہ برطانیہ دے حکم اُتے بوہت زیادہ لوک اجیہے وی ایدھر گھلے جاندے سن جو مذہبی پرچار واسطے ای کم کردے سن۔ 1556 وچ گوا (Gova) دے ساحل اُتے جیہڑا چھاپہ خانہ لیاندا گیا اوہدے پچھے وی مسیحی مبلغاں دا ای ہتھ سی۔ اوہ اپنے مذہب دے پرچار اسطے پمفلٹ تے کتابچیاں نوں چھاپن واسطے ایہ چھاپہ خانہ ہندستان لے کے آئے سن۔ برصغیر وچ انگریز دی آمد نال تعلیمی میدان وچ وڈی تبدیلی وی چھاپہ خانہ دا ای وڈا کارن اے۔ کمپنی دیاں تجارتی سرگرمیاں تے سیاسی تے سماجی تبدیلیاں واسطے کم کرنا وی اس چھاپہ خانے تے مبلغاں نے بوہت اسان کر دِتا تے فر چھاپے خانے نال اخباراں چھاپن دا وی کم سیاسی مقصد نوں پورا کرنا ایسی۔ 1639 وچ انگریزاں نے جدوں ایتھے زمین خریدی تے مدراس پریذیڈنسی دی نینہ رکھ دِتی۔ اس طرحاں اوس نوں اپنے قدم جماون وچ ہور پکا پیڈھا راہ لبھ گیا۔ سیاسی طور تے نفاق دا سلسلا شروع ہو چکیا سی تے اُتوں اورنگزیب عالمگیر دی وفات نے انگریزاں دے کم نوں ہور اسان بنا دِتا تے اوہ اس انتشار توں بھرپور فایدا چکدے ہوئے تجارتی دی تھاں سیاسی رنگ وچ رنگے اپنے مقصد پورے کردے نظر آوندے نیں۔

''اٹھارویں صدی کے پہلے عشرے تک ممبئ اور مدراس میں چھاپہ خانے لگ چکے تھے لیکن ابھی تک اس عظیم ایجاد کو اخبار نویسی کے لیے استعمال کرنے کا خیال کسی ذہن میں نہیں آیا تھا۔ اس عرصے میں مقامی زبان کا ٹائپ تیار کر کے جتنی بھی کتابیں شایع ہوئیں وہ سب تبلیغ عیسائیت کیلئے تھیں۔''(2)

مشنریاں نے اپنا کم عیسائیت دی تبلیغ ای رکھیا ہویا سی کدھرے وی اوہ کوئی موقع ہتھوں جان نہیں دیندے سن۔ کدھرے قحط پیا تے لاوارث بچیاں نوں عیسائیت قبول کروا دتی۔ مشن ہسپتال بنا دِتے، مقامی باشندیاں دے خلاف ایہہ مہم تیز کرن وچ ہندستان دی پریس نے وی بوہت وڈا فرض ادا کیتا۔ ایہہ مشنریاں دا ای کم سی کہ ہندستان دیاں 14 زباناں چ انجیل مقدس دا ترجما کر کے پورے ہندستان وچ اس نوں گھلیا گیا۔

بنگال ای اوہ علاقا سی جس وچ رام واسیوناں دے استاد کولوں ولیم کیری نے ''رعایا'' دی زبان سکھی۔ اس توں بعد کمپنی دے اک ہور گورنر جنرل وارن ہیسٹنگز (1785-1774) نے دیسی زباناں نوں سکھن دی کمی محسوس کیتی تے ایتھوں دے وسنیکاں دیاں زباناں ول دھیان دِتا۔ اس توں وکھ ٹائپ تیار کروان وچ وی مدد کیتی۔

''29 جنوری 1780 کو جیمز آگسٹس ہکی James Augustus Hicky نے Calcuta General Advertiser کے نام سے اخبار جاری کیا جو عرف عام میں ہکی کا گزٹ Hickey`s Gazette کہلایا۔ یہ برصغیر پاک و ہند میں پہلا مطبوعہ اخبار تھا۔''(3)

ایس توں پہلاں مغلاں دے دور وچ خبراں واسطے نظام نے کافی خاصی ترقی حاصل کرلئی سی۔ اس واسطے بادشاہواں نے وقائع نویس وی مقرر کیتے ہوندے سی۔ مُڈھ وچ جیہڑے اخبار جاری کیتے گئے اوہدے وچ مرکزی حکومت نوں ای سبھ توں اہم رکھیا گیا سی تاں جو مرکزی حکومت ہر پاسے اپنا دھیان رکھ سکے کیوں کہ اس ویلے تک کمپنی دا تجارتی دور ختم ہو کے سیاسی دور شروع ہو چکیا سی تے اس سیاسی دور نوں ہمیش قایم رکھن واسطے ای صحافت دا مُڈھ رکھیا گیا سی۔ کمپنی دے گورنر جنزل وارن ہیسٹنگز نوں اس گل دا وی شدت نال پتا سی کہ مقامی باشندے نال کویں گٹھ جوڑ رکھیا جاوے تے مقامی باشندے دی دلچسپی واسطے ایہناں اخباراں رسالیاں وچ کیہ کیہ رکھیا جاوے گا۔ مقامی باشندیاں نوں اس لحاظ نال جوڑن واسطے مقامی زباناں نوں وی اہمیت دتی جاوے تے لوکائی دی زبان نال ای اس نوں جوڑ کے رکھیا جاوے۔ اس واسطے بوہت وڈے کم کرن دا مُڈھ رکھیا گیا۔

''اسی دوران کمپنی کے گورنر جنرل وارن ہیسٹنگز کو حکمرانی کے لیے رعایا کی زبان سیکھنے کی ضرورت کا شدت سے احساس ہوا، چناں چہ اس کی ہدیت پر کمپنی

کے ایک محرر چارلس ولکنس (1769-1849) نے پہلے بنگالی اور دیونا گری پھر فارسی کے نستعلیق ٹائپ ڈھالے۔''(4)

اس توں بعد انگریزاں نے مقامی زباناں ول وی دھیان دینا شروع کیتا تے اس واسطے وی خاص جتن کیتے جاون لگے۔ 1818 وچ ای بنگالی زبان وچ ''دگ درشن'' اخبار چھپیا تے مقامی زبان وچ صحافت دی نینہ رکھی گئی پر ایہدے پچھے کوئی مقامی بیداری شامل نہیں سی جو ایتھوں دے وسنیکاں دے حق واسطے اواز چکدا اس واسطے کہ ایہناں دے پچھے عیسائی مشنریاں تے انگریز سرکار دا ای ہتھ سی جس نال مقامی لوکاں نوں تے اوہناں دے عقیدیاں نوں وی نشانا بنایا جاون لگا جدوں ہندوواں دے عقیدے نوں نشانہ بنایا گیا تے اک انتشار دی فضا شروع ہو گئی۔ اس دا مونہ توڑ جواب دیون واسطے راجا رام موہن نے اگے ودھن دا حوصلہ کیتا:

''راجا رام موہن رائے نے 1821 میں کلکتہ سے ''سمبد کودھی'' جاری کیا۔ اس کے بعد بھوانی چرن سینرجی نے ''بما چار چندریکا'' جاری کیا۔ اس کے بعد مزید بنگالی اخبارات جرائد جاری ہوتے رہے۔ اس کے علاوہ فارسی، ہندی، گجراتی، مرہٹی اور تامل وغیرا بھی اخبار شایع ہونے لگے۔''(5)

ایس نے تحریک وانگ کم کیتا تے ہندستان دے واسیاں نے وی اس پاسے بھرپور توجا دینی شروع کر دِتی۔ مقامی زباناں نوں جدوں تھوڑی ودھوتری ملن لگی تاں ایتھوں دے لوکاں نے اکٹھے ہو کے کم کرن دی وی ہامی بھرلئی۔ فارسی وچ کم کرن والیاں دی تعداد ودھدی نظر آون لگی۔ ایتھوں دے وسنیکاں نے اپنے ادبی علمی تے تعلیمی سرمائے نوں فارسی وچ سمویا سی اس لئی انگریزاں نوں ایہ کدی وارا نہیں سی کھاندا کہ دُبارا فارسی ایتھے رائج ہو جاوے۔ دُوجی گل ایہ انگریز دے اوس ''دشمن'' دی زبان سی جس توں اوس نوں اپنی حکومت کھوہن لئی چارے کیتی سی۔ ایس واسطے فارسی زبان نوں مکانا ات ضروری بن گیا سی۔ انگریز نے فارسی زبان دا اثر ختم کرن واسطے فورٹ ولیم کالج وچ اُردو زبان دی ترقی واسطے کم کرن دی پریرنا شروع کیتی تے اس نوں بھرپور سرکاری سرپرستی وی ملنا شروع ہو گئی۔ زبان نوں اسان بناون دے نال نال کئی پرانیاں زباناں تے کتاباں دے ترجے وی ہونا شروع ہوئے تے انگریز نے اک ہور فیصلا ایہ کیتا کہ فارسی دی سرکاری حیثیت 1830 وچ ختم کر دِتی تے اُردو وچ جام جہاں نما اک ہفتاوار ایسٹ انڈیا کمپنی دی سرپرستی وچ شروع ہویا پر اس نوں وی مجبور ہو کے فارسی وچ ای جاری رکھنا پیا:

''لاہور کا پہلا چھاپہ خانہ کوہ نور منشی ہرسُکھ دیو نے 1850 میں قائم کیا۔''(6)

اس توں بعد جیہڑے اہم اخبار اُردو وچ شایع ہوندے رہے اوہناں وچوں مولوی باقر دا اخبار ''اخبار دہلی'' سرسید دے بھرا سید محمد دا اخبار 1837 وچ ''سید الاخبار'' سی جو کہ اک مہینا وار سی۔ رائے بہادر پنڈت دھرنا رایں ولوں ''قرآن المسعدین'' سی، بعدوں شوری داس دی ایڈیٹری وچ صدر الاخبار

(اخبار الحقائق، ماسٹر رام چندر یئی، فوائد الناظرین تے محبّ وطن، دھرم نارائن دا اخبار'' مالوہ اخبار، ایہ ہندی تے اردو وچ ہوندا ی۔ لچھمن پرشاد دی نگرانی وچ ''ندا الاخبار'' تے ''بنارس گزٹ'' بابور گوناتھ ٹھاٹھے جاری کیتا اس توں وکھ وی کئی اخبار نکلدے رہے پر اوہ اپنے اہم نہیں رہی۔

اس دور وچ صحافت دی ترقی دا سہرا لارڈ ولیم بنٹنگ نوں جاندا اے۔ جو گورنر جنرل دے عہدے تے رہ کے وی صحافتی ازادی واسطے راہ ہموار کیتی تے جان ایڈم دے پریس آرڈیننس نوں وی مکا دِتا تے اوس دیاں لائیاں پابندیاں وی ختم کر دِتیاں۔ ڈاکٹر طاہر مسعود ایہناں پابندیاں نوں انج ویکھدے نیں:

> ''نئے قانون میں ہر قسم کی پابندیاں ختم کر کے اخبارات کے لیے ایک طریقا کار وضع کر دیا گیا تھا جس کے مطابق اخبار نکالنے کے خواہاں شخص کو درخواست جس میں اس کا نام اور دفتر کا مکمل پتا ہو، سرکار میں داخل کرنے کا پابند کر دیا گیا۔ اس درخواست کو ڈیکلریشن کا نام دیا گیا۔''(7)

لیتھو دی چھپائی جدوں شروع ہوئی تے صحافت دا کم ہور اسان ہو گیا کیوں کہ ٹائپ دی چھپوائی مہنگی پیندی سی۔ 1836 دے بعدوں اس کھیتر چ جویں اک وڈا انقلاب آ گیا ہووے کیوں کہ ہُن اخبار تے کتاب عام پڑھنہار تک وی جا سکدی سی جو اس توں پہلے دولتمنداں دے ای ہتھاں وچ رہندی سی۔ کاتباں نے ٹائپ دی تھاں سوہنی تحریر نوں رواج دِتا ہن کتاب واسطے خاص قسم دے پتھر دی تھاں صرف مسطر دی ای لوڑ پیندی سی۔ انگریز افسراں نے وی اخباراں تے رسالیاں دے چھپوان واسطے نویں آہر کرن وچ اپنی دلچسپی ظاہر کرنا شروع کر دِتی کیوں کہ اوہناں نوں مغربی علوم نوں ایتھے پرچلت کرن واسطے جو چاہیدا سی اوہ مل گیا۔ 1818 توں لے کے 1857 تک انگریز حکومت نے سیاسی، معاشرتی ترقی توں وکھ علم پھیلان واسطے وی اپنی وکھری حیثیت قایم رکھی تے اس نال انگریزی زبان نوں وی پھیلاندے رہے نیں۔

پنجاب اندر وی جدوں ہندی تے اُردو صحافت نوں لیاون دی بھرپور سازش رچی جا رہی سی تاں پنجابیاں نوں اس بارے کوئی چِتا نہیں سی تے نہ ای اوس ویلے دے لوکاں نے اردو صحافت بارے کسے قسم دا متعصّبانا رویا رکھیا۔

> ''پنجاب کے مسلمان تعصب اور تنگ نظری سے بلند ہو کر اردو کے دفاع اور اس کے فروغ کے لیے کمر بستہ ہو گئے۔ پنجاب میں اردو صحافت کی مقبولیت اور کامیابی کی دوسری وجہ خود اردو زبان کی سلاست سلاست ہے۔ پنجابی اور اُردو کے بوہت سے الفاظ مشترک ہیں۔''(8)

پنجاب وچ اردو صحافت نے اپنے جھنڈے گڈنے شروع کیتے تاں پنجابیاں نے وی اس

پاسے دھیان دِتا پر اوس ویلے سیاسی سازشاں پاروں گرمکھی رسم الخط تے فارسی رسم الخط دا جھگڑا قایم کیتا گیا سی اوس نوں اس وچ وی ورتیا گیا جویں کہ مسکین علی حجازی لِکھدے نیں:

''پنجابی گورمکھی رسم الخط میں بھی لکھی جاتی تھی اور اردو رسم الخط میں بھی۔ سیاسی عوامل نے صحافت میں پنجابی کا استعمال سکھوں تک محدود کر دیا اور سکھوں نے بھی صحافت میں گورمکھی رسم الخط والی پنجابی کا استعمال شروع کیا۔''(9)

پنجابی زبان تے صحافت دی ترقی واسطے کم کرن والیاں نے اس گل ول وی بھرپور توجا دِتی تے 1880 وچ ہفت روزہ لاہور، گورمکھ سنگھ ہوراں کڈھیا جو اس دے مالک وی سن تے ایڈیٹر وی۔ اس توں اگلے ورھے ای مہینا وار وید پارک پنجاب وی نکلیا جو گورمکھ سنگھ ہوراں نے ای کڈھیا۔ خالصہ پرکاش پنجابی تے اردو دوواں زباناں وچ چھپن والا ہفت روزا لاہور توں ای نکلدا رہیا جس دے مالک تے مدیر دیوان سنگھ بوٹا سن۔ خالصہ گزٹ ''بسنت سنگھ'' ہوراں کڈھیا تے امرتسر وچوں سنگھ سبھا گزٹ (1893) ہفت روزہ وی لاہورا سنگھ نے چھاپنا شروع کیتا۔ خالصہ سیوک سنگھ 1902 وچ جیون سنگھ نے چھاپیا۔ خالصہ دھرم پرچارک وی امرتسر توں لاہورا سنگھ نے ای کڈھیا۔

1849 وچ انگریز نے پنجاب اُتے قبضا کر لیا سی۔ اوہ پنجاب دے شہر لاہور نوں علمی تے ادبی لحاظ نال جو مرکزی حیثیت حاصل اے اوہ کسے وی ہور شہر نوں نہیں مل سکی۔ ایہی وجھا سی کہ اُردو لکھن والیاں صحافیاں نے وی ایس ول آنا شروع کیتا۔ الطاف حسین حالی تے محمد حسین آزاد ورگے وی لاہور آ کے کم کرن لگے کیوں کہ اوہ جان گئے سن کہ اردو دے جمن بھومی لکھنو وچ وی اوہدی اوہ عزت نہیں رہی اے ایس واسطے پنجاب دے سادہ لوح لوکاں نوں اپنی زبان توں دور رکھن واسطے گوکھیا جاوے تے بوہت زیادہ پنجابی وی ایس پاسے جُٹ وی گئے۔ شفقت تنویر مرزا ہوری کہندے نیں:

''پنجابی نوں سبھ توں زیادہ نقصان پنجابیاں نے ای پہنچایا۔ خاص طور تے اوہناں پنجابی منشیاں نے جیہڑے یوپی، سی پی توں آئے منشیاں دے نال مل کے اوپری زبان لکھن لگ پئے۔''(10)

پنجابی صحافت دا مُڈھ رکھن والے شہراں وچ لاہور تے امرتسر آندے نیں سبھ توں ودھ ہفت روزے، ماہنامے لاہور توں ای جاری ہونا شروع ہوئے۔

1880 وچ گورمکھی اخبار دے ناں توں گورمکھ سنگھ نے پہلی وار ہفت روزا کڈھ کے پنجابی صحافت نوں شروع کیتا۔ ایس توں بعد پنجاب صحافت اپنی چالے ٹر پئی پر ایہ مُڈھلا کم مذہبی مقصداں توں مُکھ رکھ کے ای کیتا گیا سی جو اٹھارھویں صدی دے مُڈھ وچ انگریزاں نے شرع کیتا اوہ پنجابیاں نے اک صدی دے عرصے توں بعد شروع کیتا جدوں بوہت زیادہ سکھاں نوں مسیحی بناون واسطے پرچار شروع ہونا شروع ہو گئے۔ تاں سنگھ سبھا نے اس پاسے دھیان دینا شرع کیتا۔ اوہناں نے اخباراں

تے جریدیاں نوں مذہبی طور تے اپنے مقصداں واسطے ورتنا شروع کیتا۔ ایس بارے مسکین علی حجازی انج لکھدے نیں:

''ان کے اجراء کا مقصد سکھ دھرم کا پرچار تھا۔ اخبارات و جرائد سکھ قوم کی اصلاح پر زور دیتے تھے کبھی کبھار ان اخبارات میں کوئی ادبی مضمون بھی چھپ جاتا تھا۔''(11)

ایس توں بعد اک ہور شہر دا ناں آندا اے جیہدے وچوں پنجابی اخبار تے رسالے نکلدے رہے امرتسر وچوں سنگھ سبھا گزٹ 1983 وچ لاہورا سنگھ نے چھاپیا۔ ''خالصہ سماچار، پنجاب خالصہ دھرم پرچارک'' نامی رسالے وی نکلدے رہے۔ نرگ نیارا اک پندرھاں روزا وی نکلدا رہیا جس اُپر مدیر دا ناں نہیں سی۔ ''دیا سنگھ'' تے مُدیر لاہورا سنگھ نے 1901 وچ چھاپیا جو کہ کہ اک پندرھوارسی۔ ایہناں دا وی مقصد اصلاحی تے مذہبی ای سی تے انگریزاں دے ''پرچار'' نوں روکن دا اک بوہت وڈا اجتن سی کیوں کہ اوہ پنجاب واسیاں نوں مسیحی بناون دے چکراں وچ سن۔ جدوں ایہ سبھ حالات سن تے دو سردار اجیت سنگھ تے گردت سنگھ نے مذہبی تحریک چلائی جس دا کم انگریز دے ''کارنامیاں'' دا جواب دینا سی ایہ مذہبی تحریک ہولی ہولی سیاسی ہوندی گئی تے سیاسی طور اُتے جدوں اس نوں بدنام کیتا گیا تاں سرکار نے دوواں سکھاں نوں جلاوطن دی سزا دے دِتی۔ ایہناں دوواں سرداراں نوں جلاوطن کر کے حکومت ء برطانیہ نے امریکا گھل دِتا اوتھے جا کے ایہناں نے غدر پارٹی بنائی تے اپنا اک پنجابی اخبار وی کڈھیا۔ ڈاکٹر نظیر حسین زیدی ہوری گُرمکھی رسم لخط وچ نکلن والے اخباراں دی گنتی بارے دسدے لِکھدے نیں:

''ایک اندازے کے مطابق گورمکھی رسم الخط میں 23 روزنامچے، 67 ہفت روزے، 25 ماہنامے اور ایک سہ ماہی رسالا جاری ہوا۔''(12)

فارسی رسم الخط وچ پہلا پنجابی اخبار ''امرت پتریکا'' سی جو 1896 وچ جلندھر توں بھولا ناتھ بیرسٹر نے جاری کیتا۔ گجرانوالا توں ''بزم شعرا'' وی بانگے دیال نے جاری کیتا پر اس نوں سرکار نے بند کر دِتا تے اس توں بعد ایہناں نے راہ گیر پتریکا جاری کر کے پنجابی صحافت نوں اگے ٹوریا۔

1929 وچ جوشوا فضل الدین نے فیصل آباد توں ''پنجابی دربار'' جاری کیتا جس نوں بعد وچ لاہوروں وی کڈھیا گیا۔ ایس اخبار نے فارسی اکھراں وچ پنجابی صحافت واسطے بوہت اہم کم کیتا۔ نویں لکھن والیاں نوں وی اوس وچ لکھن دی پریرنا ملی تے پنجابی صحافت نال نویں ناں وی شامل ہون لگے۔ ایہو کلا کلا ای رسالا سی جدوں لاہور وچوں ای ''سارنگ'' ناں دا اک ہور رسالا شرع ہویا۔ ایہنوں اک بہترین رسالے وجوں جی آیاں نوں وی آکھیا گیا سی۔ لاہور وچ پہلا چھاپہ خانہ منشی ہرسُکھ دیو نے 1850 وچ لایا تے اوس چھاپے خانے دا ناں کوہ نور چھاپہ خانہ رکھیا گیا سی۔ ایس لئی لاہور وچ چھاپے خانے وجوں کم دا وی مُڈھ بنھیا گیا تاں لوکاں نے اس کاروبار ول وی دھیان دینا شروع کر دِتا۔

لاہور وچ کتاباں دی اشاعت دے سلسلے وچ کم ہونا شروع ہویا تے انگریزاں نے مسیحی پرچاراں لئی اس چھاپے خانے نوں وی دھڑا دھڑ شامل کرنا شرع کر دِتا سی ایہی وجھا سی کہ اگانہ جا کے صحافت دا نواں دور چنگا تے بہتر ہو گیا۔

پنجاب وچ انگریزی اخباراں وچ انگریزی ہفت روزہ کرانیکل لاہور 1849 وچ جاری کیتا گیا جس نوں محمد عظیم نے شروع کیتا جو پہلا ورنیکلر اخبار سی۔

ایس اخبار نے پنجاب وچ سبھ توں پہلے صحافت دا مُڈھ بنھ دِتا اس اخبار دا مقصد تے صرف انگریز دے مفاد دی ترجمانی ای کرنا سی جو ایہ بڑے چنگے ڈھنگ نال کردا رہیا۔ برطانوی حکومت نوں ایس توں اپنے مقصد پورے ہوندے ملدے سن ایس واسطے اوہ ایس دی بھرپور سرپرستی واسطے وی تیار رہندے سن۔

منشی محمد عظیم نے 1856 وچ گورمکھی تے فارسی وچ شایع ہوون والا اخبار ہفت روزا ''دی پنجابی'' جاری کیتا۔

پہلی فروری 1881 نوں لاہور توں انگریزی اخبار Tribune شرع کیتا گیا ایہ دیال سنگھ مجیٹھا تے سریندر ناتھ بینرجی دیاں جتناں توں شروع کیتا گیا تے پہلے ایہ ہفت روزا دی شکل وچ جاری ہویا سی۔ اس توں وکھ 1887 وچ نظام الدین دی ادارت وچ نیٹو گائیڈ، لالہ درگا پرشاد نے ہارنجر، لچھمن سنگھ ولوں خالصہ، خواجا احمد شاہ نے دی آبزرور تے سہ روزہ راولپنڈی توں پنجاب ٹائمز جیہدے لالہ جیو رام مالک سن تے مسٹرا ے دیپ دی ادارت نال شرع ہویا۔ ایسے ویلے ای مولانا ظفر علی خاں ورگے نوجوان صحافی وی ایس میدان وچ کُد پئے:

> ''مولانا ظفر علی خاں نے جولائی 1902 سے ''افسانہ'' کے نام سے سلیس اور فصیح اُردو میں دلچسپ اخلاقی اور نتیجہ خیز انگریزی ناولوں کے تراجم کا ماہواری سلسلہ شروع کیا جو حیدر آباد دکن سے انگریزی مہینہ کی پہلی تاریخ کو 50 صفحے کے حجم کے ساتھ مطبع حیدر آباد پریس سے نکلنا شروع ہوا۔''(13)

ایس توں مگروں مولانا ہوراں نے پنجاب ریویو وی جاری کیتا۔ نظیر حسنین زیدی دی نظر وچ:

> ''پنجاب ریویو ایک اعلیٰ درجے کا علمی و ادبی ماہوار رسالا تھا جو مولانا ظفر علی خاں نے 1910 چ جاری کیا۔ اس کا پہلا شمارہ اگست 1910 میں شائع ہوا۔ مقام اشاعت کرم آباد تھا اور یہ رفاہ عام اسٹیم پریس لاہور سے چھپتا تھا۔''(14)

1947 توں بعد دی پنجابی صحافت

1947 وچ جدوں پاکستان وجود وچ آیا تاں پنجابی صحافت ول کوئی دھیان نہ دِتا گیا کوئی اک اخبار یاں رسالا وی پنجاب صحافت لئی مُڈھ نہیں سی رہیا۔ روزنامہ ''آغاز'' تے روزنامہ ''امروز'' نے

پنجابی سپلی منٹ چھاپنا شروع کیتے جیہدے وچ پنجابی لکھن والیاں نے اپنیاں تحریراں چھپوانا شرع کیتیاں۔ سجاد حیدر تے احمد ندیم قاسمی ورگے وڈے ناں وی اوتھوں ساہمنے آئے۔ پنجابی صحافت نوں پسماندا رکھن وچ اک بوہت وڈا ہتھ اُردو صحافت دا وی سی کیوں کہ 47 دی ونڈ توں بعد پنجاب اندر پنجابی نوں کسے وی قسم دی سرکاری سرپرستی حاصل نہ رہی سگوں ایتھے اُردو زبان نوں لاگو کر دِتا جس کارن پاکستان دا سبھ توں وڈا صوبا اپنی زبان توں محروم ہو کے جیون بتیت کرن لگا۔

جولائی 1950 وچ ''پنج نذ'' رسالے دا مُڈھ علی شاہ ملتانی نے رکھیا تے کراچی وچوں اس نوں چھاپن دا آہر کیتا۔ اس توں اگلے ورھے ای پنجابی صحافت نوں موڈھا دیون لئی عبدالمجید سالک تے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر وی میدان وچ اُترے تے اوہناں نے لاہور توں مہیناوار ''پنجابی'' جاری کیتا۔ جیہدے وچ بوہت سارے لکھن والے شامل ہو گئے۔ اوہناں وچ حمید نظامی، مولانا غلام رسول، عابد علی عابد، مرزا مقبول بیگ بدخشانی، احمد ندیم قاسمی وغیرا دے ناں شامل نیں پر ایہ رسالا وی زیادہ دیر نہ چل سکیا۔ اس دی وڈی وجہا تے ایہ وی سی کہ ایہ کسے وی سرکاری سرپرستی توں بغیر اپنا کم چھوہ رہیا سی۔ ایہدے وچ نظم، غزل، تواریخ تے افسانے وی چھپدے رہے جس توں ایہ گل نتر کے ساہمنے آندی اے کہ پنجابی ادب نوں ترقی دیون وچ اس رسالے دا کم بوہت وڈا اے۔ محمد افضل خاں نے 1958 وچ ای اک مہینا وار کڈھیا جس دا ناں پنج دریا رکھیا۔ ایس دے خاص نمبر اُچیچ رکھدے نیں۔

ایڈیٹر حکیم شیر محمد ناصر تے صوفی غلام مصطفیٰ تبسم دی نگرانی وچ ''پنجابی ادب'' ناں دا جریادا 1960 توں 1965 تک جاری رہیا تے اس دا کہانی نمبر پنجابی کہانی وچ اک سنگ میل دی حیثیت رکھدا اے۔ ایس توں بعد محمد آصف خاں دی ادارت چ ایہ چھپدا رہیا تے اج کل منے پرمنے کہانیکار پروین ملک ہوراں دی اگوائی وچ ایہ چھپدا پیا اے۔ جو پنجابی ادب دے پڑھن والیاں واسطے چانن لیاندا اے پر اج کل ایہ سہ ماہی دے طور تے نکل رہیا اے۔

1965 وچ لاہوروچوں ''لہراں'' نامی رسالا کڈھیا گیا جو اک مہینا وار سی اس دی ادارت عبدالحمید احرار تے سید اختر حسین اختر کردے رہے۔ ایہدے وچ وی ادب دے ہر کھیتر دی طرحاں چنگیاں لکھتاں چاپیاں جاون لگیاں۔ اختر حسین اختر دے چلانا کرن مگروں اج کل اوہناں دے سپتر سید عرفان علی اختر اس دی ادارت دے فرایض سرانجام دے رہے نیں۔ جدکہ نال سیدہ کلثوم اختر وی ساتھ دیندیاں نیں۔

بعدوں ہفت روزہ اختر ملتان وی پنجابی اڈیشن شایع کردا رہیا جیہدے وچ خالص پنجابی تحریراں نوں چھاپن دا آہر کیتا جاندا رہیا تے لاہور دے ای اخبار ''ہلال پاکستان'' نے تے پشاور دے روزانہ اخبار ''بانگ حرم'' نے وی پنجابی صفحا شروع کر دِتا سی جیہدے وچ نویں لکھن والے ساہمنے آئے۔ پنجابی وچ فارسی اکھراں اندر مُڈھلی صحافت بارے اقبال قیصر اپنی کتاب وچ انج لکھدے نیں:

''لاہور توں اک ہور مہینا وار ''پنج دریا'' شروع ہویا (ایہ پنج دریا افضل خاں ہوراں والا نہیں) ایہدے ایڈیٹر پروفیسر موہن سنگھ دیوانا ہوری وی رہے نیں۔ ایہ چوکھا چر پنجابی ادب دی سیوا کردا رہیا، ہولے پھل لیکھاں تے ساہت واسطے ''کنول'' ناں دا اک مہینا وار رسالا میدان وچ آیا جیہڑا 1947ء تک ٹردا رہیا۔''(15)

پنجاب وچ باقاعدا پنجابی صحافت دامڈھ روزوار ''سجن'' توں ہویا جس نوں اک غیر پنجابی نے پنجابی زبان وچ اخبار کڈھ کے اس دامڈھ رکھیا۔ ایس دا سہرا محمد حسین نقی ہوراں نوں جاندا اے جیہڑے کہ منجھے ہوئے صحافی سن۔ اوہناں نے روزوار سجن اخبار کڈھیا تے پنجابیاں نے اس نوں جی آیاں نوں آکھیا تے ویکھدیاں ای ویکھدیاں ایہ اخبار پورے پنجاب دا اک منیا ہویا تے ودھ پڑھیا جاون والا اخبار بن گیا۔ ایہ 8 فری 1989 نوں پوری آب و تاب نال ساہمنے آیا تے اسدا آغاز پنجاب دے دارلحکومت لاہور شہر توں ای ہویا۔ پنجابی زبان تے پنجابیت نال جڑے لوکاں نے اس نوں جی آیاں نوں آکھیا۔ بوہت سارے جنونی پنجابی ایہدے نال بغیر کسے لوبھ توں جُڑ گئے جو اس اخبار وچ بغیر کسے پیسے تے مالی مفاد توں دن رات کم کردے سن اوہناں وچ ظفر یاب احمد جو اس دے ایڈیٹر وی سن۔ جمیل احمد پال، اقبال قیصر، صدیق بابر، عباس علی صدیقی، الیاس گھمن ایہ سارے اوہ لوک سن جو پنجابی دے پرچار لئی مفت کم کرن وچ جُتے رہندے سن۔ اٹھاں مہینیاں وچ ای ایس اخبار نے کامیابی دے جھنڈے گڈنے شروع کیتے۔ کیوں جے ایہ پاکستان وچ چھپن والیاں وچوں پنجابی دا ایہ پہلا اخبار سی جو شاہ مکھی اکھراں وچ چھپدا سی۔ بوہت سارے لوکاں نے اس توں ایہ وی سمجھیا کہ شاید ایہ دنیا وچ نکلن والا پہلا پنجابی اخبار اے جو کہ سراسر غلط اے۔ چڑھدے پنجاب وچ سیکڑیاں دی تعداد وچ اخبار تے رسالے نکلدے آئے ہن۔ ساڈے ایتھے اینی دیر نال کم شرع ہوجاون دی وجھا ایہ ای سی کہ ایس زبان نوں سرکاری سرپرستی نہیں ملی سی تے نہ ای اس نوں تعلیم دی زبان وجھوں منّیا گیا سی۔ ثنا مدثر بٹ ہوری اپنے مقالے وچ ایوں لکھدے نیں:

''لوکاں نوں اک بھلیکھا ایہ وی اے کہ ''سجن'' خورے دنیا وچ پہلا پنجابی اخبار سی، ایہ گل نہیں ''سجن'' پاکستان وچ پہلا پنجابی اخبار سی، دنیا وچ نہیں، دنیا وچ تاں ہزاراں اخبار مہینا وار، ہفتا وار، پندرھواڑے، تماہی نکلدے، ساڈے گوانڈھی دیس بھارت دے صوبے پنجاب وچوں کوئی دو درجن دے نیڑے روزانا پنجابی اخبار نکلدے نیں۔''(16)

روزوار ''اجیت'' جلندھر توں نکلن والا اک بوہت وڈا اخبار اے اس دے ایڈیٹر ستنام سنگھ مانک نیں، نال نال پنجابی ٹربیون، جگ بانی وغیرا نکلدے ہن اجیت اخبار تاں انگلینڈ وچ وی پنجابی اخباراں وچ سبھ توں ودھ پڑھیا جاون والا اخبار اے۔

1950 وچ کراچی توں ''پنج ند'' ناں دا اک رسالا علی شاہ ملتانی ہوراں نے وی چھاپے چاڑھیا۔ ایہ وی چھے مہینیاں بعد ای چھپنا بند ہو گیا سی۔

مولا بخش کشتہ ہوراں دے پُتر افضل خاں ہوراں نے ٹمپل روڈ لاہور توں ''پنج دریا'' شایع کیتا۔ اس رسالے نے وی پنجابی ادب دی بڑی مدد کیتی تے پنجابی زبان دی سیوا کردیاں ہویاں ودھیا نمبر چھاپے جویں شاہ حسین نمبر، وارث شاہ نمبر، کراچی مشاعرا نمبر، عبدالمجید سالک نمبر، فخر زمان نمبر، کہانی نمبر وغیرا چھاپے۔ مولا بخش کشتہ ہوراں دے پُتر محمد افضل خاں توں بعدوں امجد علی بھٹی ہوراں نے اس رسالے دے مدیر وجھوں وی کم کیتا۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوری صحافت دے ایس دور بارے کھوج پرکھ کردیاں وچار دے نیں:

> ''1951 وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے رسالے پنجابی تے 1958 وچ چودھری محمد افضل دے رسالے پنج دریا دا اجراء ہویا۔''(17)

1960 دے دوران شیر محمد ناصر تے غلام مصطفیٰ تبسم نے ''پنجابی ادب'' دا مُڈھ رکھیا۔ اس رسالے نے پنجابی زبان و ادب دی سیوا وچ اپنا ناں کمایا تے اس نال جڑن والے لوکاں وچ آصف خان، شفقت تنویر مرزا تے راجا رسالو وغیرا دے ناں ساہمنے آندے نیں۔

ضمیمے دی صورت وچ پنجابی دے روزوار اخباراں وچوں آغاز ''امروز'' نے پنجابی صحافت دا مُڈھ ایوں رکھ چھڈ یا سی کہ ہفتاوار پنجابی صفحا چھاپن دا پربندھ کیتا سی۔ ایس لئی بنا جھجک ایہ کہیا جا سکدا اے کہ ضمیمے دی صورت وچ روز وار ''آغاز'' بارے ڈاکٹر انعام الحق جاوید لکھدے نیں:

> ''روزنامہ آغاز لاہور دے پنجابی ضمیمے 1948 نوں ایس سلسلے دی پہلی کوشش قرار دِتا جا سکدا اے۔''(18)

حسین نقی دے روزوار ''سجن'' توں بعد مدثر اقبال بٹ ہوراں دا اخبار ''بھلیکھا'' آیا۔ ایہ پاکستانی دوجا پنجابی روزوار اخبار اے۔ 1997 دے وچ 15 جنوری رمضان دی پہلی تاریخ نوں اس اخبار دا پہلا پرچا آیا۔ ایس دے کل صفحے چھے سن۔ اس دا معیار اوہی رکھن دا جتن کیتا گیا سی جو کسے وی معیاری اخبار دا ہوندا اے۔ ایہدے وچ زبان وی سادا ورتی جا رہی سی تاں جو عام قاری تک اسانی نال گل پہنچ سکے۔ ایس اخبار دے پچھے اک تجربا کار تے نڈر صحافی دا ہتھ اے تے اج تک ایہ اپنی پوری آب و تاب نال چل رہیا اے۔

مدثر اقبال بٹ دے ''بھلیکھا'' توں بعد ضیا شاہد نے ''خبراں'' ناں دے پنجابی اخبار نوں جاری کیتا ایس دا پہلا اخبار 31 جنوری 2004 نوں لوکائی دے ساہمنے آیا۔ اس نوں چار رنگاں وچ چھاپیا گیا جس دی ادارت دے فرایض حسین شاد، جمیل احمد پال تے خواجا پرویز نبھاندے رہے پر صرف کاروباری سوچ ہون پاروں 2007 وچ ایہ اخبار ختم کر دِتا گیا تے اج کل ڈمی دی صورت وچ کدی

کدائیں نکلدا اے۔ایس دے بند ہون وچ سرکاری اشتہاراں دے نہ ملن دی اک بوہت وڈا کارن اے۔

اعجاز احمد پال دی ادارت وچ چھپن والا ''لوکائی'' پہلی اپریل 2007 توں مسلسل نکل رہیا اے وسایل دی کمی تے پنجابیاں دی اپنی زبان توں محرومی نے کسے وی ہور اخبار وانگ اس نوں وی اگے نہیں ودھایا۔ایسے گل نوں وچاردیاں ثنا مدثر بٹ اپنے مقالے وچ ایوں لکھدے نیں:

''ایس اخبار دا حال وی ''خبراں'' ورگا اے۔ اصل وچ وسائل دی کمی نے پنجابی عوام دی بے توجہی، پنجابی اخباراں نوں اگے نہیں ودھن دیندی۔''(19)

محمد حسین نقی ہوراں نے پنجابی صحافت نوں ہور ترقی دیون واسطے روزوار ''سجن'' کڈھیا جو پنجابی دا اک معیاری اخبار بن کے ساہمنے آیا سی۔ پر ایس دا خاتما وی جلدی ای ہو گیا کیوں جے سرکاری سطح اُپر پنجابی دی نہ کوئی حمایت سی تے دوجا سرپرستی نہ ہون کارن کوئی وی اشتہار نہ ملدا تے پڑھن دا معاملہ اس لئی کھٹے وچ پے گیا کہ تعلیم دی زبان وی پنجابی نہیں رہی سی۔ مدثر اقبال بٹ ہوراں دی اگوائی وچ 1998 دے دسمبر وچ روزوار ''بھلیکھا'' شروع ہویا جو اج تک پورے مان نال پنجابیاں دا مان ودھاندا اے۔اوہ ایس بارے وچار کردے نیں:

''روزوار بھلیکھا کڈھنا میرا اک خاب سی، اس روزوارنوں میں پہلے گجرانوالا شہر وچوں ہفتاوار کڈھدا رہیا ہن لاہور، گجرانوالہ تے اسلام آباد وچوں اکو ویلے چھاپن دا آہر کیتا جا رہیا اے۔''(20)

جانے پچھانے پترکار ضیا شاہد ہوراں نے روزوار خبراں شروع کیتا تے اس نوں لاہور توں وکھ دُوجے شہراں تیکر وی اپڑایا اس نوں پنجاب اندر بوہت مانتا ملی پر اشتہاراں دی عدم موجودگی تے کاروباری نقصان ہون کر کے اس نوں وی بس اک ''ڈمی'' وجھوں ای زندا رکھیا گیا اے۔

اعجاز احمد پال ہوراں نے روزوار ''لوکائی'' دا مڈھ پہلی اپریل 2011 نوں رکھیا جو چار صفحیاں دا اخبار صحافتی لحاظ نال اک نمایاں تے بھرپور اخبار اے پر اس دے مسئلے وی اپروکت دسے گئے اخباراں والے ای نیں۔ایس اخبار وچ کالماں توں وکھ ہلکے پھلکے مضمون وی شائع کیتے جاندے نیں تے پنجابی صحافت دی تربیت واسطے اپنا اہم کردار اا کیتا جا رہیا اے۔

اجوکے دور وچ وی پنجابی وچ کئی ادبی رسالے نکل رہے ہن اوہناں وچوں 'سویر انٹرنیشنل' لاہور جو جمیل احمد پال دی ادارت وچ نکل رہیا اے۔ مدثر اقبال بٹ تے ریحان بٹ ہوری 'ناگ منی' مہینا وار پرچا کڈھدے نیں۔ پلاک (پنجابی انسٹی ٹیوٹ آف لینگوئج آرٹ اینڈ کلچر) سرکاری ادارے وجھوں کم کر رہیا اے ایس دا اپنا پرچار ''ترنجن'' مہیناوار نکلدا سی جس نوں اج کل سہ ماہی کر دِتا گیا۔ ڈاکٹر ارشد اقبال راشد دی ادارت وچ ''لکھاری'' نکل رہیا اے جس دے بانی اقبال زخمی ہوری سن۔ مقصود ثاقب ''پنچم'' ناں دا پرچا کڈھ رہے نیں۔تنویر ظہور ''سانجھاں'' ناں دا پرچا ہر تن مہینے توں بعدوں

چھاپدے ہن۔ پنجابی ادبی سنگت لاہور دے ممبر ''سنیہا'' ناں وی اک کتاب لڑی چھاپ رہے نیں جس نوں عاشق رحیل، ثناور چدھڑ تے عباد نبیل شاد ایڈیٹ کردے ہن۔ پنجابی ادبی بورڈ لاہور ولوں ''پنجابی ادب'' دا پرچا تن مہینے بعدوں چھپدا اے۔ صحافت بارے ڈاکٹر ریاض احمد ہوری لکھدے نیں:

> ''جونیجو حکومت دے دور وچ رسالیاں تے ادبی پرچیاں نوں ڈکلیریشن ملنا بالکل اسان ہو گیا۔ صرف درخاست جمع کروائی دی سی، جے 15 دن تک کوئی جواب نہ آیا تے ڈکلیریشن مل گیا ہوندا سی۔ تے ڈکلیریشن لین والا اوہ رسالا یا ادبی پرچا مسلسل کڈھ سکدا سی۔''(21)

کھوج پرکھ دے حوالے نال ایچ ای سی(Higher Education Commission) توں منظور شدا ''کھوج'' ہر چھے مہینے بعدوں پنجابی شعبہ پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج لاہور ولوں چھپ رہیا اے۔ ڈاکٹر اختر حسین اختر ہوراں دی وفات مگروں اوہناں دے پُتر عرفان اختر تے سپتری سیدہ کلثوم اختر ہوری باقاعدگی نال لہراں چھاپن دا پربندھ کر رہے نیں۔ ہڑپا وسدے آتش کیانی ہوری سال وچ اک واری ''جوگی'' ناں دا پرچا کڈھدے نیں ایہی حال جاوید پنچھی دے ''پنچھی انٹرنیشنل'' دا وی اے۔ کھوج دے حوالے نال اک ہور پرچا ''لیکھ'' دے ناں توں ڈاکٹر ناصر رانا دی ادارت وچ نکل رہیا اے۔ نوجوان کھوجکار ظہیر وٹو ہوراں دی ادارت وچ اک سہ ماہی پرچا ''سنگری'' دے ناں نال چھپ رہیا اس دے نال اوہناں دے سنگی ساتھی فیصل حیات جپاوی موجود نیں۔ مسعود کھدر پوش ٹرسٹ ولوں ''حق'' ناں دا پرچا کھدر پوش ٹرسٹ دیاں خبراں لے کے ساہمنے آندا اے۔ سانجھ وچار ناں دا رسالا انوار اعجاز تے زبیر احمد آہر کر رہے نیں۔ ایسے ای طرحاں افضل راز ہوری گجرات توں ''کانگاں'' چھاپ کے پنجابی صحافت نوں اگے ٹور رہے نیں۔ تماہی ''ککلی'' پاکستانی پنجاب وچوں نکلن والا پہلا زنانیاں دا رسالہ اے۔ ایہ جولائی 2017ء وچ ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن نے شروع کیتا۔ ڈاکٹر شاہین کرامت، ڈاکٹر عاصمہ قادری، بینا گوئندی تے صدف مرزا ایس دے رلتی ایڈیٹر نیں۔

ایہ کجھ پنجابی رسالیاں دا ذکر سی جو پنجابی ادب نوں ودھان وچ اپنا کردار ادا کر رہے نیں۔ ایہناں وچ نویں لکھاریاں نوں لکھن ول پریرنا ملدی اے تے ادبی تحریک نوں نواں لہو وی ملدا اے جس نال پنجابی لکھن والیاں دی تعداد وچ وادھا ہو رہیا اے۔

پنجابی اندر ڈائجسٹ وجوں کوئی اُپرلے درجے دا صحافتی کم نہیں ہویا دنیا دے پہلے ''ریڈرز ڈائجسٹ'' دی طرز وانگ ایتھے کم ہوون دی گنجایش باقی اے۔ اردو والیاں نے ایس کمی نوں محسوس کیتا تے وڈے پیمانے اُتے ڈائجسٹ بازار وچ آنا شروع ہو گئے۔ جیہدے وچوں ''سب رنگ'' سیارہ ڈائجسٹ، قومی ڈائجسٹ، خواتین ڈائجسٹ تے شعاع ڈائجسٹ نے وڈے پیمانے وچ لوکاں نوں اپنے ول متوجا کیتا تے فر ویکھا ویکھی ہور وی کِنے ای ڈائجسٹ آندے گئے پر پنجابی وچ حالت ماڑی ای

رہی۔ ایدھر پڑھن والے بوہت ای گھٹ ہوندے نیں شاید ایس دا ایہ وی اک وڈا کارن رہیا ہووے کہ پنجابی زبان وچ ڈائجسٹ نہ چھپ سکے۔ پنجابی ڈائجسٹ دی تواریخ دے حوالے نال جمیل احمد پال ہوری انج روشنی پاندے نیں:

> ''پنجابی وچ ''پنجابی ڈائجسٹ'' دے ناں نال 1970 وچ دلی توں رسالا نکلیا۔ ایہد ے ادارے نے مگروں ''سکرین ڈائجسٹ'' وی کڈھنا شروع کیتا۔ لاہور وچ 1970 توں ای پنج دریا نے ڈائجسٹ دا روپ وٹایا جو 1976 تک نکلدا رہیا۔ ''چناب رنگ ڈائجسٹ'' دے ناں نال فیصل آباد توں جناب حاتم بھٹی تے اوہناں دے سنگیاں نے اک کتاب لڑی کڈھی۔ 1988 وچ ''پنجابی ڈائجسٹ'' دے ناں نال لاہور توں رسالا نکلیا پر ایہدا اگست دا اکو اک پرچا ای ستمبر وچ ساہمنے آ سکیا۔''(22)

''رویل ڈائجسٹ'' دے ناں توں افضل ساحر تے فیر بعدوں رضوان احمد وثیر ہوراں نے ڈائجسٹ کڈھنا شروع کیتا پر ایہد ے اٹھ (8) پرچے ای چھپ سکے ایہد ے اندر وی بھرواں پنجابی ادب جیون دے ہر کھیتر بارے ہوندا سی۔

بعدوں ایہی رویل ڈائجسٹ نوں پندرھوار رویل لاہور دے طور اُتے کڈھیا جاون لگا جولائی 2007 توں اس دی ادارت راقم (کرامت علی مغل) کر رہے نیں۔ ایہد ے وچ ادبی خبراں، رپورٹاں توں وکھ لڑی وار تحقیقی لیکھ، قسط وار ناول وغیرا شایع کیتے جا رہے نیں۔

پنجابی صحافت نے بوہت زیادہ ترقی کر لئی اے۔ پنجابی صحافت نال پنجابی ادب نوں وی ترقی ملی اے۔ نویں رسالے تے اخباراں آون نال نویاں لکھاریاں دی چنگی کھیپ تیار کرن وچ پنجابی صحافت دا بوہت وڈا ہتھ اے جے پنجابی رسالے اخباراں دے چھپن دی گنتی وچ وادھا نہ ہوندا تے پنجابی ادب دے ترقی واسطے بوہتا کم نہ ہوناد۔

مُکدی گل:

پنجاب وچ صحافت تے پرچاکاری بارے جو بہتا کم ہویا اوہ انگریزاں نے ای اپنے مذہبی مقصد واسطے ورتیا سی پر فرسکھاں نے اس نوں اپنے مذہب واسطے ورتیا تے فر ایس نوں لوکائی واسطے وی ورتیا جاون لگا جیہدا اکو ای مقصد سی کہ زباناں وچ نویں ادبی کم نوں اک وڈے کھلار ول لے جایا جاوے۔ پریس دے آون نال ای دوجیاں زباناں دے وانگ پنجابی افسانے نوں وی ترقی ملی اے تے ایہد ے اندر چھپن والے بوہت سارے رسالیاں نے پنجابی ادب نوں وی چار چن لا دِتے۔ دُوجے کھیتراں دی طرحاں افسانے دے کھیتر وچ وی پریس آن نال انقلاب جہیا آ گیا۔ جس کر کے لکھاریاں نے ایس پاسے دھیان دِتا تے ڈھیر وڈھیر مجموعے چھاپے چڑھن لگے۔

حوالے:

* اسسٹنٹ پروفیسر پنجابی، گورنمنٹ اسلامیہ کالج ریلوے روڈ، لاہور

1- طاہر مسعود، ڈاکٹر۔ اردو صحافت انیسویں صدی میں (کراچی: فضلی سنز پرائیویٹ لمیٹڈ، اردو بازار، 2002ء)50۔

2- طاہر مسعود، ڈاکٹر۔ اردو صحافت انیسویں صدی میں، 51۔

3- مسکین علی حجازی، ڈاکٹر۔ پنجاب میں اُردو صحافت کی تاریخ (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 1992ء)51۔

4- عبداللہ یوسف علی۔ انگریزی عہد میں ہندستان کے تمدن کی تاریخ (کراچی: کریم سنز پبلشرز، 1967ء)73۔

5- مسکین علی حجازی، ڈاکٹر، پنجاب میں اُردو صحافت کی تاریخ، 51۔

6- غلام حسین ذوالفقار، ڈاکٹر۔ پنجاب تحقیق کی روشنی میں (لاہور: سنگ میل پبلیکیشنز، 1991ء)291۔

7- طاہر مسعود، ڈاکٹر۔ اردو صحافت انیسویں صدی میں، 83۔

8- مسکین علی حجازی، ڈاکٹر۔ پنجاب میں اُردو صحافت کی تاریخ، 68۔

9- مسکین علی حجازی، ڈاکٹر۔ پنجاب میں اُردو صحافت کی تاریخ، 68۔

10- شفقت تنویر مرزا، گل بات، لاہور، 256 جے، ڈیفنس ہاؤسنگ سوسائٹی، 8 نومبر 2010ء)

11- مسکین علی حجازی، ڈاکٹر۔ پنجاب میں اُردو صحافت کی تاریخ، 69۔

12- نظیر حسنین زیدی، ڈاکٹر۔ مولانا ظفر علی خان بحیثیت صحافی (کراچی: مکتبہ اسلوب، عظیمی پرنٹرز ناظم آباد) 54۔

13- نظیر حسنین زیدی، ڈاکٹر۔ مولانا ظفر علی خان بحیثیت صحافی، 82۔

14- نظیر حسنین زیدی، ڈاکٹر۔ مولانا ظفر علی خان بحیثیت صحافی، 88۔

15- اقبال قیصر۔ راتاں ہویاں وڈیاں (لاہور: رویل پبلیکیشنز، 24 امیر روڈ بلال گنج، 1992ء)9۔

16- ثنا مدثر بٹ۔ (مقالا ایم - اے) پنجابی زبان دے ودھا وچ روزوار بھلیکھا دا کردار (لاہور: لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، 08-2006۔)21۔

17- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر۔ پنجابی ادب دا ارتقاء (1947-2007) (لاہور: عزیز بکڈپو اردو بازار، 2004ء)29۔

18- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر۔ پنجابی ادب دا ارتقاء، (1947-2007)29۔

19- ثناء مدثر بٹ۔ پنجابی زبان دے ودھا وچ روزوار بھلیکھا دا کردار، 37۔

20- مدثر اقبال بٹ۔ گل بات (لاہور: 41 پیلس مارکیٹ، بیڈن روڈ، 20 جنوری 2013ء)

21- کرامت علی مغل (ایڈیٹر پندرھوار رویل)، (لاہور: بہار کالونی نمبر 1، کوٹ لکھپت، پہلی توں 15 جنوری 2011ء)7۔

22- افضل ساحر۔ (ایڈیٹر)''مہینا وار رویل ڈائجسٹ'' (لاہور: 16 سی مکہ کالونی گلبرگ III، جلد 11، نمبر 3، مارچ 2000ء)24۔

* ڈاکٹر محمد عرفان الحق

پنجابی آزاد نظم دا مہاندرہ

پابندی توں آزادی دا تصور مُڈھلے طور تے بندے دے خمیر وچ شامل اے۔ جدوں اوہ اپنے آل دوالے دیاں پابندیاں توں جانکاری حاصل کردا اے تے اوہناں توں بغاوت کر دیندا اے۔ ایہہ بغاوت ہولی ہولی پنگھر دی اے جیہدے نال اوہدے اندر تسکین دا اک احساس جمدا اے۔ بیرونی پکھوں ایس بغاوت دے خلاف اک تگڑا ری ایکشن ہوندوچ آوندا اے۔ ایہہ ری ایکشن جنا تگڑا ہووے بغاوت اونی ای نکھر دی تے اپنا مہاندرہ سنواردی اے۔ انج ہولی ہولی اوہ بغاوت سماج وچ اک قاعدے تے ضابطے دی حیثیت منوالیندی اے۔ جدوں ایہہ بغاوت، جیہنوں باغی نے آزادی دا ناں دتا ہوندا اے باقاعدہ تے باضابطہ قابل قبول مہاندرہ اپنالیندی اے تے اوہدے قواعد تے ضابطے طے ہونے شروع ہوجاندے نیں۔

انج اوس آزادی دے وچوں ای ایہناں ضابطیاں دی صورت اک پابندی سر چُکنا شروع کر دیندی اے۔ ایہہ سفر ازلاں توں جاری اے تے ابداں تائیں جاری رہوے گا۔ دوجا بندے دے اندر فطری طور تے تجسس دا احساس پایا جاندا اے تے اوہ ہر پل ہر لمحے کجھ نہ کجھ نواں ویکھنا تے کرنا چاہندا اے تے قدرتی طور تے تبدیلی دا چاہیوان وی اے۔ ایہی محرکات مُڈھلے طور تے آزاد نظم دی ہوندوچ آون دا کارن بنے۔ جیویں پروفیسر حنیف کیفی نیا کھیا سی:

> "(آزاد نظم) فری ورس (Free Verse) کی ترویج کے دو بنیادی محرکات تھے۔
> قدیم اصناف و اسالیبِ نظم سے بغاوت اور ایسے نئے وسائل اظہار کی جستجو جو
> بدلتے ہوئے تیز رفتار زمانے کا ساتھ دے سکیں۔"(1)

آزاد نظم نوں انگریزی وچ فری ورس(Free Verse) آکھیا جاندا اے۔ فری ورس (Free Verse) فرانسیسی زبان وچ پرچلت شعری اصطلاح ویرلیبر (Vers Libre) دالفظی ترجمہ اے۔ ورس لیبر (Vers Libre) فرانسیسی نقاد فرانسس ویلے گریفین (Francis Viele Griffin) دے اک فقرے Le Versest Libre توں ماخوذ اے۔ ایہہ فقرہ اوہنے 89-1888ء وچ Joies دے دیباچے وچ اوہناں نظماں لئی ورتیا سی جیہڑیاں 19ویں صدی دے اخیرلے دھاکیاں وچ فرانس وچ بالکل نویکلے عروضی اصولاں نوں مکھ رکھدیاں لکھیاں جارہیاں سن۔ مگروں فرانسیسی زبان وچ لکھیاں جاون والیاں ایس قسم دیاں ساریاں نظماں نوں ویرلیبر (Vers Libre) آکھیا جاون لگ پیا جیہناں وچ شاعر قدیم اصولاں توں مکھ موڑ کے اپنی پسند تے لوڑ مطابق نویکلا انداز تے وضع اپناندے سن۔

انگریزی وچ فری ورس(Free Verse) تے فرانسیسی وچ ویر لیبر (Vers Libre) دی اصطلاح دے معنی تے مفہوم دا گھیرا ایڈا موکلا اے پئی ایہدی کوئی اجیہی تعریف ممکن نہیں ہوسکی جیہدے سانچے وچ نویں شاعری دی ایہ صنف مکمل طور تے فِٹ ہو سکے۔ ایس پکھوں انسائکلو پیڈیا برٹینکا (Encyclopedia Britannica) وچ اِنج اشارہ لبھدا اے:

> "Free Verse is a prosodic term used in so many ways that it has almost lost any useful meaning, but it was originally a literal translation of French "Vers Libre."(2)

انگریزی شاعری وچ فری ورس (Free Verse) اوس نظم نوں منیا جاندا اے، جیہدی بنتر عروض دے قدیمی اصولاں نوں چھڈ کے اجہے غیر مساوی مصرعیاں نال کیتی جاندی اے، جیہناں وچ یاں تے اڈواڈ قسماں دے وزناں دی ورتوں ہووے یاں فیر اوہ وزن تے بحرتوں اُکا ای ویلھے ہوون تے عام طور تے مصرعے وی بے قافیہ ہوون۔ اڈواڈ انگریزی لغتاں وچ فری ورس(Free Verse) یاں ورس لیبر (Vers Libre) بارے انج دس پائی گئی اے۔

Dictionary of World Literary Terms موجب:

> "Free Verse: a pattern of verse structure with out metre and usually with out rhyme."(3)

The Oxford English Dictionary موجب:

> "Vers Libre (Free Verse): A form of composition in which the ordinary rules of prosody are or may be disregarded: verse consisting of an alternation of long & short lines often unrhymed which is supposed to subordinate form to substance."(4)

The American Heritage Dictionary of English Language موجب:

> "Free Verse: n. Verse Composed of variable, usually unrhymed lines having no fixed metrical pattern."(5)

Collin English Dictionary موجب:

> "Free Verse: Unrhymed verse without a metrical pattern"(6)

Wikipedia, the free Encyclopedia موجب:

> "Free Verse: is an open form of poetry. It does not use consistent meter patterns, rhyme, or any other musical pattern. it thus tends to follow the rhythm spech."(7)

Literary Terms & Literary Theory موجب:

> "Free Verse. called "Vers Libre" by the French, it has no

regular meter or line, lenth and depnds on natural speach, rhythms and counterpoint of stressed and unstressed syllabes. In the hand of gifted poet it can acquire rhythms and melodies of its own."(8)

فرانسیسی ویر لیبر (Vers Libre) تے انگریزی فری ورس(Free Verse) نوں ای اردو تے پنجابی وچ آزاد نظم آکھیا گیا اے۔ پروفیسر حنیف کیفی دا منّنا اے:

''فرانس میں پہلی مرتبہ مروجہ عروضی اصولوں سے منحرف غیر مساوی مصرعوں پر مشتمل نظموں کو Vers Libre کا نام دیا گیا اور انگریزی میں اسی کا ترجمہ Free Verse کیا گیا۔ جو اردو میں آزاد نظم کے نام سے معروف ہے۔''(9)

آزاد نظم اجیہی شعری صنف اے جیہدے وچ عروضی اصولاں توں مکھ موڑ لیا جاندا اے۔ ایہدے مصرعے لمے یاں نکے ہوسکدے نیں، قافیہ ردیف دی کوئی پابندی نہیں ہوندی، سگوں کجھ سوجھوان تے قافیہ ردیف نوں آزاد نظم لئی حرام سمجھدے نیں۔ آزاد نظم وچ بحراں غیر متوازن تے بحراں دے رکن بے ترتیب ہوندے نیں تے کجھ سوجھواناں دا ایہ وی منّنا اے پئی آزاد نظم وچ بحراں دی ورتوں توں اُکا ای مکھ موڑیا جاسکدا اے۔ ایہدے وچ اڈ و اڈ مصرعیاں دا وزن گھٹ ودھ ہوسکدا اے۔

اُتے بیان کیتے گئے اڈو اڈ وچاراں نوں مُکھ رکھدیاں ایہ گویڑ لگدا ہے پئی آزاد نظم دا مُڈھ فرانس وچ بجھا جتھوں ایہ اک تحریک دی صورت انگریزی ادب وچ مقبول ہوئی۔ مُڑ اردو زبان دے شاعراں نے انگریزی دی فری ورس دی چھپر چھاویں اردو وچ آزاد نظم کہنی شروع کیتی۔ جتھوں تائیں پنجابی ادب دا سمبندھ اے ایہدے وچ اجیہے تجربے تے مُڈھ قدیم توں ای ہوندے پئے سن۔ تے پنجابی شاعراں دے لاشعور یاں تحت الشعور وچ کدھرے نہ کدھرے آزاد نظم دا مہاندرہ اپنا روپ ضرور وٹا رہیا سی۔ مسئلہ نرا اوس نویکلے روپ نوں ناں دین دا سی۔ تاں ای جد اردو وچ آزاد نظم نے اپنا مہاندرہ سنواریا اوسے سمے پنجابی وچ وی ایہدا اَڈھ بجھ چکیا سی۔ پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دے وچار موجب:

''پنجابی وچ تکنیک دے حوالے نال لوک گیتاں دے روپ وچ آزاد نظم موجود سی تے ایس نوں صرف جدید خیالات نال ہم آہنگ کرن دی لوڑ سی۔''(10)

انج اسیں ایہ نہیں کہہ سکدے پئی آزاد نظم انگریزی توں اردو راہیں پنجابی وچ وارد ہوئی۔ ہاں ایہ ضرور منیا جاسکدا اے پئی جدوں پنجابی شاعراں نے آزاد نظم کہی تے اوہناں دے ساہمنے انگریزی دی فری ورس دی روایت موجود سی جد کہ اردو وچ ایہ اک نویں تجربے دے طور تے اپنائی جا رہی سی۔

ساڈے کول وی آزاد نظم لئی کوئی متھیا سانچا نہیں البتہ آزاد نظم دی ہیئت تے خصوصیتاں نوں مکھ رکھ کے ایہدیاں ترے قسماں دا ذکر کجھ سوجھواناں نے کیتا اے۔ جیویں حفیظ صدیقی نے لکھیا اے:

''موزوں۔ ایسی نظمیں جن میں مصرعے چھوٹے بڑے ہوتے ہیں۔ لیکن پوری نظم

قدیم اصناف کی طرح ایک مخصوص وزن کی پابندی ہوتی ہے۔''(11)

دوجی قسم نیم موزوں نظم دی اے:

''ایسی نظمیں جن میں مصرعے چھوٹے بڑے ہوتے ہیں۔ پوری نظم میں ایک عروضی وزن کی پابندی بھی نہیں کی جاتی البتہ دو یا بعض اوقات دو سے زیادہ مماثل عروضی اوزان اس طرح استعمال کیے جاتے ہیں کہ وزن کی حس تسکین پا سکے۔''(12)

جد کہ تیجی قسم غیر موزوں نظم دی اے:

''نظم آزاد کی تیسری صورت وہ ہے جس میں شعراء نے وزن سے یکسر چھٹکارا حاصل کرنا چاہا ہے۔ ایسی نظموں میں مصرعے چھوٹے بڑے ہوتے ہیں۔وزن سرے سے موجود ہی نہیں ہوتا۔لفظوں کی ترتیب اور بندش سے شعر کا آہنگ حاصل کرنے کی کوشش کی جاتی ہے۔''(13)

ایہدے برعکس دوجے کئی سوجھواناں نے آزاد نظم نوں دو قسماں وچ نکھیڑیا اے:

1۔ اجیہی نظم جیہدے وچ اڈواڈ بحراں دی ورتوں ہووے

2۔ اجیہی نظم جیہدے وچ وزن تے بحراُ کا ای نہ ہوون

پروفیسر حنیف کیفی نے آزاد نظم دیاں دو مڈھلیاں خصوصیتاں دا ذکر انج کیتا اے:

''اسکی تعمیر وتشکیل وزن کی بجائے آہنگ سے ہوتی ہے۔ جو جذبہ وخیال کی روش ورفتار کے اعتبار سے بدلتا رہتا ہے اور اس آہنگ کی اکائی رکن یا مصرعے کے بجائے اسٹرافی ہوتی ہے۔ جوایک مصرعے کی بھی ہوسکتی ہے۔

فرورس کی ہیئت اور آہنگ کی تنظیم مختلف اوزان کے متزاج اور ان کے آزادانہ استعمال سے بھی ہوسکتی ہے اور وزن کو یکسر نظر انداز کر کے خالص نثری آہنگ کو جذبات وخیالات کے اتار چڑھاؤ کے تناسب سے ترتیب دے کر بھی نظم کی شکل دی جاسکتی ہے۔''(14)

انج تے انگریزی وچ نثری نظم نوں وی آزاد نظم ای سمجھیا جاندا اے۔حقیقت وچ آزاد نظم نظم تے نثر دی وچکارلی صورت اے۔ جیہدے وچ عروض دے مصنوعی آہنگ دی تھاویں عام بول چال دے فکری آہنگ نوں ورتیا جاندا اے۔ایہ اک دوغلی جیہی تخلیق اے جیہدے وچ اکھراں تے سطراں دی ترتیب نوں ادل بدل کے اک نثر نوں نظم دا روپ دتا جاسکدا اے۔کجھ شاعر آزاد نظم لکھدیاں ایہدے آہنگ وچ اپنی طبیعت دے مطابق تبدیلیاں کردے نیں تے کجھ عروض دی تھاویں نظم وضبط دی پابندی نوں اہم سمجھدے نیں جد کہ کجھ آزاد نظم دا مڈھ آواز دے آہنگ تے بنھدے نیں تے ایس آہنگ دا

سمبندھ ساہ نال جوڑدے نیں۔ کجھ دا ایہ خیال وی اے پئی جے آزادنظم دے کجھ اصول متھ لئے جان تے اوہ فیر آزاد تے نہ رہوے۔ایس پکھوں ڈاکٹر محمد حسن نے اپنے وچار انج پیش کیتے نیں:

''جب شاعر کاوش اور سماجی قیود سے بچ کر لاشعور کی آزادی اور انفرادی دنیا کی ساری گھٹن اور شکست خوردگی کو کاغذ پر اسی بے ترتیبی کی حالت میں انڈیل دینا چاہتا تھا اور آزادنظم نے اس خواہش کو کسی حد تک پورا کیا۔''(15)

تنویر حسین نے ایس گل نوں انج مکایا اے:

''یہ شاعری قیود بیان اور عروض کی پابند نہیں بلکہ یہ جذبات واحساسات کے اظہار کا وسیلہ ہے۔''(16)

جسراں انسانی وجود دی ہیئت تے منگاں ویلے دے نال نال بدلدیاں رہندیاں نیں پر وجود مڈھلے طور تے اوہی رہندا اے انجے ای بولی تے ادب دونواں دا مڈھلا ڈھانچہ تے اوہی رہندا اے پر ایہدی ہیئت تکنیک تے منگاں سمے دے نال بدلدیاں رہندیاں نیں۔اڈواڈ بولیاں اک دوجے تے اثر پاندیاں وی نیں تے اثر قبولدیاں وی نیں۔ ایہ اثر کسے بولی وچ رچے جان والے ادب وچ ویکھیا جاسکدا اے۔

پنجابی ادب دے شعری کھیتر دا مان تران ودھان والی اجوکی آزادنظم بارے عام تأثر تے ایہی اے پئی ایہ مغرب توں ایدھر آئی۔19ویں صدی دے چھیکڑ وچ ساڈے شاعراں نے کافیے ردیف تے وزن اوزان دیاں بندشاں نوں اپنے خیالاں دے اظہار وچ رکاوٹ دے طور تے محسوس کرنا شروع کردتا۔ دوجا دنیا وچ غلام قوماں دی آزادی لئی جدوجہد دے اظہار دا علامتی اندازسی پئی ادیب تے شاعر نے ریتاں توں بغاوت کردتی۔ تدوں ای آزادنظم نے اپنا مہاندرہ سنواریا تے دوجیاں بولیاں وانگوں پنجابی وچ وی آزادنظم لکھی جانی شروع ہوئی۔

پنجابی آزادنظم دا مڈھ پورن سنگھ نے بنھیا سی۔ اوہدے مگروں دیوان سنگھ، موہن سنگھ دیوانہ، امرتا پریتم، درشن سنگھ آوارہ، دے ناں ایس پڑ وچ ویکھے جاسکدے نیں۔ مسلمان شاعراں وچوں عبدالمجید بھٹی تے شریف کنجاہی نوں آزادنظم دا موڈھی منیا جاسکدا اے۔مریم ریاض اپنے مقالے''پنجابی نظم دے مہاڑ'' وچ لکھدی اے:

''امرتا نویں پنجابی نظم وچ نویں موضوع دی نیہہ رکھدی اے تے اوس نال ای شریف کنجاہی وی موجود نظر آندے نیں جیہڑے کہ ونڈ دے نال ای اپنے فن دے سکھنے موتی پاکستان دی جھولی وچ پاندے نیں تے پاکستانی نویں نظم دے موڈھی متھے جاندے نیں۔''(17)

پاکستان بنن مگروں احمد راہی، منیر نیازی تے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے ایس پڑ وچ پیر پائے۔

شریف کنجاہی نے نویکلے تنقیدی دبستاناں توں اثر قبولیا سی۔ جیہدا اظہار اوہناں دے فن وچ اگھڑواں اے جدکہ منیر نیازی نے مُڈھلے انسانی احساساں نوں علامتی نظام دتا تے شعری سوجھ نوں اجتماعی حیاتی توں انفرادی حیاتی ول موڑیا۔ اوہناں اک تے دومصرعیاں دی نکی نظم دا کامیاب تجربہ وی کیتا۔ جیویں:

آدمی کلا رہ جاندا اے (18)

''نظم وقت توں اگے لنگھن دی سزا''

جدکہ اوس سمے دے دوجے شاعراں دی شاعری وچ مقصدیت اُگھڑویں سی۔ ایہناں مگروں باقی صدیقی، افضل احسن رندھاوا، الطاف قریشی، نجم حسین سیّد تے بشیر منظر دے ناں جدید نظم دے حوالے نال سرکڈھویں نیں۔ 1970ء توں 1980ء تیکر دا سما پنجابی دی آزاد نظم دے لحاظ نال بڑا خوش قسمت سی پئی ایس دور وچ گھٹ ودھ اک سو دے نیڑے شعری پراگے چھاپے چڑھے۔ ہن لکھی جان والی آزاد نظم وچ سمے تے سماج دا مکھ مہاندرہ چوکھا واضح ہونا شروع ہو گیا سی۔ ایس دور دے شاعر نوں ایہ احساس وی ہو گیا سی پئی اوہدی بے توقیری دا اصل کارن کوئی دشمن نہیں سگوں اوہ آپ ای اے:

اپنی پگ میں پیراں دے وچ آپے رولاں/ چپہ چپہ پیراں اتے دتا چکّر/ پیراں

ہیٹھ اروڑی/ مایا لگی پگ دی آکڑ/ چکّر نال چکّر ہوئی (19)

دوجے پاسے لئیق بابر نے گھگھو گھوڑیاں دی آڑ وچ سمے دی ستم ظریفی نوں انج بیان کیتا:

شکر دوپہری/ چُپ دی نگری/ گھگھو گھوڑے/ فریاداں دے تابوت/ دکھاں دے پوتر

پانی/ کاجل دھوتا/ خواب دا جادو ٹوٹا (20)

تاں ای صاحب اختیار کولوں جھجکد یاں جھجکد یاں اقبال صلاح الدین دا ایہ شکوہ بجا سی:

نہ دھرتی تے پھل پُھل ہسن/ نہ کِکر کنڈیالی/ پھیر توں کاہدا مالی/ سجنا۔۔۔!/ پھیر

توں کاہدا مالی (21)

ایسے سمے اقبال زخمی نے سماج کولوں زخم کھا کے اپنے آل دوالے نظر دوڑائی تے ویکھیا:

چار چفیرے/ دردی میرے/ اگے پچھے/ سجے کھبے/ ہر کوئی مینوں دردی دسے/ بھیڑ

پئی تے/ واجاں ماراں (22)

گل اوہی سی پر انداز وکھرا جدوں فخر زمان نے ویلے دی کسو نوں ڈٹھا:

نہ کوئی ویکھے نہ کوئی بولے نہ کوئی ہلے/ اک اک کر کے وارو واری/ لا دتا نیں/

سانوں ڈیپ فریزر وچ (23)

ایسے سمے اکلاپے دے خوف نے حیاتی دے سفر نوں بے یقینی دی کیفیت توں دوچار کیتا تے عارف عبدالمتین نے دل نوں انج تسلی دتی:

ویلے دا گھوڑا منہ زور/ میں اوہدا کڑیل سوار/ واگاں کھچھاں/ اڈی ماراں/

جس پاسے چاہواں لے جاواں (24)

عذرا وقار نے متراں دی مجمانی خاطر جدوں سوہنے سوہنے سپنے ویکھنے چاہے تے ہزاراں وسوسیاں نے اوہدیاں سدھراں نوں گھیرلیا:

آسمانیں تارے/ گھر گھر بلدے دیوے/ کونج قطاراں/ اڈ نہ جاون/ دلاں دے اندر/ کونجاں لتھن/ تاں ربا میری دنیا وسے (25)

ایس دور دے سرکڈھویں ناواں وچ شوکت علی، آصف شاہکا، شہزاد قیصر، عائشہ اسلم، طارق عزیز، سلیم کاشر، جمیل ملک، شفیع عقیل، راشد حسن رانا، حسن رضوی، تنویر بخاری، طفیل دارا، استاد دامن، سلمان سعید، خاور راجہ، احمد سلیم، اختر ہاشمی، اکرم مجید، ایم زمرد تے اشفاق احمد ذکر یوگ نیں۔ ایس سمے نکیاں تے لمیاں آزاد نظماں لکھیاں گئیاں، جیہناں دی زبان سادہ سی تے اوہناں وچ نثری رنگ بوہتا وکھالی دیندا اے۔ ایہدے توں اڈ مہنگائی، عورت دا استحصال، اخلاقی قدراں دی گراوٹ، دہشت گردی، مارا ماری، مذہبی انتہا پسندی، انساناں دی بے قدری تے لُٹ مار ورگے سرناویں تے مضمون ایہناں نظماں وچ اُگھڑویں نیں۔ جیویں غلام مصطفیٰ بسمل نے روح دی روٹی دی بھال وچ ناکامی تے سماج وچ نکھے بندیاں دی بے قدری دا رونا روندیاں آکھیا:

ایتھے/ پنج سہاگ دی کتھے/ ایہ دنیا تے رنڈی/ لعلاں دی کیہ/ قدر پچھانے/ بے قدراں دی منڈی (26)

اسماعیل بھٹی نے جدوں دنیاداری دے چانن وچ راہ لبھنی چاہی تے اوہ بھنبھل بھوسے وچ پھس کے سوچی پئے گیا:

بہتا چانن ڈھیر بھلیکے/ سجے کھبے/ آلے دوالے/ جدھر ویکھاں سوہنے سوہنے/ ونسونے لکھ نظارے/ نظراں ڈکن (27)

ایسے احساس دے دوجے رُخ نوں حسین شاہد نے اپنے انداز وچ انج بیانیا:

کردی رہی رزسٹ جناں چر/ سیمنٹ لگی پکی پیڑی/ اُچی سخت ہار گئی تے پکی/ اوہی گلی کندھ (28)

سمے دے مہاڑ کجھ وی ہون، جند تے کجھ وی بیتے پر سفر کدی رُکیا نہیں۔ اوہ ہمیش جاری رہندا اے۔ البتہ بندہ ایہ ضرور سوچدا اے پئی اوس کیہ کھٹیا تے کیہ وٹیا:

اکھ دے اک پلکارے دے نال/ تیتی ورھے ہن بیت گئے جے/ اپنے اپنے گلمیاں اندر/ جھاتی مارو/ تے ایہ ویکھو/ کنا پینڈا کیتا/ تے کیہ کھٹیا (29)

''نظم۔ لوئے لوئے''

ویہویں صدی دے اخیرلے دہاکے وچ سیاسی عدم استحکام، دیسی سماج وچ مغرب دے ثقافتی

اثرات دی نمود، مہنگائی، بیروزگاری تے دہشت گردی دے نال نال کرپشن دے ناسور نے سماج نوں زخماں نال چُور کیتا ہویا سی۔ جدید آزاد نظم دے مہاندرے تے ایس کرب نوں ودھیر امحسوس کیتا جاسکدا اے۔

ایس سمے دے سرکڈھویں شاعراں وچ عبدالمجید ظفر، رؤف شیخ، منور انصاری، سائیں اختر لاہوری، عبیر ابوزری، ڈاکٹر عبدالرزاق شاہد، امتل قیوم عنبر، مشتاق حسین، امین ملک، انجم سلیمی، مہر نگار، نجم حسین سیّد، اجمل وجیہہ، ثروت محی الدین، اعظم چوہان، نسرین انجم بھٹی، راجا رسالو تے مظہر ترمذی شامل نیں۔

اکیہویں صدی دا مُڈھ نہ صرف ملکی سگوں عالمی پدھر تے وی بے شمار ہنگامہ خیزیاں لے کے بجھا۔ اک واری مُڑ کے ملک تے فوج کشی ہوچکی سی۔ ملک لسانی، علاقائی تے مذہبی فرقہ واریت دا شکار سی۔ دہشت گردی تے بم دھما کے کنٹرول توں باہر ہوچکے سن۔ مرکزی حکومت دی کمزوری دا فیدہ چُکد یاں ریاست دے اندر کئی قسم دیاں نیم خودمختاریاں سرچُکد یاں پئیاں سن۔ صوبائی تعصب نوں ہوا دتی جارہی سی۔ ملکی سیاسی قیادت ملک بدر سی تے عالمی پدھر دا کوئی سیاسی راہنما ملکی واگ دوڑ سنبھالن لئی موجود نہیں سی۔ ایہی دور سی جدوں امریکہ نے کئی مسلمان ملکاں تے فوج کشی کیتی۔ خاص طور تے 9 ستمبر دے دھاوے نوں مُڈھ بنا کے افغانستان تے امریکی فوج کشی نے پاکستان نوں نہ صرف اقتصادی تے معاشی طور تے مفلوج کر کے رکھ دتا سگوں دہشت گردی دے نہ ختم ہون والے سلسلے وچ دھکیل دتا۔

مذہبی تعلیم بارے منفی پراپیگنڈہ تے انتہا پسند عناصر ولوں مذہب دی آڑ لے کے ملک دشمن کارروائیاں، روشن خیالی دے ناں تے عریانی، فحاشی تے بے حیائی، کدھرے آزادی نسواں دے ناں تے بنتِ حوا دی بے حرمتی تے کدھرے غیرت دے ناں تے عورت دا استحصال ایجہے مسئلے نیں جیہناں قوم دے نیم مردہ جُثے نوں زخماں نال چُور چُور کیتا ہویا سی تے ایہ زخم پنجابی دی آزاد شاعری وچ ودھیرے ڈٹھے جاسکدے نیں۔

بات ایتھے ای نہیں مکدی ایہی اوہ سما سی جدوں قدرتی آفتاں نے وی ملک نوں گھیریا۔ ملکی تریخ دا سب توں وڈا زلزلہ جس کارن لکھاں جاناں ضائع ہویاں تے کروڑاں افراد متاثر ہوئے، ایسے دور دے اتہاس تے رقم ہویا۔ انج ای ہڑاں نے وی ات مچائی تے بے پناہ جانی تے مالی نقصان کیتا۔ کسے پاسیوں وی حیاتی نوں سکون دا ساہ میسر نہیں سی۔ نمانی جندڑی نال کیہ کجھ نہیں سی بیتیا پر لگدا انج سی جیویں احساس ای مر گیا اے:

کِکر تے/ انگور چڑھا کے/ ویکھ لیا اے/ کجھ نہیں ہویا/ انج لگدا/
احساس ای مریا ہویا اے (30)

حقی گل تے ایہ اے پئی احساس ای مریا ہویا نہیں سگوں مایوسی نے وی سمے دے غیر جانبدار مؤرخ نوں گھیریا ہویا اے۔ تاں ای شاہدہ دلاور شاہ دے دل دی ایس واج نے اکھراں دا روپ وٹایا:

اکھراں راہیں/ روئی پر میں/ پر نہ اک وہایا/ نہ کجھ اُس توں منگیا میں تے/

نہ کجھ اُس توں پایا (31)

شاعری کدی وی رومانس توں بنا مکمل نہیں ہوندی۔ کیوں جے شاعری جذبیاں تے کومل احساساں دے اظہار دا ناں اے تے جس راں اسیں پہلے وی گل کیتی اے پئی آزاد نظم نے عروضی پابندیاں توں تے جان چھڈا لئی پر اوہ ردھم، لے، موسیقیت تے کومل جذبیاں دی ولگن توں باہر نہیں نکل سکی انجے ای لکھ پریشانیاں دے باوجود ساڈے شاعراں وچ رومانس دا جذبہ کدی وی ماند نہیں پیا۔ تدوں ای مادھو نال صلاح کردیاں خاقان حیدر دے دل دیاں سدھراں جاگ پئیاں تے اوس آکھیا:

میں تیرے/ ساہواں دی پھوہار وچ/ نہاندا رہیا۔۔۔۔۔/ توں چُپ رہی۔۔۔/ تیرے جاگے ہوئے/ لیکھ وچ۔۔۔۔۔/ میں۔۔۔۔۔۔/ حیاتی دے دو گھُٹ بھرے/ اک مٹھا تے اک۔۔۔/ سلونا۔۔۔۔۔۔۔۔۔(32)

تے ڈاکٹر انوار احمد اعجاز دا درداں بھری جھاں وچ کھلو کے ایہ آرزو کرنا:

اک واری تے نین ملا کے/ سینے لا کے/ میری تاہنگ مٹادے/
میری ''میں'' مکادے/ مینوں ''توں'' بنادے (33)

ایہی اوہ سماں سی جدوں جدید ٹیکنالوجی نے حیاتی دے انگ نوں نویں رنگاں نال رنگیا۔ جدید تعلیم، میڈیا دی آزادی، زرائع آمدورفت وچ بہتری، عوامی شعور، کمپیوٹر تے موبائل فون دی بے تحاشہ ورتوں نے جتھے نویکلیاں سہولتاں فراہم کیتاں اوتھے ای نویں مسئلیاں وچ وی وادھا کیتا۔ ایہناں دُکھاں دے جھلکارے ساڈی شاعری دے مہاندرے تے سوز دے ساز تے رنگ نکھاردے رہے۔

ایہی اوہ سماں سی جدوں ساڈے شاعراں نے محروم طبقے دی حمایت، مادی شعور تے استحصالی رویّاں تے تنقید نوں اپنے فن دا سرناواں بنایا۔ اوہناں ایہ محسوس کیتا پئی حیاتی مسلسل تغیر پزیری دا ناں اے۔ ترقی پسندی تے مارکسی خیالات دا رنگ وی ایس دور دی شاعری وچ وکھالی دیندا اے۔ جیویں مظہر ترمذی نے اک بات انج کیتی:

نھیرا سینے چڑھدا/ اکھیاں امرت پیالی/ نہ بھریا نہ خالی/ جیبھ نوں کانبا چھڑدا/
روح نوں پکھر آوندا/ نیلی لاٹ لوئن وچ/ چُپ دا مُکھ مسکاؤندا (34)

اندرونی پکھوں ساڈا شاعر نفسیاتی نظریاں خاص طور تے فرائیڈ دے تحلیل نفسی، ایڈلر دے احساس کمتری تے ژنگ دے اجتماعی لاشعور توں وی متاثر نظر آنداا ے۔ اجوکی آزاد نظم وچ جنس تے صنعت نوں وی سرناواں بنایا گیا اے۔ اجوکے شاعردیاں بے باک نظماں نے مؤثر ابلاغ کارن سماج دا مہاندرہ ذہن دے پردے تے ثبت کرن وچ اہم کردار ادا کیتا اے۔ جیویں عائشہ اسلم دی ایہ واج:

اوکھی گھاٹی/ مینڈے پیراں نی کڑی/ کور ہووئے/ جیہڑا ہتھ ایکوں لاوے/
اگاں بھریاں/ رج کے کھریاں/ کھوٹیاں دے سنگ یاری/ کیہ میں آپے لائی/

یاں فیر ثمینہ اسماء دا ایہ خیال:

''سبھے رتاں اک مِک ہوئیاں/ سارے سُفنے رل مل آن کھلوتے/ بوہے وڑ دے/
جھاتی مارن/ کیہ لبھدے او؟ (36)

ایس دور دے شاعراں وچ عفت ستار، آسی خانپوری، رانی ملک، شفقت قاضی، روندی روی عاشق، ڈاکٹر محمد صدیق، عبیداللہ شاکر، مجید اعوان، ڈاکٹر شائستہ نزہت، غلام اکبر چٹھا، ڈاکٹر امان اللہ، انوار احمد، محبوب سرمد، خالد اقبال، ڈاکٹر شاہدہ دلاور شاہ، عبدالوحید قاسم، اے جی جوش، ڈاکٹر محمد امین خیال، خالد حسین تھتھال، سعدیہ حمید، احمد سلیم، غلام حسن ساجد، دلشاد احمد چن، حنیف زاہد، عائشہ اسلم، خاقان حیدر غازی، ثمینہ اسماء تے ڈاکٹر نوید شہزاد شامل نیں۔

سمے دیاں ستم ظریفیاں نے اجو کے سمے دے ہر بندے نوں اُلجھا کے رکھیا ہویا اے۔ جدوں فرار دیاں راہواں بند ہو جاون تے مسئلیاں دا کوئی حل وی سجھائی نہ دیوے تے فیر بندہ سوائے سجے کھبے ہتھ مارن دے ہور کیہ کر سکدا اے۔ طبیعت دی ایسے بیقراری نے ساڈے شاعراں دی ایستھیٹک سینس نوں وی چھویا اے۔ ایسے کارن اشفاق احمد نے اپنی کھٹ وٹ دا ست کڈھدیاں چُپ ہو جانا ای بہتر سمجھیا:

تیرے نال محبت پا کے/ خوشیاں نوں گل لایا/ تے گل لگیاں خوشیاں نوں/ بھُبھاں
مار رووایا/ جم جم سرمتھے ایہ خوشیاں/ جی آیاں نوں چا/ جیہناں ہوکیاں کنوں بچایا/
سانوں چُپ دا بھیت سکھایا (37)

کیوں جے اج دے شاعر دی استھیٹک سنس متاثر ہوئی تاں ای اوس کسے اک خیال دے اظہار نوں آزاد نظم دے کسے اک قاعدے یاں کلیے دا پابند نہیں کیتا سگوں اکوں اکوں تھاویں اکو گل لئی کئی انداز اپنا کے دل دی تسلی کیتی اے۔ کدی انج وی لگدا اے پئی ساڈا شاعر کجھ کہنا چاہندا اے پر کہہ نہیں سکدا تے کہیوں بغیر رہ وی نہیں سکدا۔ خبرے ایسے لئی اوہ اپنے اندر کسے خانہ جنگی دا شکار ہو کے الجھ جیہا گیا اے۔ تدوں ای ڈاکٹر نوید شہزاد نوں نظم لکھدیاں ایہ کہنا پیا:

نظم اساتھوں لکھ نہیں ہوندی/ جدوں وی چھوہیے اکھ دے ڈورے/ ہو جاندے
نیں ساڈے نالوں/ مٹھے ساڈے بول/ نظم اساتھوں لکھ نہیں ہوندی/ جدوی اُگن
جُتھ چِتنگاں/ لُک جائے جیب تریڑاں او ہلے/ جیوں سُر پِچھے ڈھول (38)

انج لگدا اے پئی شریف کنجاہی نے جیہڑے ان ڈٹھے خدشیاں نوں سٹھ ورہے پہلے اپنے آل دوالے محسوس کیتا سی ساڈا اج دا شاعر اوس کرب تے تکلیف دا شکار ہو چکیا اے۔ خورے تاں ای اوہ کجھ بے خوف وی ہو گیا اے۔ ڈاکٹر نوید شہزاد ایس جتھے دا آگو اے۔ جیہدے بارے ڈاکٹر نبیلہ رحمان نے لکھیا اے:

''اوہدا کلام نویں شعری مزاج تے ذوق دا میل پتھر ہی نہیں بلکہ جدید تر پنجابی نظم دا

نواں جہان اے۔" (39)

اج دے شاعر نے پنجابی دی آزاد نظم دی ریت نوں اگے ٹوردیاں اپنے تخیل نوں مادی تے روحانی شعور نال وی سنواریا اے۔ تدوں ای پنجابی دی آزاد نظم دے مہاندرے تے مقصدیت تے موضوعیت، روایت تے جدت، غم تے تسکین، سائنس تے رومانس دے رنگ سانجھے نکھرے جاپدے نیں۔ جدید نظم بحثیت مجموعی علامتی اے جس کارن امکانات دے نویں جہان پیدا ہوئے نیں۔

حوالے:

* ہیڈ ماسٹر، گورنمنٹ ایف ڈی ماڈل ہائی سکول، گارڈن ٹاؤن، لاہور

1۔ حنیف کیفی، پروفیسر۔ اردو میں نظمِ معریٰ اور آزاد نظم (نئی دہلی: قومی کونسل برائے فروغِ اردو زبان، 2003ء)419۔

2۔ Encyclopedia Britannica, Vol. 9, Quarter IV, (Chicago:1968)854-

3۔ Joseph T. Shipky. Dictionary of World Literary Terms (1970)132-

4۔ The Oxford English Dictionary "Supplement and Bibliography" (Oxford: University Press, 1961)306-

5۔ The American Heritage Dictionary of English Language, Fourth Edition (New York: Houghton Mifflin Company, 2009) http://www.thefreedictionary.com/free+verse, dated January 08, 2014

6۔ Collin English Dictionary Complete & Unabridged 10th Edition, (William Collins Sons & Co. Ltd, 2009)

7۔ http:// en.wikipedia.org/wiki/Free_Verse 1/7/2014

8۔ J.A Cudden. Literary Terms & Literary Theory "4th Edition" (England: Penguin Books, 1998) 331

9۔ حنیف کیفی، پروفیسر۔ اردو میں نظمِ معریٰ اور آزاد نظم، 411۔

10۔ عصمت اللہ زاہد، ڈاکٹر۔ ادب سمندر (لاہور: اے ون پبلشرز، 2003ء)242۔

11۔ حفیظ صدیقی، ابوالاعجاز۔ اصناف ادب (لاہور: ہاؤس آف بکس، 2011ء)7۔

12۔ حفیظ صدیقی، ابوالاعجاز۔ اصناف ادب، 7۔

13۔ حفیظ صدیقی، ابوالاعجاز۔ اصناف ادب، 7۔

14۔ حنیف کیفی، پروفیسر۔ اردو میں نظمِ معریٰ اور آزاد نظم، 188,189۔

15۔ محمد حسن، ڈاکٹر۔ معریٰ اور آزاد نظم کا ارتقاء (مشمول لکھت) اردو شاعری کا فنی ارتقاء (لاہور: الاعجاز پبلی

کیشنز، 2007ء)
16۔ تنویر حسین۔ اصناف ادب اردو (لاہور: ایس ایف پرنٹرز، 1993ء) 11۔
17۔ مریم ریاض۔ پنجابی نویں نظم دے مہاڑ، مقالہ ایم اے پنجابی (لاہور: لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، 2008ء) 41۔
18۔ منیر نیازی۔ کل کلام (لاہور: ماورا پبلشرز، 1988ء) 90۔
19۔ مشتاق باسط۔ سپنی دا ڈنگیا (فیصل آباد: اشرفی پریس، 1975ء) 44۔
20۔ لئیق بابری۔ گھگھوگھوڑے (لاہور: مجلس شاہ حسین، 1971ء) 23۔
21۔ اقبال صلاح الدین۔ ککر کنڈیالی (لاہور: عزیز پبلشرز، 1977ء) 30۔
22۔ اقبال زخمی۔ دُھپ چھاں (لاہور: ادارہ پنجابی لکھاریاں، 1975ء) 74۔
23۔ فخر زمان۔ کسو ویلے دی (لاہور: ادرہ اشاعت ادب، 1974ء) 18۔
24۔ عارف عبدالمتین۔ اکلاپے دا مسافر (لاہور: تاج دین پرنٹرز، 1972ء) 40۔
25۔ عذرا وقار۔ متراں دی مجمانی خاطر (لاہور: مجلس شاہ حسین، 1974ء) 31۔
26۔ غلام مصطفیٰ بسمل۔ روح دی روٹی (لاہور: کتب مینار، 1979ء) 15۔
27۔ اسماعیل بھٹی۔ تاہنگاں دی لو (گوجرانوالہ: خان پبلشرز، 1972ء) 22۔
28۔ حسین شاہد۔ عشق تے روٹی (لاہور: مکتبہ فنون، 1976ء) 27۔
29۔ راجا رسالو۔ میں تن درد اولے (لاہور: پنجابی مرکز، 2006ء) 44۔
30۔ محبوب سرمد۔ عمروں لمی رات (لاہور: پنجابی مرکز، 2005ء) 106۔
31۔ شاہدہ دلاور شاہ۔ اک گوچی شام (لاہور: محبوب پبلی کیشنز، 2005ء) 64۔
32۔ خاقان حیدر غازی۔ مادھو نال صلاح (لاہور: سانجھ پبلشرز، 2008) 79
33۔ انوار احمد اعجاز، ڈاکٹر۔ درداں بھری چھاں (لاہور: انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی لینگویج اینڈ آرٹ، 2005ء) 121۔
34۔ مظہر ترمذی۔ دو جا ہتھ سوالی (لاہور: سچیت پبلشرز، 2004ء) 69۔
35۔ عائشہ اسلم۔ میں تیری ہونگی (لاہور: سانجھ پبلشرز، 2009ء) 61۔
36۔ ثمینہ اسماء۔ ویلا سمرن دا (لاہور: کتاب ترنجن، 2009ء) 17۔
37۔ اشفاق احمد۔ کھٹیا وٹیا (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2010ء) 61۔
38۔ نوید شہزاد، ڈاکٹر۔ نظم اسانوں لکھنا چاہوے (لاہور: مقصود پبلشرز، 2011ء) 91۔
39۔ نبیلہ رحمٰن، ڈاکٹر۔ اگلی صدی دی نظم (مشمول لکھت) نظم اسانوں لکھنا چاہوے (لاہور: مقصود پبلشرز، 2011ء) 61۔

* واصف لطیف

زاہد بخاری دے دو ''دامن''

زاہد بخاری پنجابی تے اُردو دے چنگے تخلیق کار نیں۔ اوہناں دونواں زباناں وچ سوہنا نثری تے شعری ادب رچیا اے۔ اوہناں دیاں ہُن تیکر اک درجن اُردو تے پنجابی شعری تے نثری کتاباں چھپ چکیاں نیں۔ کجھ کتاباں اجیہیاں وی نیں جیہڑیاں دو واری طبع ہوئیاں۔ اوہ ریڈیو پاکستان وچ ملازمت کردے رہے۔ اج کل ریٹائرڈ زندگی گزار رہے نیں پر نال نال ادب دی سیوا وچ وی رُجھے ہوئے نیں جیہدا ثبوت اوہناں دی نویں چھپ رہی کتاب ''اہلِ حقیقت'' [1] اے۔ زاہد بخاری دی حیاتی دا مختصر ویروا درج ذیل اے:

اوہناں دا اصل ناں سیّد زاہد حسین بخاری[2] اے پر اوہ زاہد بخاری دے ناں توں ادبی دُنیا وچ مشہور نیں۔ زاہد بخاری 15۔ مارچ 1955ء نوں ضلع سیالکوٹ دے اِک پنڈ رسول پور بھلیاں وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں دے ابا جی دا ناں پیر سیّد یوسف علی شاہ بخاری سی جیہڑے 1947ء نوں ضلع جموں توں ہجرت کر کے سیالکوٹ دے نیڑے آ کے آباد ہوئے۔ [3] آپ دے والد تصوف دے قادریہ قلندری سلسلے نال تعلق رکھدے سن تے چنگے شعری ذوق دے مالک سی۔ زاہد بخاری مطابق اوہناں دے والد دا شعری ذوق تے بچپن وچ زاہد بخاری دا پنجابی شعر و شاعری سننا اوہناں دے شاعر بنن دا محرک بنیا۔ [4] اوہناں دی پنجابی زبان تے پنجاب دیس نال محبت نے سونے تے سہاگے دا کم کیتا۔ ایہو وجہ اے پئی اوہ ڈھیر سارا ادب تخلیق کرن دے باوجود اج وی تخلیقی کماں وچ رُجھے ہوئے نیں۔

زاہد بخاری نے اپنے آبائی پنڈ رسول پور بھلیاں دے مڈل سکول توں پرائمری پاس کیتی۔ چھیویں جماعت وچ ہوئے تے 1965ء دی پاک بھارت جنگ پاروں اوہناں نوں اپنا پنڈ چھڈ چھڈا کے اپنے والدین نال ضلع شیخوپورہ آنا پیا۔ اوتھوں دے گورنمنٹ مڈل سکول کوٹلہ پنجو بیگ توں 1968ء نوں مڈل دا امتحان پاس کیتا۔ حالات بہتر ہوئے تے آپ سیالکوٹ واپس آ گئے۔ سیالکوٹ شہر دے قومی ہائی سکول توں 1970ء نوں میٹرک دا امتحان سائنس مضامین نال پاس کیتا۔ [5]

بخاری صاحب میٹرک توں بعد باقاعدہ تعلیم جاری نہ رکھ سکے تے ملازمت کرلئی پر اوہناں پڑھائی دا سلسلہ وی ٹُٹن نہیں دتا۔ ملازمت دے دوران پرائیویٹ طور تے ایف۔ اے دا امتحان آزاد جموں و کشمیر انٹرمیڈیٹ و ثانوی تعلیمی بورڈ، میر پور توں 1983ء نوں پاس کیتا۔ فیر بی۔ اے آزاد جموں و کشمیر یونیورسٹی توں 1987ء نوں کیتا جد کہ ایم۔اے (اُردو) دا امتحان 1994ء نوں پنجاب یونیورسٹی، لاہور توں پاس کیتا۔ [6]

زاہد بخاری نے میٹرک توں بعد باقاعدہ شاعری دی ابتدا کر دتی سی۔ ملازمت دے سلسلے وچ جدوں آپ مظفرآباد، آزاد کشمیر گئے تے اوتھوں دے اِک سینئر شاعر زاہد کلیم نوں اپنا کلام وکھان لگ پئے۔ پندرہ روزہ ''سٹی میگ'' رسالے نوں انٹرویو دیندے اوہ اپنے شاعری دے اُستاداں دا ذکر ایہناں اکھراں وچ کردے نیں:

''مَیں اُردو کے بلند پایہ اُستاد شاعر جناب نیساں اکبرآبادی سے اصلاحِ سخن لیتا رہا ہوں۔ کچھ عرصہ وحید العصر وحیدالحسن ہاشمی صاحب کو بھی اپنا کلام دکھاتا رہا ہوں۔ ممتاز شعرا جناب عاشق بی۔اے اور زاہد کلیم صاحب سے مستفیض ہونے کا بھی موقع ملا۔''(7)

زاہد بخاری سیّد گھرانے نال تعلق رکھدے نیں۔ اوہناں دا سلسلۂ نسب نقوی بخاری سادات (خاندان) نال جُڑیا ہویا اے۔ اوہ مشہور صوفی بزرگ حضرت سیّد جلال الدین سُرخ بخاری (اُچ شریف) دی نسل وچوں نیں۔ زاہد بخاری ہوراں دا سلسلۂ نسب 39 واسطیاں نال حضرت امام حسینؑ نال جاملدا اے۔(8) زاہد بخاری دی شادی 1986ء نوں ہوئی۔ اوہناں دی اکو ای دھی اے جیہدا ناں نجمہ بی بی اے۔(9)

زاہد بخاری نے بطور لوئر ڈویژن کلرک ملازمت دا آغاز کیتا۔ 1984ء نوں آزاد کشمیر ریڈیو دے ہائی پاور ٹرانسمیٹر تے پہلے ایل ڈی سی تے فیر سٹینو ٹائپسٹ دے طور تے خدمات انجام دیندے رہے۔ اوہناں ملازمت دے دوران مختلف شہراں مثلاً اسلام آباد، لاہور تے سیالکوٹ وچ کم کیتا۔ 2010ء نوں اوہناں دی ترقی بطور سٹینوگرافر (پاکستان براڈکاسٹنگ کارپوریشن) ہوئی پر نال ای اسلام آباد دے شعبہ نیوز وچ تبادلہ وی کر دتا گیا جتھوں اوہناں 15۔ فروری 2011ء نوں ویلیوں پہلاں ریٹائرمنٹ لے لئی تے گھر واپس آ کے علمی ادبی کماں وچ رُجھ گئے۔(10)

اوہناں نے ریڈیو دی ملازمت دے دوران موسیقی دی باقاعدہ تعلیم اِک ماہر موسیقی اُستاد بشیر حسین خان کولوں لئی جیہناں دا تعلق شام چوراسی گھرانے نال سی تے اوہ ہر مہینے کلاسیکل موسیقی دا پروگرام کرن واسطے پنجاب توں مظفرآباد آندے ہوندے سن۔ موسیقی دی سوجھ بوجھ ہون پاروں زاہد بخاری دی شاعری موسیقیت نال بھری ہوئی اے۔ اوہ جو کجھ وی لکھدے نیں اوہناں دی شاعری مترنم تے چاشنی بھری ہوندی اے۔(11) اوہناں وقتوں پہلاں ریٹائرمنٹ لَے لئی جیہد یاں اوہ آپ دو وجوہات دسدے نیں: پہلی گل ایہ پئی اوہناں دا دل نوکری توں بھر چُکیا سی تے پچھلی عمرے اسلام آباد تبادلہ ہون پاروں اوہناں لئی گھر چھڈ کے جانا مشکل سی۔ دُوجی گل ایہ پئی اوہناں دی بڑے عرصے توں تمنّا سی کہ نوکری دے جھمیلے توں آزاد ہو کے ایران، عراق تے شام دے مقدس مقامات دی زیارت کرن لئی جان۔ چنانچہ ریٹائرمنٹ مگروں اکتوبر 2011ء نوں اوہناں اپنی اہلیہ سمیت ایہ سعادت حاصل کیتی تے فروری 2013ء

نوں عمرہ وی کیتا۔ (12)

زاہد بخاری نال ملاقات دے دوران پتہ چلیا کہ اوہ بڑے نکھے بندے نیں۔ اوہناں دی طبیعت وچ عاجزی، انکساری تے ٹھہراؤ اے۔ گھٹ بولدے نیں تے فضول بولن توں وی گریز کردے نیں۔ (13) محمود کیفی ہوراں زاہد بخاری نوں منظوم خراج تحسین پیش کیتا اے جیہدے چوں اوہناں دی شخصیت دا عکس جھلکارے ماردا اے۔ ملاحظہ کرو:

شعراں وچوں بولدا زاہد بخاری
رس وفا دا گھولدا زاہد بخاری
بولدا اے فیر تکڑی عشق دی وچ
لفظ نوں پہلاں تولدا زاہد بخاری
مست رہندا حال وچ اپنے سدا ای
خبرے کیہہ اے ٹولدا زاہد بخاری
شعر کہندے نیں جیہناں نوں لوک کیفی
بھیت دل دے کھولدا زاہد بخاری (14)

زاہد بخاری بطور شاعر مختلف مشاعریاں وچ وی شرکت کردے نیں تے اوتھے اپنا کلام ترنم نال پڑھ کے محفل لُٹ لیندے نیں۔ سیالکوٹ دی ادبی تنظیم ''بزم دوستان ادب'' دے بانی صدر وی نیں جیہڑی 2007ء توں قائم اے تے باقاعدگی نال سیالکوٹ وچ مہینہ وار مشاعرہ کروا رہی اے۔ کجھ کتاباں دیاں مُکھ وکھالی تقریباں وی ایس بزم نے کروائیاں نیں۔ لاہور تے سیالکوٹ دیاں اخباراں وچ ایس بزم دیاں رپورٹاں شائع ہوندیاں رہندیاں نیں۔ ایہ بزم پنجابی زبان و ادب دے ودھا لئی کئی طرح دے اقدامات کر رہی اے۔

زاہد بخاری نے 1992ء توں 2002ء تیکر لاہور قیام دے دوران اِک ادبی تنظیم ''ادب اُجالا'' دے ناں نال بنائی سی جیہدے تحت کئی مشاعرے ہوئے جیہناں دیاں رپورٹاں وی اخباراں وچ آوندیاں رہیاں۔ لاہور توں چھپن والے روزنامہ ''الشرق انٹرنیشنل'' وچ 10۔ مارچ 2016ء نوں راجا نیّر نے اوہناں دا انٹرویو (15) لے کے صفحہ نمبر 9 تے چھاپیا اے جیہدے وچ بخاری ہوراں کُھل کے اپنے خیالاں دا اظہار کیتا تے آکھیا کہ پنجابی زبان نال متریٔ ماں ورگا سلوک کیتا جا رہیا اے۔ سندھ وچ سندھی، سرحد وچ پشتو تے بلوچستان وچ بلوچی سکولاں وچ پڑھائی جاندی اے جدکہ پنجاب وچ پنجابی نہیں پڑھائی جا رہی۔ اوہناں ایہ وی کہیا کہ اپنے مُلک وچوں افراتفری تے دہشت گردی مُکان واسطے ضروری اے کہ صوفی شاعراں دے کلام نوں سلیبس دا حصہ بنایا جائے کیوں جے ایہدے وچ امن تے بھائی چارے دا درس مِلدا اے۔ (16)

زاہد بخاری نے اُردو تے پنجابی زبان وچ لکھیا پر پنجابی کلام گھٹ اے تے ہن تیکر صرف تن شعری پراگے ای چھپے نیں۔ اُردو کتاباں کُل نوں نیں جیہناں وچوں ست شعری تے دو نثری نیں۔ اوہ اپنے پنجابی شعری مجموعے ''کاں تے کبوتر'' دے مڈھ وچ ''کجھ اپنے بارے'' دے سرناویں ہیٹھ اپنیاں کتاباں بارے لکھدے نیں:

> ''الحمد للہ میری ایہ بارھویں کتاب ''کاں تے کبوتر'' تہاڈے ہتھ وچ اے۔ ایس توں پہلاں میرے 7 اُردو تے 2 پنجابی شعری مجموعے چھپ چکے نیں تے 2 نثری کتاباں وی منظرِ عام تے آ کے صاحبانِ ذوق کولوں داد وصول کر چکیاں نیں۔''(17)

زاہد بخاری دیاں پنجابی کتاباں دا تعارف درج ذیل اے:

1۔قلندر نامہ:

''قلندر نامہ''(18) زاہد بخاری دی پہلی کتاب اے جیہڑی 1976ء نوں لکھی پر ایہ کافی عرصے مگروں 1981ء نوں چھپی تے ایہدا دُوجا ایڈیشن 2007ء نوں چھپیا۔ جیویں کہ ناں توں ای ظاہر اے کہ پنجابی شاعری دے ایس مجموعے وچ قلندر پاک حضرت لال شہباز قلندر دی حیاتی، پیدائش، سندھ آمد، کرامتاں تے وصال نوں شعراں راہیں بیان کیتا گیا اے۔ زاہد بخاری ایس کتاب بارے دیباچے وچ لکھدے نیں:

> ''اُنج تے ہر بزرگ دی حیاتی نے بوہت متاثر کیتا پر......حضرت سخی لعل شہباز قلندر بارے کتاب 'الشہباز' دا مطالعہ کرن مگروں فقیر تے اِک وجدانی کیفیت طاری ہوگئی تے سرکار دی تعریف وتوصیف وچ شعر آپ ای زبان تے آون لگ پئے۔ حقیر نے اللہ نوں یاد کر کے قلم چکیا تے ایس طرح آپ دی حیاتی بارے ایہ منظوم کتاب ''قلندر نامہ'' تیار ہوگئی۔ ایہ فقیر دی پہلی تصنیف اے۔''(19)

2۔خواجہ ءِ اجمیری:

''خواجہ ءِ اجمیری''(20) زاہد بخاری دی دُوجی پنجابی تصنیف اے جیہڑی حضرت خواجہ معین الدین چشتی اجمیری دے حالات زندگی اُتے مشتمل اے۔ ایہ کتاب 2002ء نوں چھپی تے ایہدے کُل 80 صفحات نیں۔ زاہد بخاری نے خواجہ ءِ اجمیری دے حالات نوں پنجابی شعراں وچ لِکھ کے وڈا کم کر کے وکھایا اے۔ ''خواجہ ءِ اجمیری'' بارے رائے دیندیاں طالب چشتی (مرحوم) لکھدے نیں:

> ''زاہد بخاری جی دی ایہ دُوجی پنجابی کتاب 'خواجہ ءِ اجمیری' حضرت خواجہ معین الدین چشتی اجمیری ہوراں دی جیون کتھا ہے جس نوں اوہناں نے سنکھّے رُوپ وچ لِکھ کے اپنا حق ادا کر دتا ہے۔ ایہ لکھت وی اوہناں دی پڑھن والی ہے۔

اوہناں دا کلام پڑھ کے انج لگدا ہے کہ زاہد بخاری جی پنجابی زبان دے وی
پُورے گُنی گیانی ہن۔''(21)

3۔ کاں تے کبوتر:

''کاں تے کبوتر''(22) زاہد بخاری دی تیجی کتاب اے جیہڑی 2015ء نوں اظہار سنز، اُردو بازار، لاہور نے چھاپی۔ ایہ کتاب شاعری تے نثر اُتے ادھارت اے۔ ایہد ے وچ نبیاں دے معجزے تے ولیاں دیاں کرامتاں نوں پنجابی شعراں راہیں بیان کر کے نال نال اُردو نثری ترجمہ وی کردتا گیا اے تاں جے غیر پنجابی طبقہ وی کتاب توں جانو ہو سکے۔ ایس کتاب دی ونڈ دو حصیاں وچ کیتی گئی اے۔ کتاب دا پہلا حصہ مختلف حکایتاں، واقعیاں تے قصیاں دا منظوم بیان اے جد کہ دُوجا حصہ پنجابی کافیاں اُتے مشتمل اے۔

اُردو کتاباں:

زاہد بخاری دیاں 9 اُردو کتاباں دے ناں درج ذیل نیں:

نمبرشمار	کتاب داناں	سال	نوعیت
1۔	ضربِ یداللّٰہی	1990ء	اُردو شاعری
2۔	سجدۂ شبیریؓ	1996ء	اُردو کربلائی واقعات
3۔	احرامِ وفا	2000ء(طبع اوّل) 2003ء(طبع دوم)	اُردو(نعت،منقبت،سلام،مرثیہ)
4۔	برسات کے بعد	2001ء	اُردو شاعری (نظم،غزل)
5۔	نکہتِ فردوس	2009ء	اُردو شاعری
6۔	اہلِ عرفان	2009ء	اُردو نثر (اولیا کے حالات)
7۔	حقیقت آشنائی	2011ء	اُردو نعتیں اور مناقب
8۔	دربارِ حیدری میں	2012ء	اُردو نثر(زیارات کا سفرنامہ)
9۔	دریائے محبت	2014ء	اُردو شاعری(23)

زاہد بخاری دے دو دامن:

زاہد بخاری ہوراں دا تخلیقی سفر جاری اے۔ اوہناں دا اُردو تے پنجابی کافی سارا کلام حالے غیر مطبوعہ اے۔ اوہناں دے دو''دامن'' بارے راقم الحروف نے اپنے اِک مضمون(24) مشمولہ ''تحقیق نامہ'' وچ دس پائی اے۔ جد کہ زاہد بخاری دے اپنے آکھن موجب اوہناں دا کجھ تازہ تے اَن چھپیا اُردو تے پنجابی کلام وی موجود اے۔(25) پنجابی غیر مطبوعہ کلام وچ زاہد بخاری دے دو دامن وی شامل نیں۔

پہلا دامن ''دامن شانِ پنجتن پاک'' دے ناں نال اے جیہدے 7 بند نیں تے دُوجا دامن ''کربلائی دامن'' دے سِر ناویں نال اے جیہدے کُل 32 بند نیں۔ (26)

دونواں ''دامن'' دا موضوع نواسۂ رسولؐ حضرت امام حسینؓ، واقعہ کربلا تے شانِ اہل بیت اے۔ پنجابی ادب وچ ''دامن'' صنف دی کمیابی پاروں ضروری محسوس ہویا کہ ایہ دونوں دامن کھوج لیکھ راہیں پڑھن والیاں تیکر اپڑائے جان۔

دامن پنجابی شاعری دی اک انمول صنف اے۔ ایس صنف نوں اُستاد شاعراں نے ای ہتھ پایا اے۔ کیوں جے کہیا جاندا اے پئی فنی حوالے نال ایس صنف نوں لکھنا تے ایہدیاں ہیئتی پابندیاں نوں نبھانا کافی اوکھا کم اے۔ دامن لئی عام طور تے مسدس دی ہیئت ورتی جاندی اے۔ مسدس دے پہلے بند دے چھے دے چھے مصرعے اکو ای ردیف تے قافیے وچ ہوندے نیں جد کہ مگروں آون والے سارے بنداں وچ پنجواں تے چھیواں مصرعہ پہلے بند نال ہم قافیہ تے ہم ردیف ہوندا اے۔ اہم گل ایہ کہ دامن دی ساری ردیف ''دامن'' ہونی چاہیدی اے۔

محمد جنید اکرم دے مطابق ہُن تیکر صرف 6 دامن ای ملدے نیں جیہڑے اوہناں اپنے رسالے ''پنجابی'' وچ چھاپ کے محفوظ وی کر دتے نیں۔ پہلا دامن پنجابی دے منّے پر منّے تے اُستاد شاعر عشق لہر دا ''یوسف زلیخا'' دے موضوع تے، دُوجا بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں ہوراں دا ''سسّی پنوں''، تیجا دامن ''سوہنی مہینوال'' دے قصے دے رُوپ وچ پیر فضل گجراتی ہوراں لکھیا، چوتھا دامن جناب عبدالباسط باسط ہوراں دا قصہ ''ہیر رانجھا'' بارے، پنجواں ''نعتیہ دامن'' جناب محمد جنید اکرم ہوراں دا تے چھیواں یعنی اخیرلا دامن جناب صدیق تاثیر ہوراں دا اے جیہڑا اوہناں ماں بولی دے سیوک تے مہان شاعر بابائے پنجابی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی وڈیائی تے آپ دے پنجابی پیار دے موضوع اُتے لکھیا اے۔ جناب محمد جنید اکرم ہوراں اک ہور نعتیہ دامن دی وی دس پائی اے جیہڑا ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دا اے پر اوہ مکمل دستیاب نہیں ہوسکیا۔ اوہدا صرف اکو بند ملیا اے۔

زاہد بخاری ہوراں دا دامن ''شانِ پنجتن پاک'' ستواں جد کہ ''کربلائی دامن'' اٹھواں دامن اے جیہڑا کسے ادبی مجلّے وچ چھاپے چڑھ رہیا اے۔ ایہ دونویں دامن موضوع تے بیان ڈھنگ پاروں اپنی مثال آپ نیں۔ محمد جنید اکرم نے اپنے رسالے ''پنجابی'' وچ دامن چھاپن دے نال نال ہور شاعراں نوں وی دامن لکھن دی پریرنا دتی۔ اُنج وی ویکھیا جاوے تے سبھ نالوں ودھ دامن اوہناں دے ٹبر نے ای لکھے نیں جیہدا ذکر اپنے نعتیہ دامن دے اک بند وچ ایسراں کردے نیں کہ دستیاب ''دامن'' دی تاریخ وی پتہ لگ جاندی اے:

روئے سوہنی، سسّی اَتے ہیر والے روبیٹھی ایں ہُن کھِلار دامن
کسے ہور نُوں ایہی توفیق نہ ہوئی جنّے لکھے ساڈے پروار دامن

سوہنے نبی دے عشق نُوں مُکھ رکھیا ماں بولیے ذرا سوار دامن
سرگھی ویلے ہے مچلیا لکھنے نُوں دل میرا، میرا بے قرار دا مَن
موضوع نعت دا چُنیا جو دامن دے لئی ہویا دامن دامَن شکر گنج دامن
مَیں تے بھاء باسط دوہاں رَل کے تے کیتے تن توں چار فیر پنج دامن (27)

زاہد بخاری نے دو دامن لکھ کے جتھے آلِ رسولؐ تے اہلِ بیت نال اپنی بھرویں محبت دا ثبوت دتا اے او تھے دامن صنف دے ودھا پھُلا دا باعث وی بنے نیں۔ اوہناں دے دونوں دامن فکری تے فنی اعتبار نال جاندار تے شاندار نیں۔ فنی حوالے نال ویکھیے تے ہُن تیکر دامن صنف دے جیہڑے اصول طے ہوئے نیں دونوں دامن اوہناں اصولاں مطابق لکھے گئے نیں۔ دونوں دامن مسدس ترکیب بند ہیئت وچ نیں۔ مسدس دے اصولاں مطابق دونوں ''دامن'' دا پہلا بند چھے چھے مصرعیاں تے مشتمل اے تے ہر مصرعے دی ردیف دامن اے۔ جد کہ دونوں ''دامن'' دے باقی ساریاں بنداں دے آخری دو دو مصرعے پہلے بند نال ہم قافیہ تے ہم ردیف نیں۔ زاہد بخاری دے دونوں دامن درج ذیل نیں:

1۔ دامن پنجتن پاکؓ

﴿1﴾

پنجتن پاکؓ دا بیلیا دَر مَل لے اگّے ایہناں دے اپنا کھِلار دامن
ایسّے دَر توَں سبھ کُجھ مِل جاندا کسے ہور بُوہے نہ پسار دامن
ایتھے ہوئی تطہیر دی آیت نازل اہلِ بیتؓ دا طاہر اطہار دامن
ایڈا پاک پاکیزہ نہ ہور کوئی ایڈا ہور نہیوں ذی وقار دامن
پھڑیا غوث، ابدال، قلندراں نے ایہو چاہندا اے ہر نیکو کار دا مَن
باجھوں ایس دامن گل نہیں بن دی زاہدؔ پھڑیں توُں بھاویں ہزار دامن

﴿2﴾

نبیؐ، علیؓ دی کیہہ مَیں شان دسّاں کیہہ دسّاں مَیں شان بتولؓ دی اے
جیہڑی ربّ دی خاص کنیز ہیگی نالے بیٹی اوہ پاک رسولؐ دی اے
صدقے حسنؓ، حسینؓ توَں لکھ واری بازی جِت لئی جیہناں اصول دی اے
اِک نے زہر پیِتا دُوجے سِیس دتا لاج رکھ لئی دین مقبول دی اے
دامن بھریا سی جو گھر بار والا دتا زاہدؔ اسلام توَں وار دامن
جے نہ آل رسولؐ قربان ہوندی سارا ہو جاندا تار تار دامن

﴿3﴾

جس روز مباہلے دا وقت آیا پنجتن پاکؑ ای ول میدان آئے
نُوری صُورتاں اوہناں دِیاں ویکھ کے تے ہو کے بوہت عیسائی حیران آئے
عظمت پنجاں دی مَن گئے غیر مسلم ہیسن لین اوہ سبھ امتحان آئے
جزیہ دینا قبول کر لیا اوہناں ذِمّی بن فیر ول نجران آئے
وڈے پادری اوہناں دے کہیا زاہدؔ نال پیار دے اپنا اُلار دامن
بچ جاؤ عیسائیو ایہناں ہستیاں توں نہیں تے ہو جاسی داغدار دامن

﴿4﴾

رکھے مَنّت دے اوہناں جد تِن روزے کھولن لگے تے دَر تے فقیر آیا
مسکین اِک دن تے یتیم اِک دن، اِک روز سی فیر اسیر آیا
کھانا اپنا اوہناں نُوں رہے دیندے بھاویں بھُکھ وچ بوہت سریر آیا
سورۂ دہر دا تحفہ فیر لَے کے تے جبرائیلؑ امین اخیر آیا
هَلْ اَتٰی عَلَی الْاِنْسَان کہہ کے بھریا پنجتنؑ دا نال انوار دامن
مِلیا ربّ ولوں سوہنا دان زاہدؔ لئیاں رحمتاں باجھ شمار دامن

﴿5﴾

آئی عید نیڑے تے مدینے دے وچ نویں کپڑے بال سوان لگ پئے
کوئی سُوہا، کوئی ساوا تے کوئی پیلا رنگا رنگ لباس بنوان لگ پئے
شوق ویکھ کے حسنؑ، حسینؑ دا وی بی بی فاطمہ زہراؓ فرمان لگ پئے
تہاڈے کپڑے ہین کول درزی دے تُسیں سمجھ لوؤ کل آن لگ پئے
اگلے روز دَر تے جبرائیلؑ آیا زاہدؔ ادب دے نال سوار دامن
کہن لگا مَیں درزی حسنینؑ دا ہاں ہویا جیہناں دا گُل وگُلزار دامن

﴿6﴾

اِک لال تے اِک سی سبز جوڑا وکھو وکھ رنگ دے دو آئے جوڑے
آہا عید دا روز تے خوشی دا دن خوش ہو شہزادیاں پائے جوڑے
ہے روایت کہ بہہ کے وچ جنت ہیسن حضرت ادریسؑ بنائے جوڑے
سبز حسنؑ تے لال حسینؑ نُوں سی بی بی جنت خاتون پوائے جوڑے
ایہ نشانی سی زاہدؔ شہادتاں دی وکھو وکھ ہونے رنگدار دامن
اِک دا زہر نال سبز تے دوسرے دا سرخ کرنا اے خون دی دھار دامن

﴿7﴾
بیدمؔ وارثی نے سچ آکھیا اے کائنات دے ہین مقصود پنجتنؑ
پاک نبیؐ تے علیؓ، حسنینؓ، زہراؓ اصلوں طاہر تے اطہر وجود پنجتنؑ
ایہناں پنجاں تے ہیگا سلام واجب بناں شک ایہ لائق درود پنجتنؑ
ایہناں واسطے چادر تطہیر دی اے ایس چادر وچ ہین موجود پنجتنؑ
پنجاں نال گلشن ہستی مہکیا اے بھریا ہویا اے نال بہار دامن
زاہدؔ شاہ مالک ایہو جنتاں دے پکڑ ایہناں دا نال پیار دامن

2۔ کربلائی دامن

﴿1﴾
اللہ اللہ سادات دے باغ والا کدے بوہت ہیسی پُربہار دامن
پیار نبیؐ دا تے سایہ علیؓ دا سی پیا دَسدا خوشی ہزار دامن
رفتہ رفتہ بہار فیر ہوئی رخصت خزاں آن کیتا سوگوار دامن
آن تخت تے بیٹھا یزید فاسق لَے کے ظلم والا سِتمگار دامن
سِر تے پَنڈ گناہواں دی چائی بیٹھا بدیاں نال بھر لیا بدکار دامن
ظلم جبر دی اَت مچا دتی رنگیا خون دے نال خونخوار دامن
﴿2﴾
بڑے بڑے سرداراں یزید اگے ڈردیاں اپنے سِیس نوا دتے
مُلاّں رَل گئے سن سارے نال اوہدے جدوں مَے دے دَور چلا دتے
جیہڑا کھولے زبان اوہ جائے پھڑیا کئی بے گناہ قید وچ پا دتے
مسلمان رہ گئے بس ناں دے ای سب قاعدے اصول بھُلا دتے
اللہ والے ہیسن جیہڑے بوہت تھوڑے اوہ منگن دُعاواں کھِلار دامن
شالا دِین اسلام دی خیر ہووے نہیں لگدا نیک آثار دامن
﴿3﴾
کھلیا خط یزید ولید وَلے باپ مویا مَیں تخت نشین ہویا
ایتھے ساریاں کر لئی بیعت میری نِکے وڈے دے مُونہوں آمین ہویا
بیعت مَنگ حسینؓ بن علیؓ کولوں ایس باجھ ہے حال سنگین ہویا
جے اوہ مَن جاوے تاں گل بن دی نہ منّے تے اوکھا فیر جین ہویا
اوہدے منیاں لوک یقین کرسن نہیں تے رہنا اے بے اعتبار دامن
بیعت کیتیاں دل نوں چین ہوسی بھر جاسیا نال قرار دامن

﴿4﴾

آپؓ کہیا ولید نوں میرے جیہا اوس جیہے دی بیعت نہیں کر سکدا
مَیں امامؓ تے علیؓ دا ہاں پتر نہیں ظالماں توں کدے ڈر سکدا
مَیں تے گود بتولؓ دا ہاں پلیا سِر آئیاں مصیبتاں جر سکدا
مَیں سوار رسولؐ دے موڈھیاں دا غلط جگہ تے پیر نہیں دھر سکدا
میرے حسنؓ امام بھرا وڈے دِتا نیکیاں نال سنوار دامن
ایہدے اُتے کوئی لا دیاں داغ دھبّہ دیندا نہیں مینوں اختیار دامن

﴿5﴾

سیّد سوچیا سُنیا سی مَیں جو کجھ نانا جانؐ اَتے مائی باپ کولوں
گلّاں پوریاں آخر اوہ ہونیاں نیں خبردار ہاں وقت دی چاپ کولوں
ایس اُمت نوں اساں بچاونا اے ملوکیت دے چڑھے ہوئے تاپ کولوں
ویلا آ گیا دُور ہو جاوساں مَیں نانا جانؐ چھیتی ہُن آپ کولوں
اوہدا حق نہیں اُنج وِچھائی بیٹھا اُتے تخت اوہ نانہجار دامن
جھوٹھا بھرم مَیں اوس دا لاہ چھڈنا دینا کھچ کے اوہدا اُتار دامن

﴿6﴾

زینبؓ کہیا جے چھڈ تُوں دیس چلیوں لے چل مینوں وی اپنے نال وِیرن
دُکھ سُکھ ونڈاواں گی نال تیرے بن کے رہواں گی مَیں بھائیوال وِیرن
ساڈے نال جو ہوونی بیتنی اے مینوں سبھ معلوم احوال وِیرن
ساڈے لیکھ وچ جو کجھ لکھیا اے اوہنوں کوئی نہیں سکدا ٹال وِیرن
ڈاہڈی باغ اسلام تے خزاں آئی ایہدا بھراں گے نال بہار دامن
قائم دائم ایہ رہوے گا حشر تیکر دیندا رہوے گا سدا مہکار دامن

﴿7﴾

جدوں بوہت تکرار ولید کیتی سیّد ٹر پئے اوتھوں رنجور ہو کے
چھڈیا روضہ نبیؐ دا تے شہر بطحا آل نبیؐ نے بوہت مجبور ہو کے
وطن چھڈنا بڑا اے کم اوکھا بندہ چھڈدا اے چُور چُور ہو کے
اوہناں سوچیا فتنے توں بچ جایئے شاید اپنے دیس توں دُور ہو کے
ہوئے اہلِ مدینہ غمگین سارے پکڑ روندے زار و قطار دامن
استقبال دی خاطر وِچھا بیٹھے شہر مکّہ دے در و دیوار دامن

﴿8﴾

حضرتؓ مکّے وچ آن قیام کیتا خط کوفیاں دے اوتھے آوَن لگ پئے
ساڈا کوئی امام نہ پیشوا اے شہر کوفہ دا حال سُناوَن لگ پئے
تُسیں آ کے رہنمائی کرو ساڈی بناں رہنما اسیں پچھتاوَن لگ پئے
کوفے وچ ہے ظالماں اَت چائی اہلِ حق تے ظلم کماوَن لگ پئے
اساں کیتیاں نیں فرشِ راہ اکھیاں تے وِچھائے نیں نال پیار دامن
بیعت کراں گے تُساں دی یا حضرتؓ پھڑ لوواں گے مثل حُب دار دامن

﴿9﴾

آیا ماہ ذوالحجہ تے حسینؓ آقا حج کرن دے لئی تیار ہوئے
سَنے ساتھیاں بنھ احرام لئے بند ہور سارے کم کار ہوئے
بندے اپنے یزید نے بھیج دتے حضرتؓ ایس گل توں خبردار ہوئے
اوہنے قتل دا سی سربندھ کیتا ساتھی آپؓ دے سُن ہوشیار ہوئے
دتا حج نوں بدل آپؓ وچ عمرے ٹُرے اوتھوں بچا سرکارؓ دامن
حُرمت کعبے دی نہ پامال ہووے رنگ دین نہ ایہدا اغیار دامن

﴿10﴾

اہلِ بیتؓ دا قافلہ نال لے کے حضرتؓ کوفے دی طرف روان ہوئے
خبر ملی کہ مسلمؓ شہید ہو گئے آپؓ سُن کے تے پریشان ہوئے
ایپر آپؓ نے رکھیا سفر جاری پینڈے اوکھے تے کدے آسان ہوئے
اِک منزل تے حُرؓ نے آن ڈکیا چالا ویکھ اوہدا ایہ حیران ہوئے
آپؓ سوچیا انج پیا جاپدا اے گئی ویلے دی بدل رفتار دامن
نیڑے آ گیا وقت شہادتاں دا وَل کربلا موڑ مہار دامن

﴿11﴾

جدوں ہوئے داخل بیابان اندر ذوالجناح رُک گیا اک تھاں جا کے
کوئی راز سی اوس دے رُکنے وچ حضرتؓ اُتر کے سُنگھدے خاک چا کے
حُکم ساتھیاں نُوں دِتا لہہ آوَ اِنّا لِلہ دی آپؓ آواز لا کے
ساڈِیاں ایتھے شہادتاں ہونیاں نیں نانا جانؐ جیویں گئے فرما کے
بے غیرتاں سانوں شہید کرنا رنگ دین گے تیر تلوار دامن
بن جاونا خون آشام منظر رُلنے خاک دے وچ دستار دامن

﴿12﴾

لَے کے بھیناں تے پُتر بھرا سیّد ڈیرا لا دتا کربلا اندر
با حوصلہ تے جراَت مند سارے ودھ اک توَں اک وفا اندر
اُٹھے پہر عبادتاں وچ رہندے رُجھے اللہ دی صفت ثنا اندر
نال پردہ دار اوہ بیبیاں نیں بے مثال جو شرم و حیا اندر
چنگے عمل تے نیک کمائیاں نیں بھریا ہویا سی نال کردار دامن
آل نبیؐ، اولاد علیؑ دی اے کیویں ہووے نہ پُر انوار دامن

﴿13﴾

پہلاں کنڈھے فرات دے لائے ڈیرے تاں کہ پیون اوہ نال سکون پانی
ایتھے ہین اجازتاں ساریاں نُوں روکے پین توَں کیہڑا قانون پانی
کیہہ پتہ سی کجھ دن بعد ایتھے کر دینا اے حال زبون پانی
اِک گھُٹ وی پین نُوں نہیں مِلنا اِک ہو جانا ایتھے خون پانی
پیندے رہن گے پنچھی تے جانور وی کرسی تَر نہ آلِ اطہارؑ دامن
ہوٹھ خشک حسینؑ دے بچیاں دے اِک گھُٹ دا نہیں روادار دامن

﴿14﴾

جدوں پہنچی یزید دی فوج اوتھے اوہنے کہیا ایس جگہ توَں ہٹ جاؤ
لَے جاؤ دُور فرات توَں خیمیاں نُوں کسے ہور پاسے ای سمٹ جاؤ
آئے غازی عباسؑ جلال اندر کہن لگے حسینؑ نُوں ڈٹ جاؤ
حضرتؑ آکھیا جوش وکھاونا نہیں لانبھ کرو ایتھوں دڑ وَٹ جاؤ
اساں پانی توَں مُول نہیں جنگ کرنی سُگّا رہے بھاویں لکھ وار دامن
چُپ کر کے پَٹ لَے خیمیاں نُوں لَے کُنج میرے علمدار دامن

﴿15﴾

جدوں ست محرم دا روز آیا پہرے دشمناں پانی تے لا دتے
پیوے آل رسولؐ نہ مُول پانی دشمن شاہی فرمان سُنا دتے
جیکر بیعت یزید دی کرے سیّد پہرے سمجھ لئو فیر ہٹا دتے
سُن کے ایہ فرمان حسینؑ آکھے اساں حق دے جھنڈے جھُلا دتے
وعدے روز الست دے ہوئے جیہڑے ہویا پُر سی نال اقرار دامن
ہر حال وچ توڑ نبھاونے نیں قائم رکھسی ربّ غفار دامن

﴿16﴾

ہوئی دسویں محرم دی فجر جس دم اہل بیت نماز ادا کیتی
بارگاہ ربی وچ کر سجدے خوب اوس دی حمد و ثنا کیتی
آیا تیر اک فوج یزید ولوں عمر سعد نے سی ابتدا کیتی
ایدھر سارے حسینی ہوشیار ہو گئے آپو اپنی تیغ صفا کیتی
اودھر تیر، نیزے، خنجر ڈھیر سارے بھریا نال سی ڈھال، تلوار دامن
ایدھر عشق، محبت، خلوص کارن کیتا پُر ہر نیک اطوار دامن

﴿17﴾

حامی ہیسی یزید دا حُرؓ پہلے فیر اللہ نے اوس تے کرم کیتا
پتھر وانگ ہیسی سخت دل اوہدا فیر موم دے وانگ اوہ نرم کیتا
عقل آئی ٹِکانے تے سمجھ لگی مَن وچ ڈیرا ننگ شرم کیتا
اپنیاں کیتیاں تے بڑا پچھوتایا توبہ تائب دا سلسلہ گرم کیتا
ڈِگا پاک امامؓ دے آ قدمیں لَے کے اپنا اوہ گنہگار دامن
جیہڑا نال خطاواں دے پُر ہیسی کیتا صاف حسینؓ سرکار دامن

﴿18﴾

حُرؓ گیا میدان ول شیر وانگوں اللہ نبیؐ دا نام چِتار کے تے
کئی مُوذیاں تائیں فی النّار کیتا نعرہ اللہ اکبر دا مار کے تے
سانوں چھڈ کے ٹُر گئیوں اوس پاسے ظالم کہندے نیں بانہواں اُلار کے تے
حُرؓ کہندا اے حق حسینؓ وتے پیا دسناں تہانوں نتار کے تے
وَیر آل رسولؐ نال رکھ کے تے ہو گیا تہاڈا داغدار دامن
ایس دنیا تے آخرت وچ آپے تُساں کر لیا اے تار تار دامن

﴿19﴾

حُرؓ گیا لڑدا لڑدا دُور تیکر کئیاں دُشمناں نوں اگے لا چھڈیا
جوہر تیغ دے خوب وکھائے اوہنے کِنّے گوفیاں نوں وی مُکا چھڈیا
سارے شامیاں دی ہوئی گُم حیرت ایسا اوس طوفان مچا چھڈیا
جدوں پیش نہ گئی کوئی دشمناں دی رَل ظالماں نے گھیرا پا چھڈیا
شیر مرد نوں اوہناں کر دتا زخمی ہویا خون دے نال رنگدار دامن
راہ حق دے وچ شہید ہو کے پائیاں رحمتاں وی حدوں پار دامن

﴿20﴾

علی اکبرؓ جد گھوڑے تے چڑھن لگا نپی آپ رکاب حسینؓ آقا
اوہنے ادب دے نال سلام کیتا دتا فیر جواب حسینؓ آقا
دیندے کس طرح پانی دا گھُٹ اوہنوں ہیسن آپ بے آب حسینؓ آقا
ٹُردیاں ویکھ کے شکل رسول ؐ والی کیتا جگر کباب حسینؓ آقا
آؤندا اوس نوں ویکھ وِچھا دتا کربلا دی راہ گزار دامن
نُوری مُکھڑا ویکھ کے مَلک جھُک گئے حُوراں اپنا کرن نثار دامن

﴿21﴾

علی اکبرؓ جوان نے تیغ چلا بڑے زورا وراں نوں سی زیر کیتا
جیہڑا ساہمنے آیا فی النّار ہویا کئیاں شامیاں نوں اوہنے ڈھیر کیتا
گِدڑاں وانگ نسّن اگے چڑھ کُوفی جیس پاسے سی مُونہہ اوس شیر کیتا
داء کھیڈیا دشمناں دغے بازاں تے شہید اوہناں ایہنوں گھیر کیتا
برچھی سینے وچ ابنِ نمیر ماری لہولہان کیتا اوس بدکار دامن
اوہو خون دے نال رنگین ہویا جیہڑا پھڑیا سی صغریٰؓ بیمار دامن

﴿22﴾

بہوں پیاس نے بالاں نُوں تنگ کیتا پانی پانی دی صدا لگاوندے نیں
کاسے چا کے خالی اوہ خیمیاں چوں ٹُر بی بی سکینہؓ کول آوندے نیں
سانوں پانی منگوا دیو نہر وچوں نال عاجزی آکھ سُناوندے نیں
آکھو چاچے عباسؓ نُوں لیاؤن پانی اوہ بڑے دلیر کہاوندے نیں
ساڈی بینتی تُسیں منظور کرنا اَڈ بیٹھے اسیں خاکسار دامن
جان اصغرؓ دی وی آئی لباں اُتے کیتا موت نے گرد حصار دامن

﴿23﴾

پائی مَشک عباسؓ نے موڈھیاں تے وَل نہر فرات روان ہوئے
راہ ڈکیا دُشمناں دغے بازاں کوفی شامی حائل اندر آن ہوئے
آئے حضرت عباسؓ جلال اندر ببر شیر وانگوں قہروان ہوئے
ربی طاقت دے نال ہٹا فوجاں قابض نہر تے آ ایہ جوان ہوئے
گھوڑا اپنا نہر وچ واڑیا پر تَر کیتا نہ اوس جرار دامن
ہین آقا حسینؓ دے بال تسّے جاوے بھِج میرا زنہار دامن!

﴿24﴾

پرتے غازی عباسؓ فرات ولوں مَشک پانی دی موڈھے تے چا کے تے
آئوندا ویکھ کے آپؓ نُوں نہر ولوں فوجاں آ گئیاں ہُم ہُما کے تے
شور پَے گیا پانی نہ لَے جاوے کسے حال ایہ جری بچا کے تے
مارو تیر تے مَشک نُوں پاڑ سٹو آلِ نبیؐ نُوں رکھو ترسا کے تے
ایتھوں نہ بچا کے لنگھ جاوے کِتے ابن حیدرؓ کرّار دامن
کرو نیزے تلوار دے وار ایس تے بھاویں کیڈا ایہدا باوقار دامن

﴿25﴾

گھیرا پایا چوفیریوں ظالماں نے ہر پاسیوں وار اوہ کرن لگ پئے
ایدھر غازی عباسؓ وی نال جرأت اوس ظلم و ستم نُوں جرن لگ پئے
کیتا آپؓ نے ودھ کے جد حملہ بناں موت آئی کئی مرن لگ پئے
پانی ڈُلھ گیا تے فیر آس ٹُٹ گئی اِنج جاپیا لیکھ ہُن ہرن لگ پئے
دونویں بازو جنابؓ دے قلم ہوئے سَہہ سکیا نہ مَشک دا بھار دامن
آخر کار اوہ زِین توں آئے تھلّے ویہندا رہ گیا خالی رہوار دامن

﴿26﴾

سب ساتھی حسینؓ دے کربلا وچ اپنے جوہر وکھا کے شہید ہو گئے
قاسمؓ، اصغرؓ، عباسؓ نثار ہوئے راہ حق وچ قتل مزید ہو گئے
جاناں واریاں جیہناں اسلام اُتوں بخت اوہناں دے بوہت سعید ہو گئے
دشمن آل رسولؐ دے بنے جیہڑے مُوذی نفس دے سی اوہ مرید ہو گئے
جیہنوں پھڑن دا حکم رسولؐ دتا اوہو بیٹھی اے اُمت وِسار دامن
کلمہ گویاں نے ای اکھاں پھیر لئیاں چھُٹ گیا اوہ چار و ناچار دامن

﴿27﴾

اقرباءؓ، اصحابؓ ہو گئے رخصت ہُن کلّا اے سیّد میدان دے وچ
تِناں دِناں دی بھُکھ پیاس بھی اے پر فرق نہیں جذبہ ایمان دے وچ
ایسا ولولہ ایسی جوانمردی ویکھی ڈِٹھی نہ کسے انسان دے وچ
علیؓ وانگ جد تیغ چلائی اوہنے آیا زلزلہ زمیں اسمان دے وچ
شور پَے گیا فوج یزید اندر پئے نسدے کُنج مکّار دامن
آکھن ساریاں دی اج آئی شامت نہیں بچدا باجھ فرار دامن

﴿28﴾

رکھی جاری لڑائی حسینؓ آقا نال جرأت دے کرب و بلا اندر
جدھر مُونہہ کیتا گئیاں نس فوجاں رہی تاب نہ اہلِ جفا اندر
ذوالفقار دے نال کئی ڈھیر کیتے کوفی رُجھ گئے آہ و بکا اندر
ویکھ علیؓ دے پُتر دی جنگ اُٹھیا شور مرحبا ارض و سما اندر
نانا جانﷺ دی ایہ آواز آئی چھڈ جنگ دا میرے دِلدار دامن
وعدہ اپنا توُں خوب نبھا چھڈیا سرخرو تیرا بار بار دامن

﴿29﴾

لتھا زِین توَں جدوں لجپال سیّد چارے پاسیوں فوجاں نے گھیر لیا
مارو مارو دی پَے گئی دُہائی اوتھے کہن سمجھو ہُن کر ایہنوں زیر لیا
کوئی ماردا تیر، کوئی مارے پتھر، نیزہ کسے نے ایدھر نُوں پھیر لیا
جیہڑا کئی ہزاراں تے سی بھاری اج گھیر اوہناں اوہو شیر لیا
ویلا ظہر دا آ گیا سِر اُتے تکیا وقت دا شاہ ابرارؓ دامن
کہہ تکبیر فیر نِیت نماز لئی لہو نال سی بھاویں رنگدار دامن

﴿30﴾

سجدے وچ حسینؓ نے سِر رکھیا شِمر خنجر لہراوندا آیا اے
ذرہ خوف نہ اوس دے دل اندر ربّ دے قہر توَں نہ گھبرایا اے
جیہڑا گلا رسولﷺ سی رہے چُمدے اوس گلے تے خنجر چلایا اے
ایسا کوئی نہ جو اوہدا ہتھ روکے ظالم رج کے ظلم کمایا اے
ہو گئی ہنجوواں دے نال تَر دھرتی ہویا فلک دا وی لالہ زار دامن
جھُلّی قہر ہنیری جہان اندر بھریا دُنیا دا گرد و غبار دامن

﴿31﴾

سِر سارے شہیداں دے کَٹ کے تے اُتے نیزیاں ظالماں چاڑھ دتّے
لائی اگ سادات دیاں تنبوواں نُوں پاکداماناں دے خیمے ساڑ دتّے
سِتم گراں دے سِتم دی حد مُک گئی کیہہ کیہہ ظلم دے توڑ پہاڑ دتّے
ظالم بوہت گستاخیاں کرن لگ پئے سارے ادب آداب لتاڑ دتّے
بال سیّداں دے آ کول ماواں پئے پھڑ روندے زار و زار دامن
حضرت عابدؓ نوں جس دم ہوش آیا ویہندے ہو حیران بیمار دامن

﴿32﴾

قید کر کے بچیاں، بیبیاں نوں ظالم ٹُر پئے کُوفے تے شام ولّے
گل وچ بیمار دے طوق بھارا ویکھن غصے دے نال امامؑ ولّے
پیریں بیڑیاں ظالماں پا دِتیاں جان دین نہ چین آرام ولّے
سیّد فیر وی رہے نماز پڑھدے نظراں رکھ الٰہی انعام ولّے
ہر پاسیوں خاک پئی اُڈدی سی تے فضا دا سی سوگوار دامن
اگوں تاب تحریر دی نہیں زاہدؔ ایتھے بند کر دے میرے یار دامن

☆☆

حواشی تے حوالے:

* لیکچرار، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

1۔ سیّد زاہد بخاری دی 13 ویں کتاب اہلِ حقیقت اج کل کمپوزنگ دے مراحل وچ اے تے زاہد بخاری دے آکھن موجب ایہ کتاب ادارہ مقصود پبلشرز لاہور ولوں چھپتی شائع ہو جاوے گی۔

2۔ میٹرک دی سند اُتے صرف زاہد حسین ناں درج اے جدکہ کمپیوٹرائزڈ شناختی کارڈ مطابق آپ دا اصل ناں سیّد زاہد حسین بخاری اے۔

3۔ میٹرک دی سند تے کمپیوٹرائزڈ قومی شناختی کارڈ موجب زاہد بخاری دی تاریخ پیدائش 15۔ مارچ 1955ء ای اے۔

4۔ زاہد بخاری۔ کاں تے کبوتر (لاہور: اظہار سنز، 2015ء) 7۔

5۔ انٹرویو/گل بات، سیّد زاہد حسین بخاری، 2۔ اکتوبر 2017ء، بمقام: مقصود پبلشرز، اُردو بازار، لاہور

6۔ زاہد بخاری نال ملاقات دے دوران تعلیمی اسناد ویکھ کے اندراج کیتا گیا اے۔

7۔ معروف شاعر سیّد زاہد بخاری سے ایک مکالمہ (انٹرویو) مشمولہ: سٹی میگ (پندرہ روزہ)، (سیالکوٹ: یکم تا 15 فروری، 2011ء)

8۔ احسن شعیب، سیّد زاہد بخاری دی پنجابی شاعری، تحقیقی مقالہ: بی۔اے (آنرز) پنجابی، شعبہ پنجابی (لاہور: جی سی یونیورسٹی، سیشن: 2017ء۔2013ء) 20۔18۔

9۔ انٹرویو/گل بات، سیّد زاہد حسین بخاری، 2۔ اکتوبر 2017ء

10۔ انٹرویو/گل بات، سیّد زاہد حسین بخاری، 2۔ اکتوبر 2017ء

11۔ انٹرویو/گل بات، سیّد زاہد حسین بخاری، 2۔ اکتوبر 2017ء

12۔ احسن شعیب۔ سیّد زاہد بخاری دی پنجابی شاعری ''تحقیقی مقالہ''، 20۔18۔

13۔ راقم الحروف دی سیّد زاہد بخاری نال اکثر ملاقات رہندی اے۔ ایس لئی اوہناں دی شخصیت بارے رائے بالکل غیر جانبدار تے حق سچ اُتے مبنی اے۔
14۔ زاہد بخاری۔ کاں تے کبوتر، 10۔
15۔ انٹرویو، سیّد زاہد بخاری، مشمولہ: نوائے شمال (شعروادب)، سیالکوٹ: نومبر، 2015ء
16۔ احسن شعیب۔ سیّد زاہد بخاری دی پنجابی شاعری ''تحقیقی مقالہ''، 28۔
17۔ زاہد بخاری۔ کاں تے کبوتر، 7۔
18۔ زاہد بخاری۔ قلندر نامہ (لاہور: اظہار سنز، دُوجی وار، 2007ء)
19۔ زاہد بخاری۔ قلندر نامہ، 8۔
20۔ زاہد بخاری۔ خواجۂ اجمیری (لاہور: اظہار سنز، 2002ء)
21۔ طالب چشتی۔ زاہد بخاری دا سنکھا روپ، (مضمون)، مشمولہ: خواجۂ اجمیری از زاہد بخاری (لاہور: اظہار سنز، 2002ء) 19۔
22۔ زاہد بخاری۔ کاں تے کبوتر،
23۔ احسن شعیب۔ سیّد زاہد بخاری دی پنجابی شاعری ''تحقیقی مقالہ'' 34۔
24۔ واصف لطیف، ''دامن: پنجابی شاعری کی انمول صنفِ سخن'' (مضمون) مشمولہ: تحقیق نامہ، شمارہ: 19، (جولائی تا دسمبر 2016ء)، 208,209۔
25۔ انٹرویو/گل بات، سیّد زاہد حسین بخاری، 2۔ اکتوبر 2017ء
26۔ زاہد بخاری دے دونوں دامن اوہناں دے اپنے ہتھ نال لکھے ہوئے راقم الحروف کول موجود نیں۔ ایہ دونوں دامن اوہناں دی اجازت نال ایس تحقیقی مقالے راہیں شائع کیتے جا رہے نیں۔ ایس توں اڈ راقم الحروف نے دامن صنف بارے اپنی تحقیقی کتاب ''دامن: پنجابی شاعری دی انمول صنفِ سخن'' (جیہدے تے کم جاری اے) وچ وی ایہ دامن شامل کرن دی سیّد زاہد بخاری ہوراں توں اجازت لئی ہوئی اے۔
27۔ محمد جنید اکرم (ایڈیٹر)، ''پنجابی'' (تماہی) جلد: 14: شمارہ: 49، (جنوری تا جون 2011ء)؛ 15۔

* مریم سرفراز
* ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
* ڈاکٹر فرخندہ منظور

پنجابی کلاسیکل قصیاں وچ پکھواں دا سائنسی تجزیہ

سماج صرف انساناں دے وجود نال ای ہوند وچ نہیں آوَندا سگوں ایہدے وچ دوجے جانداراں دا ہونا وی ودھیری اہمیت رکھدا اے۔ بوٹیاں، رُکھاں، فصلاں، جنوراں تے پکھواں دا موجود ہونا اک سماج دی بقاء تے ترقی لئی اَت ضروری اے۔ انسان تے پکھواں دا سمبندھ ہزاراں ورہے پرانا اے۔ انجیہے تاریخی واقعے موجود نیں جیہناں توں پکھواں دے انساناں نال کئی صدیاں پرانے ساتھ دا گویڑ لایا جا سکدا اے۔ ایہناں واقعیاں نوں قرآن پاک وچ وی بیان کیتا گیا اے۔قرآن پاک دی سورۃ المائدہ وچ بیان کیتا گیا اے پئی جدوں دنیا دے پہلے انسان حضرت آدم علیہ السلام دے پتر قابیل نے زنانی خاطر اپنے بھرا ہابیل نوں قتل کر دتا اوس ویلے اوہدی سمجھ وچ ایہ گل نہ آئی پئی اوہدی لوتھ نوں کیویں ٹھکانے لگاوے ایس موقعے تے اک کاں نے اپنی چنج نال ٹویا کھوتریا تے اپنے مرے ہوئے ساتھی کاں نوں حضرت آدم علیہ السلام دی موجودگی وچ دفنا دتا۔ ایس توں ثابت ہوندا اے پئی دھرتی اُتے مُڈھلے انساناں نال رب نے جیہڑا پکھی گھلیا اوہ کاں سی۔انسان نوں فضا وچ اُڈن دا شعور پکھواں نے ای دتا جدوں ایہ پکھی زمین اُتے آوَندے نیں تاں انسان لئی شعور تے فکر دے سینکڑے بوہے کھل جاندے نیں۔ انسان نے آپوں مل جل کے رہنا، اپنی مدد آپ تے تنظیم ورگیاں گلاں پکھواں کولوں ای سکھیاں ہر سماج وچ پکھی خاص طور تے بنیادی اہمیت رکھدے نیں۔ ایہناں دے سوہنے جثّے، ون پونے رنگ تے ایہناں دی چہک حیاتی وچ رونق پیدا کر دی اے۔ پکھواں بارے مولا شاہ مجیٹھوی لکھدے نیں:

کلبازی کبوتراں ناز پیارے پیاری لٹک پیل ہنس مور دی وے
بدرقے نال رُل چندا آ چڑھ اٹاری مشتاق آرزو من چکور دی وے[1]

پنجابی قصہ کاراں میاں محمد بخش، وارث شاہ، حافظ برخوردار، سائیں مولا شاہ، فضل شاہ تے مولوی غلام رسول عالمپوری ہوراں اپنے قصیاں سیف الملوک، شیریں فرہاد، ہیر، مرزا صاحباں، زہرہ مشتری، بگا مل بشنو، لیلیٰ مجنوں تے احسن القصص وچ سہپن تے رنگارنگی پیدا کرن لئی پکھواں نوں استعارے دے طور تے ورتوں وچ لیاندا اے۔ پنجابی کلاسیکل شاعراں اپنی شاعری وچ پکھواں دا ورتارا اوہناں دیاں خوبیاں، خصلتاں تے رویاں دے حوالے نال کیتا اے جیہڑیاں سائنسی لحاظ نال ثابت شدہ نیں۔ ایہناں قصیاں وچ شاعراں جیہناں پکھواں نوں بطور استعارہ ورتیا اے اوہناں وچ باز، کاں، اُلو،

کونج، بلبل، طوطا، مینا، مور، چڑی، کبوتر، ابابیل، ہدہد، ہنس، تتر تے بٹیر شامل نیں۔ حافظ برخوردار روحانی پکھوں لکھدے نیں:

اوتھے بولن طوطے بطخاں چین رحمٰن رحمٰن
میتھوں بھُل گئیاں سبھ چالیاں مسجد رہیا قرآن(2)

ابابیل پکھواں وچوں سبھ توں نکا پکھی اے ایہ Hirundinidae ٹبر نال سمبندھ رکھدا اے ایہدا سائنسی ناں Hirundo Rustica اے۔ ایہ رب تعالیٰ دی شان اے پئی اوہنے ایس نکے جیہے پکھیرو توں اپنے گھر دی راکھی دا کم لیا۔ اللہ تعالیٰ نے ایس پکھی نوں مضبوط تے چوڑی چنج عطا کیتی اے ایہنان دیاں چنجاں دو نمایاں خصلتاں رکھدیاں نیں پہلی ایہ پئی اوہ اپنا آہلنہ بناون لئی گھاہ، وکھو وکھ پکھیرواں دے پکھ تے مٹی دیاں کنکریاں چکن دی سکت رکھدیاں نیں۔ دوجی خصوصیت ایہ وے پئی قدرت ولوں اوہناں دا منہ چیچہا اندروں لیس دار اے۔ ایہ ودھیری تعداد وچ کیڑے مکوڑے کھاون والا پکھیرو اے۔ ایہ اُددے ہوئے کیڑیاں دا شکار کردا اے جیہڑے اوہدی کھلی تے چوڑی چنج وچ چمڑ جاندے نیں۔ ابابیل ایس خصوصیت بارے Russel نے لکھیا اے:

''The swallow has a short broad beak. The inside of its mouth is sticky. The swallow swoops down on a cluster of insects in a circular movement its an open beak when the insects get stuck inside its mouth''.(3)

ابابیل دی ایسے خاصیت نوں فضل شاہ ہوراں اپنے قصے ''لیلیٰ مجنوں'' وچ انج بیان کیتا اے:

ترمیہم بحجارۃٍ تنھاں مارے سنگ طیراً ابابیل شاہا
کیہڑی کیہڑی لشکر مسلمان دا ثمر پان ایہ جان عقیل شاہا(4)

شعر وچ شاعر نے دو تلمیحاں دا ورتارا کیتا اے جیہناں نوں قرآن پاک وچ وی بیان کیتا گیا اے پہلا واقعہ قرآن پاک دی سورۃ فیل وچ اے جس نوں واقعہ فیل دے ناں نال یاد کیتا جاندا اے۔ ابراہہ نامی اک عیسائی یمن دا گورنر سی ایہدے علاقے دے لوک مکہ مکرمہ حج عمرے لئی جاندے سن ایس گل توں ابراہہ نوں بڑی چڑ سی اوہنے اک عالیشان گرجا بنوایا جہنوں ہیریاں تے قیمتی نگینیاں نال سجایا گیا فیر اوہنے لوکاں نوں ایہ حکم دتا پئی ہن کعبہ جاون دی لوڑ نہیں ایس گرجے وچ عبادت کرو۔ اک قریشی یمن گیا ہویا سی جدوں اوہنوں ایس گل دا پتہ لگا تاں اوہنے گرجے نوں پیشاب پخانے نال گندا کر دتا۔ ایہ ویکھ کے ابراہہ غصے وچ آ گیا تے اوہنے ارادہ کیتا پئی کعبے نوں ڈھا کے اپنا بدلہ لووے گا ایس مقصد لئی اوہ اک وڈا لشکر لے کے نکلیا جیہدے وچ سب توں اگے ہاتھی سن ایہ لشکر پندھ طے کردا مکے دے نیڑے اپڑ گیا ایس لشکر وچ جیہڑا ہاتھی سب توں اگے سی اوہدا ناں محمود سی۔ ایہ بڑا قد کاٹھ والا تے تگڑا ہاتھی سی۔ جدوں ابراہہ نے لشکر نوں کعبے اُتے حملہ کرن دا حکم دتا اوسے ویلے رب تعالیٰ نے ابابیل دے

جھنڈ دے جھنڈ گھلے۔ ہر پکھی کول تن تن کنکر سن اوہ جیہدے اُتے وی ایہ کنکر سٹدے اوہدا جثہ چیریا جاندا۔ ایہ کنکر گولی توں وی بوہتے سخت سن ایہناں نکے پکھیرواں نے ابراہہ دے لشکرنوں تباہ کر دتا۔

باز دا ذکر قصہ ''ہیر'' وچ7 وار، ''سیف الملوک'' وچ2 وار، ''مرزا صاحباں'' وچ اِک وار، ''شیریں فرہاد'' وچ 3وار، ''بگا مل بشنو'' وچ اک وار تے ''زہرہ مشتری'' وچ 2 وار تے ''احسن القصص'' وچ دی 2 وار آیا اے۔ قصہ ''ہیر'' وچ باز بارے وارث شاہ ہوراں کجھ انج لکھیاں اے:

بھلا موئے تے وچھڑے کون میلے اینویں جیوڑا لوک ولاوں دائی

اک باز تھوں کاؤں نیں کونج کھوہی ویکھاں چپ ہے کہ کرلاوں دائی(5)

ایہناں پنجابی قصیاں وچ کلاسیکل شاعراں باز دی طاقت، بہادری، جرات تے شکار کرن دی خصلت نوں بیان کیتا اے۔ باز شکاری پکھواں دے ٹبرAccipitridae نال سمبندھ رکھدا اے ایہدا سائنسی ناںHaliaeatus Leucocephalus اے۔ باز اک شکاری پکھی اے جہنوں پکھواں دے قبیلے وچ اوہ مقام حاصل اے جیہڑا جنگل وچ شیر دا اے جیہدا کارن اوہدی شکار کرن دی عادت اے ایہ بلندی تے مرتبہ باز نوں قدرت نے عطا کیتا اے اوہنوں اجیہے جسمانی خدوخال توں نوازیا جیہناں اوس نوں عظیم شکاری بنا دتا اے۔ سبھ توں ودھ اہمیت دی حامل باز دی نظر اے۔ جیہدے بارے صاحباں لئی باز دی نظر نوں استعارہ کر دیاں حافظ برخوردار لکھدے نیں:

صاحباں دے خونی نین پکھاو لے بازاں وانگ تکن

اوہ پاڑن وُل وُل دِلاں نوں بُکیں رَت پون (6)

دوجی تھاں وارث شاہ ہوراں ''ہیر، رانجھے تے کھیڑے دی گل کر دیاں رانجھے نوں باز آکھایا اے اوہ لکھدے نیں:

وارث شاہ میاں ایس مورنی تے دوالے لاہ کے باز چھڈایو کیوں(7)

اوہ میلاں دے فاصلے توں اک نکے جیہے خرگوش نوں وی ویکھ سکدا اے۔ باز قدرتی طور تے خوردبینی نگاہ رکھدا اے۔ ایہ مخصوص نگاہ باز دے وڈے پپوٹیاں دے وچکار اپڑن والی روشنی توں بچن لئی گھٹ توں گھٹ کھلدی اے۔ ایسے خوبی پاروں باز بڑی ہوشیاری نال اپنے شکار نوں بچاؤ دا موقع دتے بغیر کھو کے لے جاندا اے۔ باز دی ایس تیز نظر بارےLoura Hamlton نے لکھیا اے:

> ''Eagles have excellent vision. Their eye sight is three to four times more powerful that of humans. These birds can see the slightest movements of prey from miles away''.(8)

باز پکھی دی شکار نوں جھپٹن دی خصلت بارے میاں محمد بخش قصہ ''شیریں فرہاد'' وچ لکھدے نیں:

بازاں وانگوں کھاونا ہتھیں مار شکار

ایہو شاہی خوب ہے ایہو بھلیری کار(9)

میاں محمد بخش ہوراں باز دی اپنے شکار اُتے ڈونگھی نظر تے گرفت نوں سماج وچ موجود اُچے طبقے تے حکمراناں دی عادت نال تشبیہ دتی اے اوہدی ایہ خصلت سائنسی اعتبار نال وی ثابت اے۔ سماجی حوالے نال اج دے دور وچ سماج دو طبقیاں وچ ونڈیا ہویا اے۔ اک طبقہ طاقتوراں تے دوجا نہتیاں تے ماڑیاں دا اے۔ طاقت والے اپنی طاقت تے زور پاروں اپنے توں کمزور تے تھلڑے طبقے اُتے حکمرانی کردے نیں تے اوہناں نوں اپنے شکنجے وچوں نکلن دا موقع نہیں دیندے۔ باز اپنے شکار اُتے نگاہ رکھدا اے تے موقع ملدیاں نال ای قابو کر کے لے جاندا اے۔ ایہو طور طریقے سماج دے حکمراناں تے طاقت رکھن والیاں دے نیں۔ اوہ لوڑ موجب اپنے فائدے لئی لوکاں دے حق، عزت، آبرو، جان مال تے جذبیاں دا شکار کردے نیں۔

بلبل نوں قصہ زہرہ مشتری وچ3 وار، شیریں فرہاد وچ4 وار، بگا مل بشنو وچ1 وار، ہیر وچ وی1 وار ورتیا گیا اے۔ ایس پکھی دا سب توں ودھ ورتارا فضل شاہ ہوراں قصہ ''لیلیٰ مجنوں'' وچ کیتا اے۔ اوہناں ایس پکھی نوں8 وار وکھو وکھ تھانواں اُتے ورتیا اے۔ سبھے کلاسیکل شاعراں بلبل دی مٹھی تے من موہنی آواز توں اڈ بلبل دی گُل نال محبت نوں استعارے تے تشبیہ راہیں ورتوں وچ لیاندا اے۔ ایہ پکھی Pycnonotidae ٹبر نال تعلق رکھدا اے تے ایہدا سائنسی ناں وی Pycnononotidae اے۔ بلبل باغاں، اُچے رکھاں تے جنگلاں وچ رہن والا تے گیت گاون والا پکھی اے۔ مولا شاہ مجیٹھوی ''زہرہ مشتری'' وچ گل تے بلبل دے عشق بارے استعارہ کردیاں لکھدے نیں:

پیر مرید ہو جائے مرید پیر ہو جائے کفر اسلام عقدے جان کھل جانی
مولا شاہ بہار باغ نباتاتی خوشبو گل بوسے بلبل جانی[10]

ایہ تیز آواز والا پکھی اے تے نک وچوں پتھریلی باریک آواز کڈھدا اے جیہڑی دور تائیں سنائی دیندی اے۔ ایہدے گیتاں راہیں ایہنوں اپنے گروہ دا پتہ لگاون تے ایہدے گروہ نوں ایہدا پتہ لگاون وچ بڑی آسانی ہوندی اے۔ میاں محمد بخش ''شیریں فرہاد'' وچ ایہدی ایہ خصلت بیان کردیاں لکھدے نیں:

برگ گل واسیاں سن گلاب ہزار
اُوپر بلبل قمریاں بیٹھے خوب اد ڈار[11]

بلبل دیاں وکھو وکھ قسماں بوہت ساریاں منفرد تے نویکلیاں آوازاں کڈھن دی اہلیت رکھدیاں نیں ایس بارے جانکاری دیندیاں Y.Y. Xing نے لکھیا اے:

> "It has various vocalizations, including several types of single sellable call and more musical, complex multiple syllable songs".[12]

بلبل پکھی دے گیت ہمیش توں سب نوں بھاؤندے آئے نیں۔ ایہو کارن اے پئی ایس پکھی نوںNightingale یعنی ''ہزار داستان'' دا لقب دتا گیا۔ ایہناں دے گیتاں نال ای باغاں وچ رونق ہوندی اے۔ فضل شاہ ہوراں قصہ ''لیلیٰ مجنوں'' دے ایس شعر وچ بیان کیتا اے کہ:

نا اوہ گل رہیا نا اوہ رہی بلبل ہویا باغ وجود ویران یارا
نا اوہ باغ بہار گلزار یاراں گلستان نا اوہ بوستان یارا(13)

محبتاں دیاں داستاناں بے شمار تے لمیاں نیں پر لیلیٰ مجنوں دے ذکر بناں ادھوریاں نیں ایہناں دا عشق لازوال سی ایہناں دی محبت تے جذبیاں دا ایہ عالم سی پئی مار مجنوں نوں پیندی تے ہتھیلیاں لیلیٰ دیاں زخمی ہوندیاں۔ دوناں دی ایس اٹوٹ محبت نوں بیان کرن لئی فضل شاہ ہوراں گُل تے بلبل دی محبت نوں علامت دے طور تے ورتیا اے۔ گل توں مراد لیلیٰ تے بلبل مجنوں اے بلبل دی چہک تے اوہدے گیت بہار دی آمد دا اعلان کردے نیں۔ شاعر موجب ہجر تے وچھوڑے پاروں مجنوں دے وجود دا باغ ویران ہو گیا تے لیلیٰ دے ناں دا پُھل مرجھا گیا۔ پُھل نہیں رہیا ایس لئی لہن پھلاں دے بغیر باغ نہیں سج سکدا۔ پھل نہیں ہوون گے تاں بلبل وی نہیں چہکے گی۔ بلبل توں مراد اوہ خوشیاں نیں جیہڑیاں لیلیٰ دی موجودگی وچ مجنوں نوں میسر سن پر اوہدی جدائی پاروں مجنوں دے دل دا باغ اُجڑ گیا اوہدیاں ساریاں رونقاں مک گئیاں۔ ایہو اشارہ قصہ شیریں فرہاد وچ میاں محمد بخش نے ایہناں اکھراں وچ کیتا اے:

رو رو ٹریاں بلبلاں کدر گئی بہار
اوڈے قمرے طوطیاں کوئل کوک پُکار(14)

چڑی دا ذکر قصہ ''ہیر'' وچ اک وار، ''بگامل بشنو'' وچ 2 وار، ''لیلیٰ مجنوں'' وچ2 وار تے ''شیریں فرہاد'' وچ وی 2 وار کیتا گیا اے۔ کلاسیکل شاعراں اپنے شعراں وچ چڑی دی چہک تے اوہدے آزاد منش رویے نوں بیان کیتا اے۔ چڑی پکھواں دے ٹبر Passeridae نال سمبندھ رکھدی اے۔ بلبل وانگوں چڑی وی تیز آواز والا پکھی اے۔ رب تعالیٰ نے ایس پکھی نوں ایہ صلاحیت ایس لئی بخشی اے تاں جے اوہ اڈو اڈ موقعیاں اُتے لوڑ موجب ایہدا ورتاوا کر سکے۔ چڑی اُتے جدوں کوئی آفت آئے تاں اوہ رولا پا کے ساریاں چڑیاں نوں اکٹھا کر لیندی اے۔ ایتھوں تیکر پئی جے اوہدا بال آہلنے توں ڈگ پوے تاں اوہ فریاد کردی اے تے تیز تیز آوازاں کڈھدی اے اوہدی پکار سن کے ساتھی چڑیاں بال دے دوالے اُڈن لگدیاں نیں ایس توں اڈ تولیدگی دے دوران نر اپنی مادہ نوں متاثر کرن لئی سخت تے بھاریاں آوازاں کڈھدے نیں۔ ایس بارےSalim Ali لکھدے نیں:

''Breeding males have besides a loud monotonous and still more aggravating song Tsi, tsi, tsi or cheer, cheer, cheer,

uttered, sometimes for fully 10 minutes on end, as the bird fluffs out its plumage, arches its rump, droops its wings and struts about arrogantly, twitching its slightly cocked tail''.[15]

ایس شور شرابے پاروں چڑیاں ہرتھاں تے اپنے ہوون دا احساس دلاندیاں نیں خاص طور تے صبح سویرے ایہناں نکیاں پکھواں دی چوں چوں اک طرح دا الارم اے جیہڑا لوکاں نوں دسدا اے پئی ہن سویر دا نور ہر پاسے پھٹ پیا اے ایس لئی اُٹھ کھلوؤ تے اپنے کماں لئی تیار ہو جاؤ جیویں مولا شاہ مجیٹھوی ہوراں قصہ ''بگامل بشنو'' دے شعر وچ چڑیاں دی ایس خوبی نوں انج بیان کیتا اے:

مسیتیں ملن بانگاں ٹھاکر دوارے سنکھ سچے صاحب دیاں ہون وڈیائیاں جے

چڑیاں چوکیاں دُدھ مدھانی گھتے سڑکاں ڈنڈیاں راہیاں پچھائیاں جے[16]

مولا شاہ نے ایس شعر وچ کوئی تشبیہ تے استعارہ ورتے بغیر ماحول دی تصویر جاندار ڈھنگ نال پیش کیتی اے۔ رات نوں دنیا دے سبھے کم کاج مک جاندے نیں دن بھر کماں کاجاں توں تھکے ہارے لوک آرام کردے نیں ہر پاسے جمود دی کیفیت ہوندی اے پر سویر ہوندیاں ای ہر پاسے حیاتی دے آثار دسن لگ لگدے نیں۔ مسیتاں وچ اذاناں گونجن لگ پیندیاں نیں۔ عبادت دا شوق رکھن والے اُٹھ پیندے نیں تے وضو کر کے رب تعالیٰ دی حمد و ثناء وچ رجھ جاندے نیں انساناں دے نال نال پکھی پکھیرو وی رب سوہنے دی عبادت وچ رجھ جاندے نیں سبھے اپنی اپنی بولی وچ اللہ دا ذکر کردے نیں۔ مولا شاہ موجب چڑیاں اپنی چہک نال اک تے عبادت کردیاں نیں دوجا لوکاں نوں جگاندیاں نیں کہ تسیں وی اُٹھو تے اپنے کم کار شروع کرو۔ صبح سویرے جدوں چانن کھلر دا اے لوک اُٹھ کے اڈو اڈ کماں وچ رُجھ جاندے نیں۔ مولا شاہ ہوراں مسافراں دی گل وی کیتی اے۔ عام طور تے پرانے زمانے وچ قافلے شام ویلے سفر کردیاں کسے سراں وچ ٹھہر جاندے سن تے سویر ہوندیاں نال ای اپنی اپنی منزل ول روانہ ہو جاندے سن۔ سویر دا ایہو منظر وارث شاہ ہوراں اپنے قصہ ''ہیر'' وچ پیش کیتا اے:

چڑی چوہکدی نال جان ٹرے پاندی پیاں ددھ دے واچ مدھانیاں نی

ہوئی صبح صادق جدوں آن روشن تدوں لالیاں آن چچلانیاں نی[17]

چکور پکھی دا ذکر قصہ ''زہرہ مشتری'' وچ 5 وار، ''بگامل بشنو'' وچ 3 وار، ''لیلیٰ مجنوں''، ''مرزا صاحباں''، ''سیف الملوک'' تے ''ہیر'' وچ اک اک وار کیتا گیا اے۔ وارث شاہ چکور دے سینے عشق دی اگ نوں ہیر دے عشق نال استعارہ کردیاں لکھدے نیں:

وارث شاہ انگیاریاں بھکدیاں نی اوہدی پریت ہے چند چکور وانگوں[18]

سبھے کلاسیکل شاعراں اپنے ایہناں قصیاں وچ چکور تے چن دے عشق نوں استعارے دے طور تے ورتوں وچ لیاندا اے۔ چکور Phasianidae خاندان نال سمبندھ رکھدا اے۔ ایہدا سائنسی

ناںAlectories Chukor اے۔ قدرتی طور تے پکھواں دے اندر افزائش نسل نوں فروغ دیون لئی اک خاص رویہ پایا جاندا اے جیہدے تحت اوہ Breeding Calls پیدا کردے نیں تاں جے اوہ جنس مخالف نوں اپنے ول متوجہ کر سکن۔ چکور اک اجیہا پکھی اے جیہڑا اپنا تولیدی نظام پورے چن دے چانن وچ مکمل کردا اے۔ ایس لئی چن دی روشنی وچ چوکور خاص آوازاں کڈھدے نیں تے چن ول تیز اُڈاری لاؤندے نیں۔ ایس بارے Glen C Christensen نے لکھیا اے:

> ''During the pairing process calling is very common place and several specific calls, which occur only during the breeding season, are used by both sexes. The culmination of this courtship activity is the actual mating of the pair''.(19)

چکور بارے ایہہ مشہور اے پئی اوہ چن نال عشق کردا اے۔ چودھویاں راتاں وچ جدوں چن پورا ہوندا اے تاں چکور اُتے جنون دی کیفیت طاری ہو جاندی اے چکور دے چن نال عشق نوں ہر زمانے وچ شاعر اپنی شاعری وچ تشبیہ تے استعارے دے طور تے ورتدے رہے نیں۔ پنجابی کلاسیکل شاعراں وی اپنے قصیاں وچ کئی تھاواں اُتے چکور دے جنون تے عشق نوں استعارۃً ورتیا اے۔ جیویں میاں محمد بخش قصہ ''سیف الملوک'' وچ لکھدے نیں:

بدرہ دی تک صورت لگا عشق چکوراں والا
اوہ اسمانے میں دھرتی تے پہنچن نہیں سوکھالا(20)

چکور چن نوں ویکھ کے اپنی مخصوص آواز نال اوہنوں پکاردا اے۔ تاں جے اپنے وچھوڑے دا درد اوس نوں سنا سکے۔ وصل دی چاہ وچ اوہ چن ول اُڈدا چلا جاندا اے پر جدوں اوہدی اُڈن دی حد مک جاندی اے تاں اوہدی ہمت جواب دے جاندی اے۔ اخیر اوہ اک ناکام عاشق وانگوں ہار کے زمین اُتے آ ڈگدا اے۔ ایس شعر وچ میاں محمد بخش ہوراں شہزادہ سیف الملوک نوں چکور تے پری بدیع الجمال نوں چن قرار دتا اے۔ جیویں چکور چن نوں ویکھ کے دیوانہ ہو جاندا اے۔ انج ای جدوں شہزادے نے پری بدیع الجمال دی تصویر ویکھی تاں اوہ اوہدے عشق وچ گرفتار ہو گیا پر چن وانگوں اوہ وی اسماناں اُتے رہندی سی تے شہزادہ سیف الملوک لئی اوہدے تیکر اپڑنا اوہنا ای اوکھا سی جنا چکور لئی چن کول اپڑنا اے۔ دوجے پاسے مولا شاہ دوہناں دے ملاپ دا ذکر کجھ انج کردے نیں:

بگامل چکور توں چند بشنو مولا شاہ رب دائرہ پرواز دانی(21)

کونج دا ذکر قصہ ''ہیر'' وچ 5 وار، احسن القصص وچ 2 وار، شیریں فرہاد، مرزا صاحباں تے سیف الملوک وچ اِک وار آیا ای۔ ایہناں قصیاں وچ پنجابی کلاسیکل شاعراں نے سب توں ودھ کونج دی درد بھری کُرلاٹ نوں بیان کیتا اے۔

کونج لمیاں لتاں تے لمی گردن والے پکھواں دے خاندان Gruidae نال سمبندھ رکھدا اے ایہدا سائنسی ناں Gruiforness اے۔ کونج اُچی آواز والا پکھی اے۔ ایہدے کول مخصوص آوازاں کڈھن لئی اکھراں دا وڈا خزانہ موجود اے۔ آوازاں نکلن دا سلسلہ نومولودگی توں ای شروع ہو جاندا اے۔ پہلاں بال نکیاں نکیاں تے ہولیاں آوازاں کڈھدے نیں تاں جے ماپیاں نال رابطہ رکھ سکن تے اوہناں کولوں خوراک منگ سکن۔ کونجاں دی پکار تے آواز ابلاغ دا اہم ذریعہ نیں۔ وارث شاہ نے کونج دی صفت نویکلے ڈھنگ وچ بیان کردیاں لکھیا اے:

رانجھے لعل باجھوں ایس خوار ہوئیاں کونجاں ڈار تھیں اسیں وچھنیاں ہاں(22)

اک دوجے نال گل بات کرن لئی وکھو وکھ آوازاں کڈھن لئی ایہناں دی ہوا دی نالی اہم کردار ادا کردی اے۔ کونجاں دیاں کجھ قسماں دی ہوا دی نالی نکی ہوندی اے تے سینے دی ہڈی دے نال دبی ہوندی اے۔ جد کہ کجھ قسماں دی ہوا دی نالی لمی ہوندی اے قدرت ولوں عطا کیتا گیا ایہ نظام کونجاں نوں کئی کلومیٹر دور تیکر اپنی آواز اپڑاون وچ مددگار ثابت ہوندا اے۔ David H. Ellis ایس بارے انج دس پائی اے:

> ''The trachea of Gruinae cranes coils within and fuses with the sternum to varying degree in each species. Tracheal development is greatest in the whooping crane species group, and the pitch of the calls in these species is higher then in most other cranes. The trachea and sternum amplify the calls produced in the larynx''.(23)

کونج دی گونجدار اواز تے پکارنوں تقریباً سارے کلاسیکل شاعراں اپنی شاعری وچ استعارۃً ورتیا اے۔ میاں محمد بخش ہوراں لکھیا:

اِک دن پھیر قبر دے اُتے درداں گھیر لیاندی
چہرہ پاک ملے وچ خاکو کونج جیویں کرلاندی (24)

میاں محمد بخش ہوراں دا قصہ ''سیف الملوک'' اک مافوق الفطرت قصہ اے۔ اوہناں دے ایس قصے نوں سفرالعشق وی آکھیا جاندا اے۔ کیوں جے ایہدے وچ اوہناں شہزادہ سیف الملوک تے پری بدیع الجمال دے عشق دی داستان بیان کیتی اے۔ شہزادے نوں پری بدی الجمال دی بھال لئی بوہت ساریاں اوکڑاں نال واہ پیا پر عشق وچ ثابت قدم رہ کے اوکڑاں نوں پار کردا چلا گیا۔ اخیر اوہ عشق نوں پاون وچ کامیاب ہو گیا۔ پری بدیع الجمال دا شہزادہ سیف الملوک نال ویاہ کر دتا گیا اپنے پیو دے مرن مگروں اوہ تخت تے بیٹھا اوہنے پنجاہ ورہے بادشاہی کیتی فیر مر گیا اوہدے مرن مگروں پری نوں غماں نے گھیر لیا اوہ ہر روز سیف الملوک دی قبر اُتے جا کے ہنجو کیردی تے اپنی پیڑ، ہجر وچھوڑے دا حال رو رو

کے بیان کردی انج ای جیویں ڈار نال اُڈدیاں اُڈدی پچھے رہ کے یاں رستہ بھل کے وچھڑن والی کونج اکلے رہ جان پاروں کرلاندی اے۔ اوہدی ایہ کرلاٹ بڑی گونج دار تے درد بھری ہوندی اے تاں جے اوہدے ساتھی اوہدی پکار لین تے واپس پرت آون پر جاون والے کدے مڑ کے نہیں آؤندے۔ جیویں سیف الملوک کدے وی پری بدیع الجمال کول پرت کے نہیں آ سکدا اسی۔ کونج وانگوں پری وی وچھوڑے دا صدمہ نہ سہہ سکی تے کرلاندیاں کرلاندیاں اخیر مر گئی۔ ایہو جدائی دی کرلاٹ مولوی غلام رسول عالمپوری ہوراں نیں کونج دی مثال دے کے حضرت یوسفؑ دے ذمے لگائی اے:

ایہ اوہ باز جھکایاں ڈاراں کونج رہی میں پنجے
توڑ شیرازہ صبر میرے دا گھتی جان شکنجے (25)

کاں دا ذکر مرزا صاحباں وچ 5 وار، ہیر وچ 4 وار، شیریں فرہاد وچ 3 وار، زہرہ مشتری تے بگامل بشنو وچ اک اک وار کیتا گیا۔ اے۔ کلاسیکل شاعراں شعراں وچ کاواں دی عقلمندی، ہوشیاری تے ذہانت نوں بیان کیتا اے۔ کاں پکھواں دے Corvidae خاندان یاں ٹبر نال سمبندھ رکھدا اے۔ ایہدا سائنسی ناں Corvus اے۔ کاں اک پرجوش، شوخ، نڈر تے بہادر پکھی اے۔ میاں محمد بخش شیریں فرہاد وچ کاں دی دلیر خصلت کجھ انج بیان کردے نیں:

کر کے منہ اسمان ول کھلے آران اڑان
پچھ پکھیاڑ محمدا اِلاں کاں بگان (26)

قدرت نے ایہنوں یادداشت دی بہترین قوت تے بے شمار تخلیقی صلاحیتاں عطا کیتیاں نیں۔ جیہناں نوں اوہ بھرویں طریقے نال ورتوں وچ لیاندے نیں۔ کاواں دیاں کجھ قسماں اُڈن والے پکھواں دے IQ سکیل وچ سرفہرست نیں۔ اٹھارہویں صدی وچ کاواں دی ذہانت بارے ایہ تحقیق وی ساہمنے آئی پئی ایہ گنتی گنن دی صلاحیت وی رکھدے نیں۔ بوہت سارے موقعیاں اُتے ایہناں نوں کھیڈ دیاں وی ویکھیا گیا اے۔ کھیڈ نوں ذہین پکھواں وچ اہم خصوصیت دے طور تے ویکھیا جاندا اے کاواں دی سوجھ تے سیانف بارے John Murzluff لکھدے نیں:

''Playful, social and passionate, craws have brains that are huge for their body size, which allows them to think plan and reconsider their actions''.(27)

کاں دی عقلمندی، ہوشیاری تے سیانف نوں آفاقی شاعر وارث شاہ نے اپنی شہرہ آفاق تصنیف ''ہیر'' وچ انج بیان کیتا اے:

وارث شاہ میاں جیہڑے بوہت سیانیں کانواں وانگ پلک وچ پھاہنیں گے (28)

ہیر وارث شاہ وچ جدوں ہیر دا نکاح زبردستی سیدے کھیڑے نال پڑھایا گیا تاں اُودوں ہیر

تے قاضی دے وچکار بحث مباحثہ ہویا ہیر کسے طور تے نکاح تے راضی نہیں سی پر قاضی نے اوہدے تے دباء پایا۔اوہنوں شرح تے مذہب دے حوالے نال وکھو وکھ دلیلاں دے کے راضی کرن دی کوشش کیتی۔ ہیر کول اوہدی ہر دلیل دا جواب موجود سی۔ ہیر نے ایتھوں تیکر آکھ دتا سی پئی رانجھیڑے توں نہ ٹلاں بھانویں باپ دے باپ دا باپ آوے۔ جدوں اوہ ایس حد تیکر اڑ گئی تاں قاضی نے اوہنوں شریعت دے حوالے دے کے ڈرانا شروع کر دتا پر اوہ بڑی عقلمندی نال جواب دے رہی سی۔ اوہدی حاضر جوابی اُتے قاضی نے اوہنوں آکھیا پئی جیہڑے اپنے آپ نوں بوہت سیانا سمجھدے نیں اوہ کاواں وانگر پھاہے لگ جاندے نیں۔ قاضی نے ہیر نوں سمجھاؤن لئی کاں دی تشبیہ ورتی اے کاں پکھواں وچوں سب توں ودھ ہوشیار پکھی اے پر اوہدی ایہ چالاکی کدے کدائیں اوہدے اُتے بھاری وی پے جاندی اے تے اوہدے لئی نقصان دا باعث وی بندی اے۔ آکھیا جاندا اے سیانا کاں گوں اُتے ڈگدا اے۔ قاضی نے ہیر نوں ڈرایا اے پئی تیرا حال وی اوسے سیانے کاں ورگا ہووے گا ایس لئی ساڈی گل من لے۔شیریں فرہاد وچ ایہدی ایس خصلت وچ ایہناں اکھراں وچ درج کیتا گیا اے:

بھائی وڈا شیطان دا بھوتاں دا سردار

بولے جیوں پہاڑ دا کالا کاں مُردار[29]

مور پکھیرو دا ذکر قصہ ''ہیر'' دے صفحہ 145، 308 تے 315 اُتے، ''بگامل بشنو'' دے صفحہ 141، 217 تے 251 اُتے، ''شیریں فرہاد'' دے صفحہ 36، 81 اُتے، زہرہ مشتری دے صفحہ 32، ''مرزا صاحباں'' دے صفحہ 121 تے ''احسن القصص'' دے صفحہ 77 اُتے کیتا گیا اے۔ پکھیرواں دے گروہ وچوں مور اِک اجیہا پکھیرو اے جس نوں سب توں ودھ خوبصورت ہوون دا اعزاز حاصل اے۔ مور اپنے حسن و جمال، قد قامت تے مستانی چال کارن بوہت پسند کیتا جاند ااے جیہدا تعلق Phasianidae خاندان نال اے۔مور دیاں قسماں وچ دو وڈے ایشیائی پکھیرواں دیاں قسماں شامل نیں۔جیہناں وچ اِک نیلے یا Indina Peafowl نیں جیہڑے بنیادی طور تے انڈیا تے سری لنکا نال سمبندھ رکھدے نیں دوجے سبز Green Peafowl نیں جیہڑے Indochina, Myanmar تے Jawa نال تعلق رکھدے نیں۔

ملاپ دے موسم وچ نر مور اپنے پنکھ پھیلا ندا تے پیلاں پاؤندا اے اوہ انج مادہ نوں راغب کردا اے۔ نر موراں دے قوس قزح والے پنکھ باقی سب پکھیرواں توں وکھ ہوندے نیں۔ایہناں دے پنکھ پونچھ توں نہیں سگوں لک (کمر) توں شروع ہوندے نیں اوہناں دے اُتے موجود اَکھ نما نشانان نوں Ocelli آکھیا جاندا اے۔ ہر نر مور دے پنکھ اُتے ایہ نشان تقریباً سودے نیڑے ہوندے نیں۔ جیہڑے اوہناں دی خوبصورتی وچ ہور وادھا کردے نیں:

"The eye markers on the peacock plumage have direct

relation with courtship display. The more eye marker, the more peahens are attracted. In a peacock harem, there is found a single peacock with 4-5 peahens."(30)

موراں نوں رب تعالیٰ نے حدوں ودھ حسن عطا کیتا اے۔ ایہدے پَراں دے قوسِ قزاح والے سوہنے رنگ ایہنوں سب پکھیرواں توں وکھ کردے نیں۔ مولوی غلام رسول ہوراں قصہ ''احسن القصص'' وچ موراں دے سہپن نوں انج بیان کیتا اے:

مار اُڈار موراں وچہ بہندے زیب قلم دی کاروں
ویکھ طیور شعور گواون آن پون جھڑ ڈاروں
ویکھ طیور شعور گواون آن پون جھڑ ڈاروں
وچہ پراں زیبائش بھریاں رہڑ دی پھرے صفائی
گردن دی موزونی کولوں طرز صبرائی پائی
موراں پیر بھلے نقاشاں پیر نہیں ایہ مورے (31)

جدوں حضرت یوسف دے بھراء اوہناں نوں کھوہ وچ سٹ گئے تے کھوہ دے کول اِک قافلہ پانی پین آ کے رُکیا۔ قافلے والیاں حضرت یوسفؑ نوں کھوں وچوں کڈھ کے اپنے مال تجارت وچ شامل کر لیا۔ اوہناں مصر دے بازار وچ اپڑ کے حضرت یوسفؑ دی اِک غلام دی حیثیت نال بولی لگائی۔ حضرت یوسفؑ دے حسن دا چرچا چار چوفیرے کھلر گیا اوہناں دے خریداراں دیاں لیناں لگ گئیاں۔ ایس شعر وچ مولوی غلام رسول اوہ منظر پیش کر رہے نیں جدوں مالک تے بولی لگاون لئی خاص تیاریاں کیتیاں اپنے گھر نوں خوب سنواریا۔ اوہنے اپنے گھر دے ستوناں اُتے خوبصورت موراں دیاں مورتاں بنوایاں جیہناں دیاں چنجاں وچ اوس نے لعل تے بانہواں وچ زمرد لگوائے۔ اوہناں دیاں بے حد حسین گردناں تے رنگ برنگے پراں نوں ویکھ کے عقل تے شعور دنگ رہ گئی۔ چتر کار دے فن نوں بے پناہ داد دیون نوں جی کردا سی۔ بے پناہ خوبصورتی دے باوجود قدرت نے موراں دے پیر بدصورت بنائے پر چتر کار نے مکان نوں حضرت یوسف دے شایانِ شان ظاہر کرن لئی مور دے بدھے پیراں وچ قیمتی نگینے جڑ کے اوہدے حسن وچ ڈھیر وادھا کر دتا۔ موراں دے پراں دے قوسِ قزاح والے رنگ ڈھیر چمک رہے سن گویا اوہ وی حسنِ یوسفؑ توں متاثر ہو رہے ہوون۔ موراں دی ایہ قوسِ قزاح والی وڈی پونچھ (Train) سائنسی بحث وتکرار دا بوہت وڈا موضوع اے۔

شاعر اپنی شاعری وچ سہپن تے رنگا رنگی پیدا کرن لئی ہمیش توں فطرت دے مظاہر توں ڈاڈھا لابھ چکدے آئے نیں ایہناں وچ پہاڑ، دریا، پُھل، بوٹے، رُکھ، جنور تے پکھیرو شامل نیں۔ پنجابی ادب وچ رچے رومانی قصیاں وچ کلاسیکل شاعراں صرف عشقیہ کہانیاں نوں ای بیان نہیں کیتا گیا سگوں

اوہناں دے قصیاں اندر علم، حکمت، سیانف، طب تے حیاتیات دیاں گلاں لکیاں ہوئیاں نیں۔ جیہڑیاں ہزاراں ورہے پہلاں اوہناں دے قلم توں اُلیکیاں گئیاں تے اج وی تازہ نیں۔ اوہناں دی شاعری پڑھ کے اندازہ ہوندا اے پئی اوہ کسے اعلیٰ تعلیم یافتہ فلسفی، ماہر طبعیات، نباتیات تے حیوانیات توں گھٹ نہیں سن۔ کلاسیکل شاعراں وی اپنی شاعری وچ فطرت دے مظاہر دا بھرواں ورتارا کیتا اے۔ جیہناں وچ پکھی نمایاں نیں اوہناں اپنی شاعری راہیں پکھواں دیاں اوہ خصلتاں، عادتاں تے رویے بیان کیتے نیں جیہناں دی کھوج موجودہ دور دے سائنسداناں سائنسی تجربیاں تے مشاہدیاں راہیں کیتی اے۔

حوالے:

1- ظفر مقبول۔ (مرتبہ) بگامل بشنو سائیں مولا شاہ (لاہور: بزم مولا شاہ، 2014ء) 251۔

2- فقیر محمد فقیر۔ (مرتبہ) مرزا صاحباں از حافظ برخوردار (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1965ء) 57۔

3- Russel Link. Barn Swallan and Cliff Swallaw (Washington: Department of Fishand Wildlife, 2005) 2-

4- فضل شاہ۔ لیلیٰ مجنوں (لاہور: آریہ سٹیم پریس، 1926ء) 59۔

5- عبدالعزیز۔ (مرتبہ) ہیر وارث شاہ (لاہور: عزیز بک ڈپو، 2008ء) 291۔

6- فقیر محمد فقیر۔ (مرتبہ) مرزا صاحباں از حافظ برخوردار، 60۔

7- عبدالعزیز۔ (مرتبہ) ہیر وارث شاہ، 315۔

8- Laura Hamiltaon Waxan. Bald Eagle Prey (New York: Lerner Publishing Group, 2016) 7-

9- محمد بخش، میاں۔ شیریں فرہاد (کھڑی شریف: سجادہ نشیں کھڑی شریف، 1978ء) 43۔

10- ظفر مقبول۔ (مرتبہ) زہرہ مشتری، سائیں مولا شاہ (لاہور: بزم مولا شاہ، 2007ء) 95۔

11- محمد بخش، میاں۔ شیریں فرہاد، 36۔

12- X.Y Xing. Journal of Evalutionary, Biology, Vol. 26, UK: 2013, P.869

13- فضل شاہ۔ لیلیٰ مجنوں (لاہور: آریہ سٹیم پریس، 1926ء) 59۔

14= محمد بخش، میاں۔ شیریں فرہاد، 79۔

15- Salim ali. The Book of Indian Birds (Bombay: Natural History Society, 1941) 136.

16- ظفر مقبول۔ (مرتبہ) بگامل بشنو سائیں مولا شاہ، 158۔

17- عبدالعزیز۔ (مرتبہ) ہیر وارث شاہ، 42۔

18- عبدالعزیز۔(مرتبہ) ہیر وارث شاہ، 106۔

19- Glen C. Christensen- The Chukar Partridge (Nevada Reno: Nevada Department of Wildlife, 2008)34-

20- محمد بخش، میاں۔سیف الملوک (لاہور: شیخ غلام حسین اینڈ سنز، س ن)321۔

21- ظفر مقبول۔(مرتبہ) بگامل بشنو سائیں مولا شاہ، 263۔

22- عبدالعزیز۔(مرتبہ) ہیر وارث شاہ، 123۔

23- David H. Ellis, Cranes: Their Biology, Husbandry and Conservation, ashington: 1996,21-

24- محمد بخش، میاں۔سیف الملوک، 487۔

25- غلام رسول عالپوری، مولوی۔احسن القصص (قصہ یوسف زلیخا) (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2000ء) 68۔

26- محمد بخش، میاں۔شیریں فرہاد، 80۔

27- John Marzluff- Gifts of the Crow (Washington; Atria Books Limited, 2013) 2.

28- عبدالعزیز۔(مرتبہ) ہیر وارث شاہ، 160۔

29- محمد بخش، میاں۔شیریں فرہاد، 75۔

30- M. Fiaz Qamar- Peacock the Diginity of God, J. the Scienctific Ravi. 2012, P202

31- غلام رسول عالپوری، مولوی۔احسن القصص (قصہ یوسف زلیخا)، 55۔

* Amjad Parvaiz

Patang: The Fighter Kite of Punjab, Pakistan
Material, Structure and Making

Introduction

The fighter kite of Punjab has a unique importance. First of all, it is way different than the conventional kites that we find all over the world and secondly, it is specifically designed to combat. It signifies human creativity and elegance in an encouraging way. The kite makers who hold the precious tradition of knowledge with pride are best satisfied when their fighter kite is appreciated by notable players. Unfortunately, there is a dearth of literature regarding the various aspects of the art of its making, this paper, on the basis of information that has been collected through various interviews with kite makers and players, attempts to fill this gap.

The paper is divided into two sections. The first section informs the reader about the materials that are used in the making of fighter kite. Like the art of kite making the materials are also specific and are classified on the basis of their quality. The selection of a certain quality in turn rests upon the fulfilling of the basic purpose, which is to make a kite that obeys the aerodynamic laws in a precise manner. The second section describes the structure and making of the kite and highlights various important design considerations along with conventions that are preserved through an oral tradition of specialized knowledge.

1. Basic Material

The skeleton of kite is made out of bamboo. The bamboo is usually peeled and cut according to requirements and is acquired from either local sources or is imported from India, Japan, Brazil and Thailand. In the city of Lahore, B?ns?nw?la Bazaar is a famous market from bamboo already cut into pieces is available. The other components of a kite include the kite paper, thread and glue. All these components are selected and used in order to make a kite aerodynamically flawless with minimum possible weight in most cases.

1.1 Kite Paper

Figure 1. Kite papers of different colours.

Kite paper is of various types but usually light weight paper is preferred roughly falling between 16 to 24 grams(Ashraf). The lighter weight is preferred for an easy maneuvering of kite in the air. However, the paper makers keep in mind the air pressure that may cause a rupture. The thickness of the paper and its weight vary according to the required size of the kite(Haider). In kites with larger size, a greater weight and thickness would be the right choice. The sheet of kite paper that is mostly available in market is 20 x 30 inches in size. In local dialect this size of paper equals to a measurement unit 'taa'. The measurement of paper for making a Patang is taken with spread stretched hand called 'gith', which mostly equals nine inches. Mostly, the width of the Patang varies from 3 to 6 giths, however, the players and makers sometimes customize it to greater sizes up to 10 giths. The greater the size, the slower becomes maneuvering(Ashraf). The kite makers of Lahore told that a few decades earlier, the paper imported from Germany and England was the most popular, however, later a relatively cheaper kite paper became available through China, and then, Pakistani manufacturers also started producing bulk quantities(Lali). The local and imported paper is available in different colors which are used in making design patterns in the Patangs.

1.2 Bans (Bamboo)

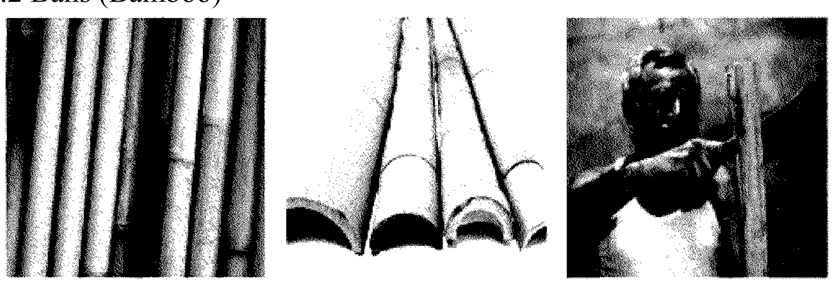

Figure 2.Bans or bamboos to be cut in thin small sticks to make Shihtir for the kite.

In kite makers' terminology the bamboo sticks that are used to make the

skeleton are known as Shihtir. These are peeled with a sharp knife either flat or round. A good stick is valued on the basis of its strength and elasticity along with tension. The strength matters to stand the air pressure, the elasticity is a feature which is necessary for shaping the bamboo structure and then the tension is important for keeping the kite paper stretched(Shahbaz). The bamboo sticks, after required peeling, are prepared using a heat source, usually a lamp with a flame. The traditional lamp used for the purpose performs three functions, 1) it strengthens the bamboo sticks at certain points, 2) it straightens a stick and creates points for bending it, and 3) it creates black spots on the sticks for decorative purposes.

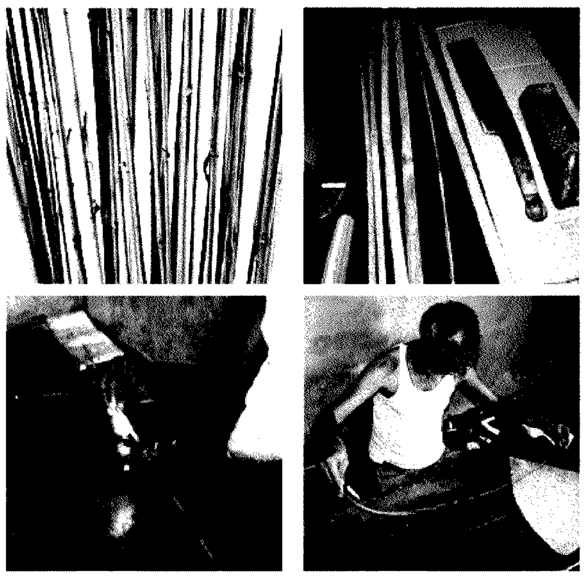

Figure 3.Thin bamboo-sticks or Shihtiris beingheated on flame to straighten and molded for the kite.

1.3 Dhaga (Thread)

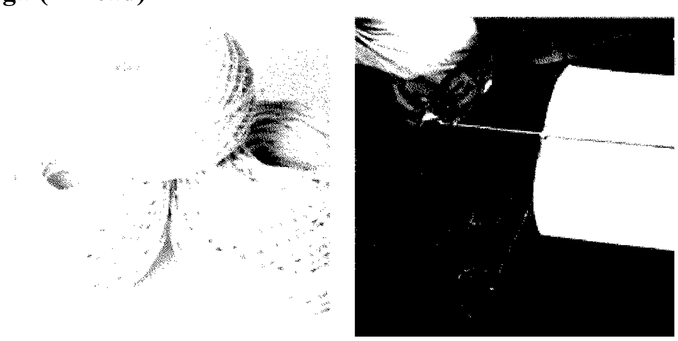

Figure 4.Usage of different types of thread or Dhaga in kite making.

The thread that is used in kite making is made of cotton and is available in two variants. One is the swing thread which is thinner and consists of 2-3 fibers. This thread is used in making small sized kites. For a fighter kite, a thicker thread is used called piquing thread and consists of 5-8 fibers. The brand name for the thinner thread used by Pakistani kite makers is pari marka, while the thicker thread is made by DMC(Hanif). The thicker thread guarantees a reliable flight of the kite, and keeps it stable against air pressure. The thread is used in creating the arrow shaped small-sized top most component of Patang and is used to knot and hang the tail.

1.4 Laiwi (Kite Glue)

Figure 5.Glue or the Lewi.

The glue that is used to prepare fighter kite is of utmost importance since it is the binding ingredient that keeps the components together. It performs various functions and each function has its own distinct importance. For instance, it holds the joinery with a certain strength so that the air pressure and other forces acting on the kite such as drift and drag could not affect the smooth flight. The glue also needs to quickly dry; a feature that is important for efficient production of kites(Butt). It has to be resistant enough to deal with humidity and heat. And then it has to be of a lighter weight. The kite makers have, through oral tradition formulated and preserved a special kind of glue which is made out of wheat flour, salt, sugar and water. The glue preparation takes into account the weather conditions and the glue maker changes the proportion of salt and sugar accordingly; this knowledge is considered specialized amongst kite makers(Ashraf). The method of mixing of the ingredients and their setting time is also something that glue makers keep secret.

2. Structure and Making of Patang

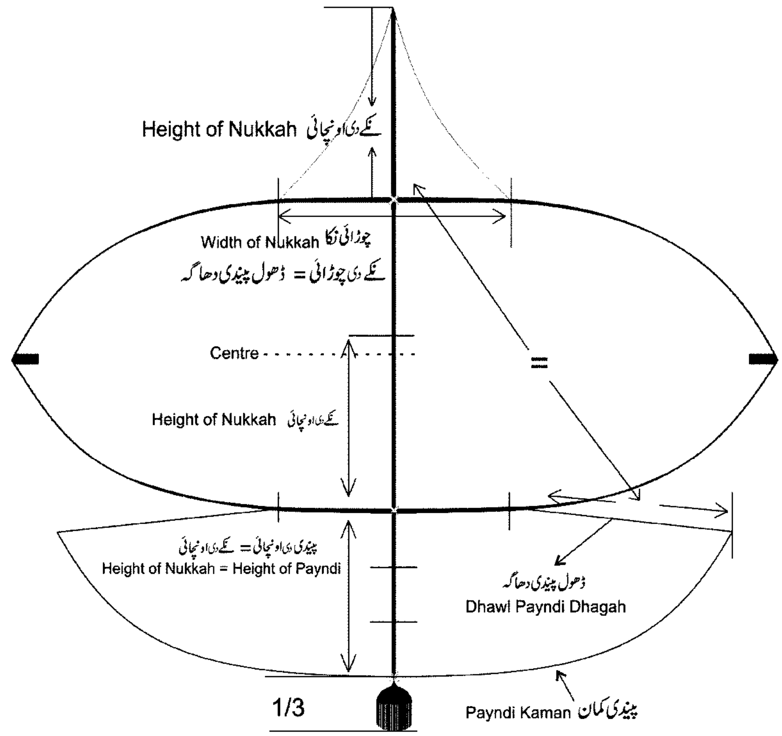

Figure 6. Basic shape, structure and proportions of the patang or the Fighter-Kite.

The structure of the fighter kite is made from four bamboo sticks and consists of four parts, *Nukka, Dhol, Paindi and Phumman. The Nukka and Phumman* are much smaller but highly affective components as compared to the central bigger parts. The central stick which is called the *Gazis* the thicker one and is usually round. Two sticks with equal length called *Kaman Jodi* form the upper part which is called Dhol and then one relatively thinner stick forms the base of the lower part called *PaindiKaman*. The *Gaz* forms the backbone of the fighter kite, the sticks used to create the Dhol are tired to the *Gaz* from center so that on both sides the weight remains equal. A slight mistake in locating the center results into an imbalanced kite. The upper side of the *Paindi* is made using thread instead of stick. The top of the *Gazalso* forms the backbone of the *Nukka* (the arrow shaped top) and the lower side of the *Gaz* is connected to the tail called *Phumman*. Wherever the bamboo sticks are tied, a groove is created within the sticks to make a strong joinery.

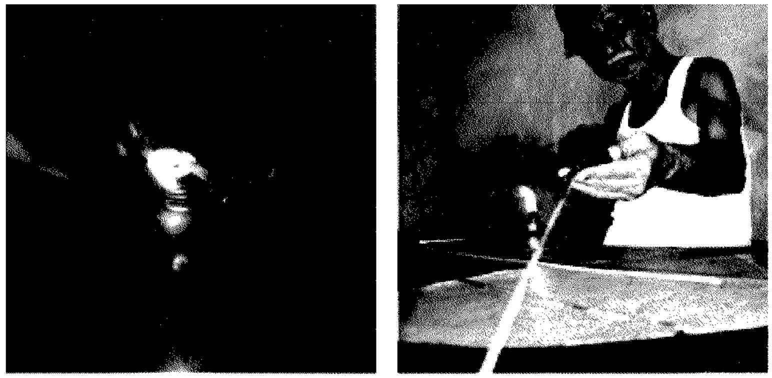

Figure 1 Shihtir is being straighten on a lamp flame.

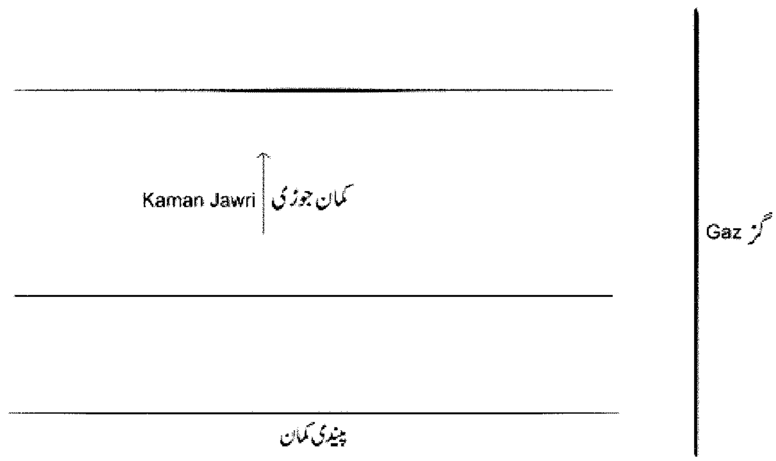

Figure 8. Shapes of kaman Jodi, Paindikaman and Gaz.

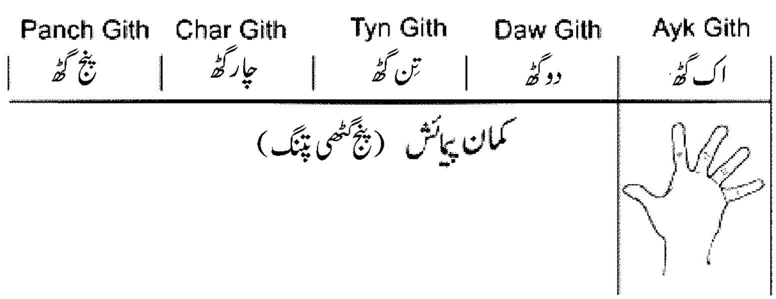

Figure 9. Illustrative details of Gith: the local unit for measuring length and width of kites.

An important convention that is religiously followed by kite makers is that the upper half of the *Gazis* kept thicker than the lower half. This convention serves two functions. One is that the upper part of the fighter kite remains more stable and provides a strength to the *Nukka* that splits the

air. This part takes on the air pressure as the kite is lifted upwards. The lower part of *Gaz* which is thinner gives a flexibility to the *Paindi* which helps in maneuvering the kite. The *Gaz* is made perfectly straight in order to perform the aforesaid functions accurately (Hanif).

2.1 Joda or Kamani Joda

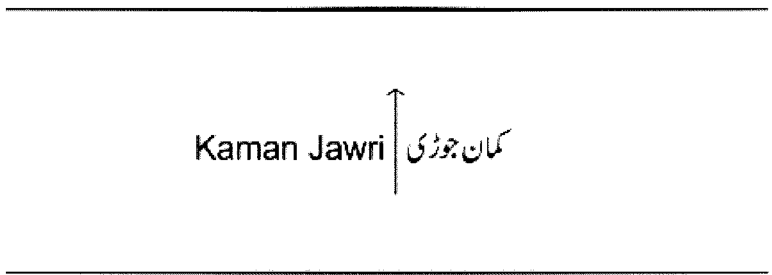

Figure 10. Joda and kamnijoda

Kamani Joda is a pair of sticks equal in length and are used to build the skeleton of the *Dhol*. These sticks actually determine the size of the fighter kite. Since the sticks are curved at a certain angle they are required to be strong and flexible. The sticks are also peeled in a particular way. The central part is kept thick in comparison to outer parts. The upper stick is slightly thicker than the lower stick since it provides strength to the upper joinery attached to the *Nukka* (Lali). The sticks make the central joinery stronger where they connect with the *Gaz*. The outer thinner parts help in maneuvering as when the kite is flown left or right the corners bent according to air pressure. The thinner parts are also made precisely equal since a slight variation in thickness will result into variation in both weight and flexibility. After all, the whole art of kite making is nothing but creating perfect balance. To achieve required bending these sticks are heated on lamp at certain points. The *Kamani Joda* provides another service; on several points the sticks are marked in a way that the fighter kite remains visible even at a greater distance(Shahbaz). The kite makers discard those sticks that does not have consistency. It is of pertinent requirement that the sticks have no weak spots. The *Kamani Joda* on both corners is joined with a binding tape and provides the armature for paper in order to prepare the *Dhol*. The kite makers are of the view that preparing an accurate *Kamani Joda* is a skill that is learned with much experience and is sometimes considered as the litmus test for measuring the proficiency of a kite maker.

2.2 Dhol

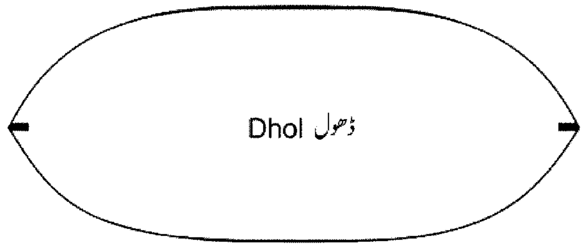

Figure 11. Basic shape and proportions of Dhol.

Figure 12. The paper-cut Dhol is being pasted on the basic structure made up of thin bamboo sticks.

The *Dhol* is the central and biggest part of the patang and responds to the forces of drag, drift and lift. Its making is therefore follows a careful and accurate procedure. The *Kamani Joda* forms the armature and then kite paper is placed and fixed over the armature. The kite paper is glued to the armature through first cutting it to a slightly larger size than the armature. i.e. roughly half inch on all sides. The extra half inch is then prepared for folding and gluing by making V-shaped cuts, three inches apart. This process helps in the folding of the paper by avoiding wrinkles. The paper is folded around armature after applying glue and it is kept in view that the main body of the *Dhol* does not have any wrinkle and that the distribution of the paper on both sides of *Gaz* is equal in size and weight. The corners where the Kam?ni Joda meets is an important part, the paper is glued using a paper tape. The principle that is followed in the making of the *Dhol* is to evenly stretch the paper on the armature to ensure a smooth and balanced flight(Haider).

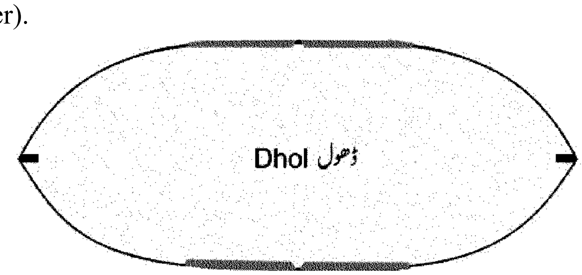

Figure 14. Basic shape of Dhol.

The *Dhol* becomes a 50% component of the fighter kite by size. The fully prepared *Dhol* is then attached with the *Gaz* using thread. This again demands an accurate distribution to ensure the balance of the kite. On the upper side of the *Dhol* is attached the Nukka and the lower side is fixed with the *Paindi*.

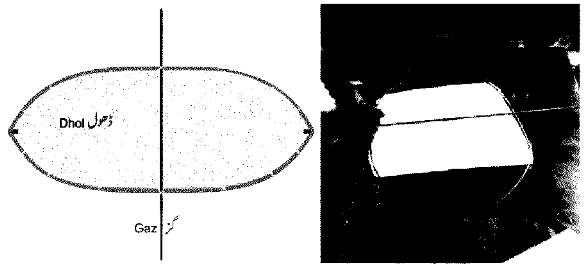

Figure 2 Placement of the central Gaz at the Dhol.

2.3 Paindi

The bamboo stick used to prepare the lower part of the Patang or Paindi are thinner than those used in preparation of *Dhol*. However, the same principle applies that the central part of the stick is kept thicker and rounded as compared to the outer parts. Unlike the *Dhol*, the *Paindi* has only one bamboo stick that is used at the base, the upper part which connects to the *Dhol* uses thread instead of bamboo stick, which gives an extra flexibility to be used in maneuvering(Hanif).

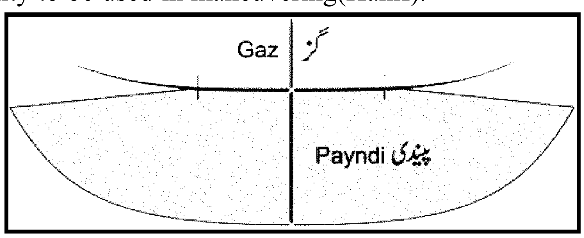

Figure 3 Basic shape of the Paindi

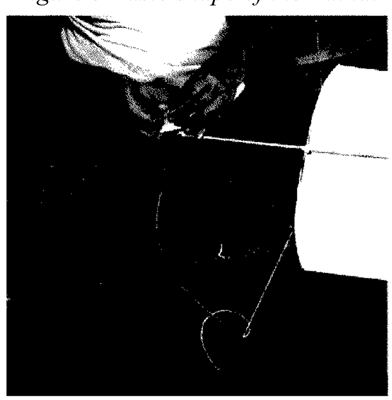

Figure 4 Thin bamboo-stick armature

The thread bearing the tension created by the curved bamboo stick base is then connected to the *Dhol*, while the bamboo stick used at the base is tied to the *Gaz*. The kite paper is then fixed on the bamboo-thread armature using the same technique of V-shaped cuts.

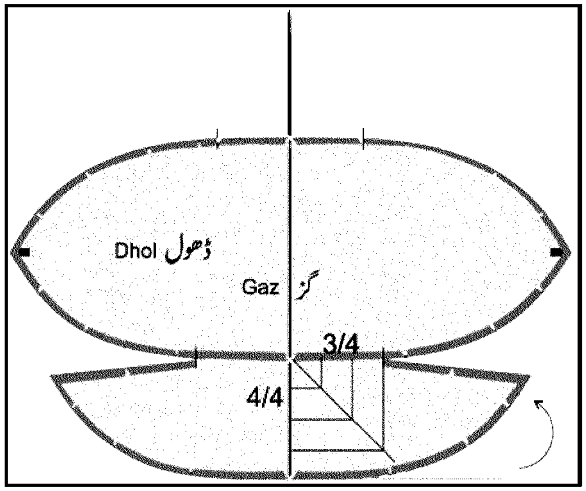

Figure 18. Placement and proportions of the Paindi.

Figure 19. Placement and proportions of the Paindi.

2.4 Nukka

The upper most part of the fighter kite is the *Nukka*, which is the most important component in terms of lift, maneuvering and control. The *Gaz* is

extended till top and the rest of the armature of the *Nukka* is thread based. The kite maker has to be precise in adjusting the tension of the thread as a slight variation may result into lopsided flight of the kite. The upper bamboo stick of the *Dhol* is marked on either sides of the *Gaz* where the base of the *Nukka* rests. When the basic shape of the *Nukka becomes* ready, a U-shaped thread is tiled to both sides of the base of the *Nukka*. This thread helps in balancing slight variations in the weight of the kite that might result into a lopsided flight. This thread also serves the purpose of holding the kite or hanging it.

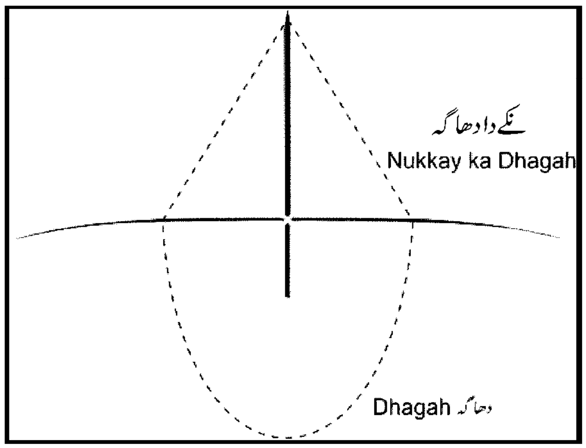

Figure 20. Initial shape and position of the nukka.

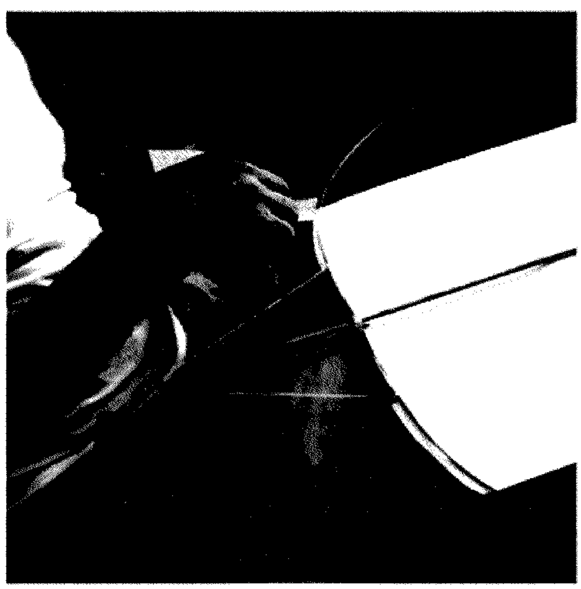

Figure 21. Thread-armature of the nukka.

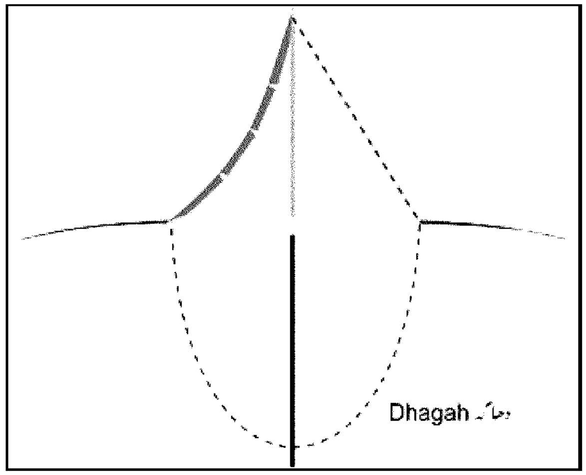

Figure 22. Thread stretched on one side of the Nukka.

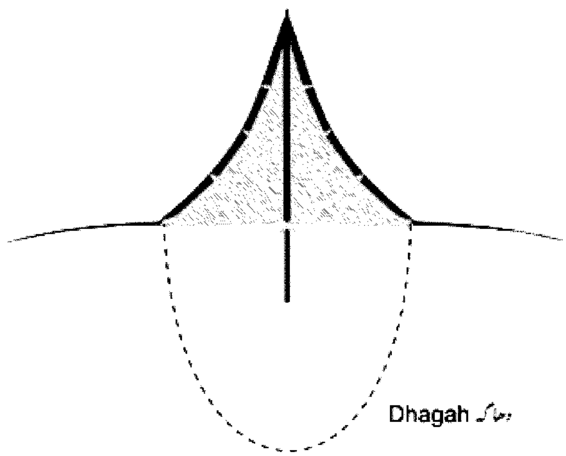

Figure 23. The complete shape of the nukka.

Now a piece of *kite* paper, almost same of the size of the *Nukka*, is placed under it and its lower side is glued to the upper *shihtir* of the central *Dhol*. Usually this joint is pasted together at the backside of the kite where no stick-structure is present. The lateral sloping sides of paper are notched in small cuts so the wrinkles or creases would not appear on the paper surface after being folded over the hanging threads at the both sides from the top most corner of the central *Gaz*.

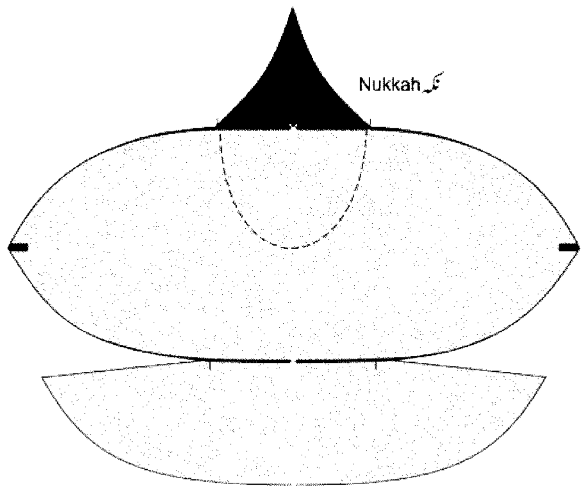

Figure 24. The nukka fixed on the top of the patang.

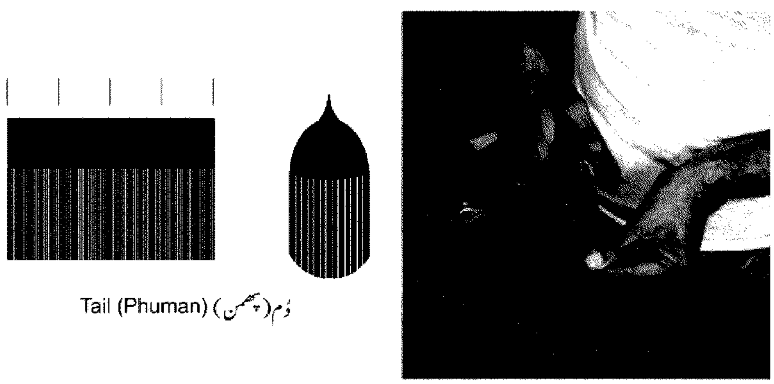

Figure 25. Basic shape and cutting of paper-lace for the phumman or tail.

2.5 Phumman

The *Phumman* is the last part of the fighter kite and it serves decorative purposes, however to some extent it also balances the fighter kite. The *phummanis* connected to the base of the *Paindi* at the center where the *Gaz* is tied to the bamboo stick of the *Paindi*. The *Phumman* is made through a convention of Origami as a kite paper folded many times is cut into strips. The piece is then rolled over in a bell-shaped hanging tied to the center of the *Paindi-shihtir.*

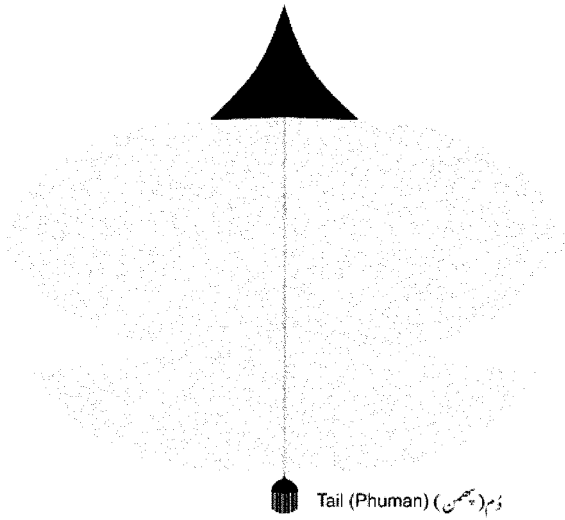

Figure 26. The phumman is finally attached at the bottom aligned with the central shihtir of patang.

2.6 Further Enhancement

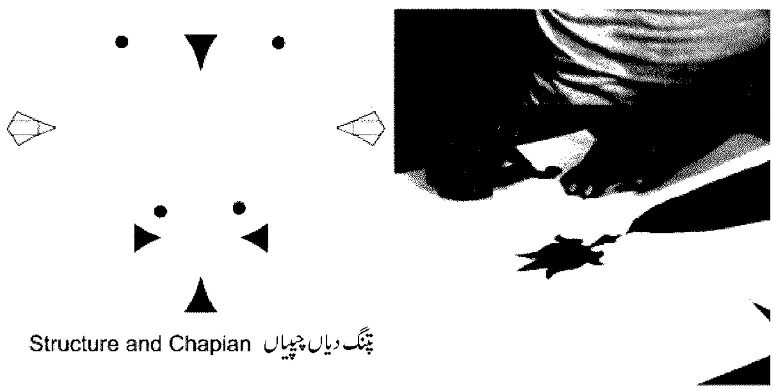

Figure 27. Geometrical tiny little shapes of paper-tape (Chaipi), pasted to block the tiny.

At the final stage of preparation, the fighter kite is thoroughly examined to see if there are any weak spots in the making or pasting. The points where the thread knots are tied are repeatedly checked. At the corners wherever there is a possibility of a pore, a special paper tape is used to block air flow. A tiny pore means that under strong air pressure, the kite paper would be torn apart. Once the kite is completely checked, various decorative motifs are used to enhance the beauty of the kite. The design patterns that are used to ornament kites in our region are elaborate and demand a study in their own right. The craftsmen of our region has learned

to make permutations and combinations of basic shapes to achieve region specific design motifs and color combinations. The decorative motifs in the local dialect are called *Panna, dopanna, chaupana* and *Kaliyan* etc. After all these elaborated and meticulous procedures, a patang is finally prepared for its flight.

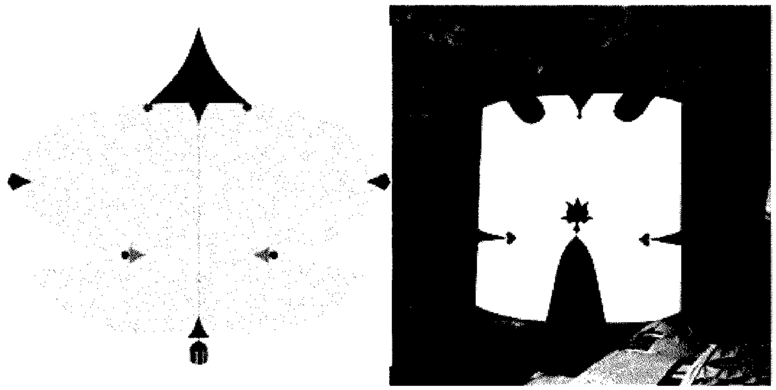

Figure 28. The complete form and structure of the patang.

Conclusion

If we analyze the above structure, we can clearly see that there are certain geometrical and mathematical constants at work. For instance, the measure of the overlapping area between *Dhol* and *Paindi* is equal to the width of the base of *Nukka*. Similarly, the vertical measure of *Paindi* and *Nukka* remain the same, and the *dum* equals to one-third of the height of *Paindi*. The *Paindi's* vertical height is exactly one half of that of *Dhol*. These consistencies evince the initial systemic knowledge base of the tradition of Patang making.

The tradition of oral knowledge that has preserved the mathematical measurements, the formation of structure and the conventions of making is an expression of human invention and codification. Today a kite maker takes pride in the fact that he knows the hidden aspects of the craft and possesses the ability to develop fighter kites that can compete its opponents in even harsh conditions of weather. He always receives accolades from kite players for the finesse he achieves in his art.

Bibliography

* A.P, College of Art & Design, Punjab University, Lahore

☆ Ashraf, Muhammad. *Patang Making Techniques* Amjad Parvez. 23 June 2016. Audio.

☆ Butt, Nazir. *Patang Characteristics* Amjad Parvez. 15 April 2016. Audio.

☆ Haider, Zulfiqar. *Art of Patang Making* Amjad Parvez. 12 August 2016. Audio.

☆ Hanif, Muhammad. *Patang and its types* Amjad Parvez. 13 March 2017. Audio.

☆ Lali, Musawwar. *Patang Structure* Amjad Parvez. 8 September 2017. Audio.

☆ Shahbaz, Ustad. *Patang Making* Amjad Parvez. 26 September 2017. Audio.

ABSTRACTS

1- Amjad Parvaiz

Kite flying is an age old tradition of the world. Each region has its own signature kites and a body of knowledge in relation to their making. Patang is most renowned fighter kite in the region of Punjab. This paper focuses on the material, structure, and making of the Patang by describing various conventions that are deployed by local craftsmen. The knowledge of making the Patang is specialized and has travelled through an oral tradition that expands over centuries. The paper discusses the subtleties involved in the process of preparing the Patang along with the classification of its material while explaining the function of each component. The process of Patang making in our region has not been documented therefore the paper can be seen as a pioneering study, which is based on data collected through interviews of notable kite makers and players.

Keywords: *Kite, Signature, Making, Paper, Colour, Material, Makers,*

2- Dr. Saadat Ali Saqib

Music is an international language due to its natural expression. Its instruments emerge and enhance sounds of music in a marvelous manner. The musical instruments of Punjab like Flute & Duffli" have a unique nature. In this article scholar has described their shape and scientific values beautifully. In music techniques of playing and recording has been different in several ereas & eras. So he also mentioned other instruments which were placed in Punjab from other soils like 'Barbtt' 'Rubab' and Dilruba etc. Other than that he has also presented the scales of sound of these instruments and their importance in very appropriate manner.

Keywords*: Music, Punjab, Instruments, Scientific, Recordings, Technique, Rubab, Dufli, Flute.*

3- Syed Ansar Azhar (Associate Professor)

Dr. Babar Naseem Asi (Associate Professor)

Sultan ul Aarefeen, Hazrat Sultan Bahoo was born in a most fertile region of Shorkot Jhang. He was a born saint and mystic. His ancestors came to this region through the gate way of Baluchistan, migrating after the most tragic incident of Karbala. After wards, he made Shorkot his permanent abode. His period falls within the reign of Great Mughal Emperor Aurangzeb Alamgir. He was a complete mystic, a source of awareness, knowledge and a servant to the creation of God who illuminated this region with the light of Islam.

How strange is it that he is famous as a "Sufi" poet of Punjabi but a greater part of his creative written work and poetry is in Persian language. The Critics has declared that he wrote almost 140 books out of which almost 30 are preserved today and are available and all of them are in Persian. These rare and unique books and manuscripts of Sultan Bahoo have a great place in Persian literature regarding mysticism, Sufiism and elaboration of Islamic concepts.

In his various remarkable writings, Hazrat Sultan Bahoo (RA) has discussed numerous topics on the subject vis-à-vis Identification and Recognition of Murshad;Majlis e Mohammadi, Takzeeb e Dunia, Ishq e Haqeeqi, philosphi of Wahdat alwajood and wahdat al Shahood, Qurb e Ilahi ; and many more.

In this article, an effort has been made to highlight the thoughts of Hazrat Sultan Bahoo(RA) in his Persian Books regarding the place and position in Persian Literature and his followers in the line of mystic travelogue.

Keywords: *Sultan Bahoo, Mystic, Thoughts, Persian, Islamic*

4- Dr. Gursimran Kaour

The Social and cultural history of Punjab is very lively and impressive. Folk dances are confident and vibrant expression of happy moments of personal and social life. Many dances has a vital relation with crop cultivation and others are related with Punjab's social and cultural life. All these dances has played in group form either the group of men or women or it consisted on co-gathering as it is a symbol of joint

culture of families & friends or neighbors all they believe in livelihood. So they played dances in circles or semi circles using hands for clapping moves of body on song beat. Gursimran Kaur described traditional Punjabi dances their ragas impression, style and playing techniques very gently whose are gradually descending in Pakistan.

Keywords: *Dances, Gidha, Jhumar, Summi, Culture, Family, Friends, Dance, Social, Festivel, Happiness, Raga, Style, Pakistan, Punjab,*

5- Dr. Waseem Raza Gardezi

This article focuses on the comparative study of the four poets of the famous folk tale "Heer". It aims at investigating there common as well as contrasting views. These four great poets are Damoodar , Ahmad , Muqbal and Waris Shah. The article in fact revolves around the comparison of the above mentioned first three poets with Waris Shah. Damoodar, Ahmad, Muqbal and Waris shah had written "Heer" before Waris Shah ventured on this tale. Waris Shah, however emblished this folk tale with a number of ingredients. His grand style, novelty of plot , choice of words and treatment turned this tale into and amazingly gripping master piece. The researcher has tried to compare the characters of these poets individually with those of Waris Shah. This article allows the readers to know about the characters of "Heer" from psychological, social and economic angle

Keywords: *Heer, Folk tale, Fact, Damoodar, Ahmad, Muqbal, Waris Shah, Character, Social, Psychological, Economic, Expression,*

6- Dr. Karamat Mughal

This article is based upon the various aspects of Punjabi language journalism and its contribuition to promote Punjabi literature.In English ruling region, the rulers used it for thier own purpose.After the creation of Pakistan how many journals, periodical, magazine, newspaper etc have pivotal role is discussed in this article.

Keywords: *Punjabi, Journalism, Periodical, Newspapers, Press, Magazine, Language,*

7- Dr. Muhammad Irfan-ul-Haq

This research article is about the Free Verse of Punjabi. Researcher Dr. Muhammad Irfan ul Haq has critically defined the shapes, styles and verity of Free Verse. He also presented different definitions of Free Verse and disclosed it's tradition, foundations, history, limits, subjects, qualities and styles with authentic references. He critically analyzed the Free Verse of different Punjabi Poets and presented his views with examples. Overall the entire article is about the research based brief introduction of Punjabi Free Verse.

Keywords: *Free verse, Modern, Punjabi, Shape, Style, Form*

8- Wasif Latif

Zahid Bukhari is a notable writer and poet of Urdu & Punjabi languages. His twelve books has been published and still busy in his creative writings. In his punjabi poetry two "Damans" are mentionable and these are hereby presented through this article. The "Daman" is a difficult and rare poetic genre in which very few poets participated. According to the research of Mr Junaid Akram there are only six published Damans which were included in quarterly "PUNJABI" Lahore. I, the writer of this article disclosed approximately twenty six "Daman" with an introduction, From them these two are being presented through this article. Which described spiritual relationship with the holy family of Hazrat Muhammad's grandson Imam Hussain & KARBALA.

Keywords: *Bukhari, Daman, Poetic, Genre, Karbla, Hussain*

9- Maryam Sarfraz/ Dr. Mujahida Butt/ Dr. Farkhanda Manzoor

This research paper is about some birds mentioned in Punjabi Classical Qissas,. In this paper it is tried to describe the importance of birds in society and science. For this purpose seven birds swallow, eagle, bulbul, sparrow, chukar, crane and crow are choosen and assembled for revealed that the nature is great motivation for creativity like poetry. In this research article it is proved that these poets used these birds in their poetry not only because of the social importance or to balance the verses of their poetry but they were also aware with the hidden qualities of the birds.

Keywords: *Qissas, Birds, Science, Poetry, Qualities, Nature*